

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

На правах рукопису

ГАВЛІЧ ІРИНА БОГДАНІВНА

УДК 334.73

**УКРАЇНСЬКА КРЕДИТНА КООПЕРАЦІЯ У СХІДНІЙ
ГАЛИЧИНІ (остання третина ХІХ ст. – 1914 р.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

**на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук**

Науковий керівник

Лазарович Микола Васильович,

кандидат історичних наук, доцент

Тернопіль – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
Розділ 2. ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КРЕДИТНОЇ КООПЕРАЦІЇ.....	37
2.1. Соціально-економічні та політичні чинники.....	37
2.2. Ідеї кооперативного руху у працях українських громадських діячів.....	60
Розділ 3. ЗАРОДЖЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КРЕДИТНОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ (1860-ті – 1880-ті роки).....	75
3.1. Виникнення та діяльність громадських і церковних позичкових кас.....	75
3.2. Роль товариства „Просвіта” в розвитку кредитної кооперації.....	89
Розділ 4. ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ КООПЕРАТИВНОГО КРЕДИТУВАННЯ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (1890-ті рр. – 1914 р.)	104
4.1. Міські кооперативи типу Шульце-Деліч та сільські типу Райфайзена.....	104
4.2. Крайовий союз кредитовий	141
4.3. Кредитне забезпечення кооперативного руху в Східній Галичині наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст.....	151
ВИСНОВКИ.....	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	180

ПЕРЕЛІК ТЕРМІНІВ ТА УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Індемнізація – відшкодування австрійським урядом втрат землевласникам за скасування панщини або викуп підданських обов'язків

Пропінація – виняткове узаконене право дідичів-дворян на виготовлення спирту

Право сервітутів – судові процеси між селянами й дідичами за право користуватися лісами, пасовищами, луками

Шпихліри – зерносховища, комори, в яких переховувались громадські страхові фонди зерна

Парцеляція – поділ землі на дрібні ділянки

Іпотека – позика під заставу нерухомого майна

Убезпечення – страхування

РУРП – Русько-українська радикальна партія

УНДП – Українська націонал-демократична партія

УСДП – Українська соціал-демократична партія

КСК – Крайовий союз кредитовий

КСР – Крайовий союз ревізійний

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. При здійсненні сучасних економічних реформ цінним є досвід роботи української кредитної кооперації. Розбудова демократичної держави потребує обґрунтованого прогнозування шляхів соціально-економічного прогресу, що є неможливо без аналітичних і синтезованих оцінок фундаментальних питань суспільно-політичного та господарського розвитку України в минулому. Одним із ключових аспектів у цьому комплексі проблем є дослідження історії української кредитної кооперації у Східній Галичині в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст.

Розвиваючи власне господарство, українці в той час не могли створити завершену систему національної економіки. Не маючи своєї державності, їм довелося розраховувати лише на господарську самоорганізацію. Кооперація тут стала масовою всенародною організацією, охоплювала різнобічні сторони життя населення. Вона, захищаючи економічні і соціальні права галичан, виховувала їх національно-свідомими громадянами. В основі діяльності українських кооперативів лежала національна кооперативна ідеологія, яку виробили піонери української кооперації на початку ХХ ст. Вони цілком правильно вважали, що сила кооперації не лише в результатах господарської діяльності кооперативів, а й у людській солідарності та взаємодопомозі.

У кооперативах концентрувалося національне виробництво. Вони давали засоби до існування українському населенню, зменшуючи еміграцію, творили ринок для українських товарів, готували кадри патріотично налаштованих фахівців. Можна стверджувати, що український народ знайшов у кооперації форму економічного, культурного і духовного збереження себе як національної спільноти.

Слово “кооперація” (лат. Cooperation) означає співробітництво. Сучасна теорія кооперації визначає кооператив як первинну громадсько-

господарську організацію, добровільне об'єднання громадян, створене для поліпшення умов життя своїх членів на основі колективної (групової) власності на господарські або інші підприємства, якими керують виборні органи, обираєні на рівноправних засадах, демократичним шляхом, на загальних зборах. Тобто, кооператив – це самодіяльне і самоврядне об'єднання, яке створила група людей за власною ініціативою задля досягнення певних економічних та соціальних цілей, передусім із метою покращення умов життя та праці, підвищення матеріального і культурного добробуту.

Конституційна основа кооперативного руху – стаття 36 Основного закону, яка проголошує, що громадяни України мають право на свободу об'єднання у громадські організації для здійснення й захисту своїх прав та свобод і задоволення економічних, соціальних та культурних інтересів [85]. Діяльність кооперативних організацій в Україні регулюють відповідно до закону “Про кооперацію” (2003 р.), що передбачає демократичні принципи управління в кооперативах, самостійність їхньої діяльності, захист прав та інтересів членів кооперативів, право кооперативної власності [83, 84].

Кооперативний рух у Східній Галичині, що розгорнувся в останній третині XIX ст., став широким соціальним явищем, значення якого для процесів націотворення і самоорганізації українського суспільства досі належно не оцінено. Розвиток української кооперації набув ваги як важливий чинник господарського й національного відродження. Серед усіх секторів кооперативної організації Східної Галичини найбільш динамічно та ефективно на початку XX ст. розвивалася саме кредитна кооперація.

Тема дисертаційного дослідження, яку ми обрали, дотепер не була предметом спеціального вивчення. Як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії при аналізі суспільно-політичних і національно-культурних процесів у Східній Галичині в останній третині XIX – на початку XX ст. доволі повно висвітлювали діяльність української кооперації, але детальне вивчення української кредитної кооперації залишалось поза увагою вчених.

В історичній літературі вони вивчалися лише в контексті діяльності всієї кооперації.

Всебічне й об'єктивне дослідження історії української кредитної кооперації Східної Галичини сьогодні набуває важливого науково-теоретичного значення з огляду на необхідність відтворення цілісної наукової картини кооперативного життя Східної Галичини протягом окресленого періоду. Необхідність звернутися до даної теми авторка вбачає і в тому, що ознайомлення з досвідом діяльності українських кредитних кооперативів дасть змогу виважено використовувати його для розвитку соціально-економічного життя сучасного українського суспільства. Критичне переосмислення такого конкретно-історичного досвіду сприятиме підвищенню ефективності економічних перетворень, усуненню можливих помилок.

Мета і завдання праці. Метою дослідження є встановлення місця і ролі української кредитної кооперації в соціально-економічному та національному житті Східної Галичини останньої третини XIX – початку XX ст.

Виходячи з комплексного характеру мети, були поставлені наступні **завдання** дослідити:

- економічні та політичні передумови становлення української кредитної кооперації регіону;
- етапи розвитку української кредитної кооперації;
- еволюцію взаємин кооперативів з державою й органами місцевого самоврядування, церквою, громадськими організаціями;
- основні напрямки діяльності кредитних кооперативів та їх союзів, визначила роль та місце кредитних кооперативів у фінансовій і господарській підтримці дрібних товаровиробників;
- діяльність Крайового союзу кредитового, страхових товариств „Дністер”, „Карпатія”, роботу банків „Дністер”, „Земельного банку гіпотечного”;

- роль кооперації у вихованні національної свідомості і патріотизму;
- здобутки і недоліки діяльності української кредитної кооперації у досліджуваний період.

Об'єктом дослідження є українська кредитна кооперація Східної Галичини (остання третина XIX ст. – 1914 р.).

Предмет дослідження – організаційно-ідеологічне становлення української кредитної кооперації та її роль у національно-політичному, економічному і культурному розвитку Східної Галичини останньої третини XIX – початку XX ст., форми і методи діяльності української кредитної кооперації, її роль у консолідації української нації в умовах чужоземного режиму.

Хронологічні рамки роботи охоплюють останню третину XIX ст. – 1914 р., тобто період становлення та розвитку української кредитної кооперації у Східній Галичині, коли тут, із одного боку, здійснювали політику національної дискримінації українців, а з іншого – розвивався український національно-визвольний рух, зростала роль кооперації у розвитку національної самосвідомості українців.

Верхня межа – 1914 рік, тобто початок Першої світової війни, під час якої кредитна кооперація майже цілком припинила своє існування.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Східної Галичини, яка впродовж досліджуваного періоду входила до складу Австро-Угорської імперії.

Методологічна основа дисертації. Українська кредитна кооперація у дисертації розглянута у нерозривному зв'язку із загальним історичним розвитком суспільства. Методологічну основу дослідження становлять загальні принципи наукового пізнання (об'єктивність та історизм) і суто історичні (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, статистико-аналітичний) методи дослідження, що дали змогу всебічно розкрити значення кредитної кооперації в господарському та громадсько-культурному житті українців.

Наукова новизна дисертації обумовлена, насамперед, вибором теми дослідження й полягає у комплексному аналізі найбільш розвинутого сектора української кооперації кінця XIX – початку XX ст. – кредитного. На основі вивчення й аналізу теоретичного доробку відомих кооперативних діячів, економістів, організаторів українського кооперативного руху простежено передумови та особливості становлення кредитної кооперації, проаналізована її різнобічна діяльність. Зроблена спроба об’єктивно оцінити участь української кредитної кооперації в українському кооперативному русі та довести її визначальну роль у зміцненні економічного підґрунтя національно-визвольної боротьби українців за досягнення економічної самостійності й національної політичної незалежності.

Теоретичне значення роботи визначається новизною і конструктивно-критичним аналізом порушених у ній проблем, що дає змогу суттєво збільшити повноту та об’єктивність вивчення історії української кредитної кооперації, поглиблює розуміння кооперативної ідеї, сприяє формуванню наукової теорії становлення і розвитку кооперативної системи господарювання.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що його результати можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць із історії України, західноукраїнських земель, зокрема Галичини. Їх можна використати також при підготовці у вищих навчальних закладах лекційних курсів та спецкурсів з історії України, з історії та теорії кооперації, з історичного краєзнавства, для проведення факультативних занять та виховної роботи у середніх школах, для лекційної пропаганди кооперативної ідеї серед широкого загалу.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дане дослідження є складовою науково-дослідницької теми „Історичні та економічні проблеми розвитку української спільноти в XX ст. (державний реєстраційний №0103U000466). Розділ „Українська кооперація в кінці XIX на поч. XX ст.”, яка розробляється кафедрою документознавства,

інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Особистий внесок дисертантки полягає у проведенні пошукової роботи та обробці архівних матеріалів, формулюванні наукових положень і висновків роботи. Наукові розробки дисертантки викладені у 8 статтях, 5 з яких опубліковано у фахових виданнях.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження апробовані при обговоренні на засіданнях кафедри українознавства Тернопільського національного економічного університету, а також у доповідях на конференціях: „Шлях України: колізії новітнього поступу” (м. Тернопіль, 27 січня 2006 р.), II Міжнародній науковій конференції „Національна інтелігенція в історії і культурі України у XIX – XXI ст.” (м. Вінниця, 26–27 жовтня 2006 р.), Четвертій науковій краєзнавчій конференції „Історичні пам’ятки Галичини” (до 150-річчя від дня народження Івана Франка) (м. Львів, 10 листопада 2006 р.), П’ятій Міжнародній науково-практичній конференції „Шевченківська весна” (м. Київ, 1–2 березня 2007 р.), Науковій конференції професорсько-викладацького складу „Економічні, правові, інформаційні та гуманітарні проблеми розвитку України в пост стабілізаційний період” (м. Тернопіль, 13 квітня 2006 р.), II Міжнародній науково-практичній конференції „Стосунки Сходу та Заходу України: суб’єкти, інтереси, цінності” (м. Луганськ, 17–18 травня 2007 р.), Науковій конференції професорсько-викладацького складу „Економічні, правові, інформаційні та гуманітарні проблеми розвитку України в пост- стабілізаційний період” (м. Тернопіль, 18 квітня 2007 р.), Буковинській науково-практичній конференції „Ми українці, ми українські” (Чернівці, 2 листопада 2007 р.), Науковій конференції професорсько-викладацького складу „Економічні, правові, інформаційні та гуманітарні проблеми розвитку України в постстабілізаційний період” (м. Тернопіль, 16 квітня 2008 р.). Основні результати дисертації розкрито у восьми статтях, п’ять з яких опубліковано в фахових виданнях.

Структура дисертації. Мета, завдання і характер дослідження визначили структуру дисертації. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків (180 сторінок), списку використаних джерел і літератури (58 сторінок, 566 позицій). Повний обсяг дисертації – 241 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Кооперативна проблематика займає значне місце в сучасній історичній науці. Слід зазначити, що питання кредитної кооперації Східної Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст. частково розглядали вітчизняні та зарубіжні дослідники, але ця тематика не стала предметом спеціального комплексного дослідження у вітчизняній історичній науці. Українські історики торкалися згаданої проблеми лише в контексті вивчення окремих аспектів соціально-економічного та політичного розвитку краю цього періоду і не акцентували уваги на функціонуванні й особливостях української кредитної кооперації Східної Галичини.

Зважаючи на доволі велику кількість праць вітчизняних і зарубіжних дослідників, у яких тією чи іншою мірою досліджено становлення і розвиток системи українських кооперативних організацій Східної Галичини останньої третини XIX – початку XX ст., в тому числі і кредитної, доцільно буде, на наш погляд, здійснити їх аналіз за кількома групами. До першої групи належать праці, які побачили світ у досліджуваній період; до другої – дослідження міжвоєнного часу; третю групу становлять роботи радянських дослідників; четверту – дослідження науковців незалежної України; п'яту – студії українських істориків діаспори; шосту – публікації польських учених.

Серед праць першої групи виділимо роботи російських та українських дослідників, опубліковані наприкінці XIX – на початку XX ст. в Російській та Австро-Угорській імперіях, до яких тоді належали українські землі. Визначальною ознакою більшості праць, опублікованих у Російській імперії, є їхнє прикладне і загальнотеоретичне спрямування. Автори розглядали загальні принципи та організаційні основи кооперації, ознайомлювали читачів із досвідом діяльності кооперативів у західноєвропейських країнах, висвітлювали проблеми внутрішньої самоорганізації кооперативних об'єднань у Росії, і тільки в окремих працях

фрагментарно згадувалася українська кооперація в Східній Галичині [542, 497]. Винятком була робота І. Хоткевича „Кооперація в Галичині” (Харків, 1918) [540], в якій автор детально охарактеризував галицьку кредитну кооперацію та високо оцінив її діяльність.

Принципово важливим є те, що в період національно-визвольних змагань початку ХХ ст., коли у Наддніпрянській Україні активно розвивався український кооперативний рух, учені А. Погодін, П. Пожарський, М. Туган-Барановський та ін. намагалися поєднати завдання кооперації з невідкладними проблемами державотворення і національного відродження [496, 497, 512]. Особливої уваги заслуговує фундаментальна праця М. Тугана-Барановського “Соціальні основи кооперації” [512], що здобула визнання в усьому світі та ввела ім'я вченого у число класиків-теоретиків кооперативного руху. Книга була опублікована німецькою, англійською, французькою і польською мовами, до 1918 року тричі видавалася в Росії. Українське видання, яке до друку підготував автор, вийшло у Києві в 1919 р. під назвою “Кооперація, її природа і мета”. У цій праці М. Туган-Барановський детально простежив історичну еволюцію ідеї кооперації, проаналізував практику діяльності кооперативів у різних країнах світу, зробив ряд вагомих теоретичних висновків і передбачень щодо основних проблем українського кооперативного руху [513]. Кооперацію вчений вважав однією зі складових поступу українського народу до незалежності, тому прагнув надати їй розвиткові характеру національного громадського руху.

„Кооперація – на думку М. Тугана-Барановського, – це боротьба, але не за допомогою насильства чи зброї, не шляхом створення барикад. Це боротьба за новий суспільний лад мирними засобами, адже з капіталістичним підприємством, як типом, бореться тільки кооперація, тому не можна розглядати кооперацію через призму соціального миру” [513, с. 102].

Важливою для дослідження природи та суті національної кооперації є

її класифікація, яку запропонував М. Туган-Барановський. Учений виокремив дев'ять основних видів кооперативів, а саме: кредитні кооперативи, споживчі товариства, домобудівні товариства, закупівельні товариства, товариства зі збуту, товариства з переробки, виробничо-підсобні, трудові та виробничі артілі.

Одним із фундаторів наукового дослідження національних фінансово-економічних організацій у Галичині став Іван Франко. За словами дослідника економічного франкознавства Степана Злупка „...початок творчої діяльності І. Франка припадає на створення банків, оскільки цього вимагав об'єктивний процес розвитку товарно-грошових відносин у Галичині. Завдяки цьому економіст мав змогу спостерігати банківську діяльність на етапі становлення, а отже, оцінити належним чином й соціально-економічні наслідки в зародку” [441, с. 118].

І. Франко об'єктивно оцінював реалії переходу селянського господарства до грошового способу стосунків, що супроводжувався значними соціально-економічними втратами. Грошовий кредит був для селян немов гостем із іншого світу, зі світу ”господарки грошової”. На його думку, в тогочасних умовах „перескочити з господарки натуральної до господарки грошової без зламання карку для нашого дрібного сільського господаря майже неможливо. Для того-то всякий грошовий кредит для селян ба як і всякі грошові побори від них (як податки і т. д.) в грошах суть злом, може, і конечним при теперішнім устрої капіталістичнім, але, все таки, шкочливим для економічного розвою” [530, с. 277]. І. Франко вважав розумним і практичним кроком створення на перехідному етапі так званих „натуральних” кредитних закладів (зерном, худобою, господарськими знаряддями і т. п.).[529, с. 283]. Він доклав багато зусиль, щоб пробудити ініціативу української громадськості до активної підприємницької діяльності у сфері банківсько-кредитних відносин, детально проаналізував причини банкрутства перших банків, до діяльності яких були причетні українці [514, с. 163]. Майже кожену статтю на економічну тематику вчений закінчував

висновком про необхідність опанувати банківську діяльність, вчитися банківської запопадливості у поляків, євреїв, інших народів.

I. Франко не обмежувався вивченням вузьких рамок кооперативних кредитівок, а простежував також особливості банківської діяльності у різних сферах економіки, зокрема, у розвитку аграрної економіки, залізниць, промисловості, наголошував на важливості стимулювання модерних форм їх господарської діяльності, пристосування їх до фінансування господарського поступу на всіх рівнях [518, с. 416].

Економічні праці I. Франка, зокрема дослідження у бюджетній, банківсько-кредитній та фіскальній сферах, ґрунтувалися на досягненнях зарубіжної фінансової науки, які вчений прагнув поставити на службу цивілізованому поступові українства.

Найбільшими дослідниками кооперації були і залишаються її творці, активні діячі, керівники центральних кооперативних установ. Вони написали чимало праць про кооперативний рух, більшість з яких є сьогодні бібліографічною рідкістю. У них досліджувалися проблеми становлення і розвитку кредитної кооперації, формування її структури, подано багато історичних подій, фактів та явищ кооперативного життя, численні ілюстрації, схеми, діаграми розвитку фінансово-кредитних інституцій.

Перші роботи з проблем розвитку української кооперації опубліковані засновниками кооперативного руху у 70-х – 90-х рр XIX ст. В. Барвінським, С. Качалою, К. Левицьким [404, 448, 466–473]. Велике теоретичне і практичне значення для українського населення Східної Галичини мали праці К. Левицького, в яких автор пояснював причини політичної та економічної залежності українців, а шлях виходу з неї вбачав у створенні самопомогових організацій та відзначав роль кооперативного кредиту у розвитку дрібного господарства. Значний вплив на формування економічної свідомості галицького українства справила книга С. Качали „Що нас губить, а що допомогти може” (1870) [448], в якій давалися цінні практичні поради щодо створення ощадно-позичкових кас.

До теоретичного обґрунтування засадничих ідей української кооперації і наукового узагальнення досвіду діяльності кооперативних організацій у Східній Галичині на початку ХХ ст. вдавалися А. Ільченко (Жук) [437], Є. Олесницький [485, 486], С. Кузик [462], які вбачали в кооперації засіб захисту національних інтересів українців, шлях до господарського і духовного розвитку українського народу, одну зі складових його поступу до незалежності.

Важливе місце в історіографічному надбанні досліджуваного періоду посідають праці А. Жука. На підставі аналізу основних тенденцій розвитку української кооперації А. Жук висловив переконання в раціональності української системи кооперації та її відповідності потребам суспільного життя. Серед його важливих історичних досліджень заслуговує на увагу праця „Українська кооперація в Галичині” (1913) [437], в якій автор окреслив періодизацію кооперативного руху, відзначив роль окремих діячів та організацій у поширенні кредитної кооперації, навів відомості про діяльність перших ощадно-позичкових товариств, їх кількість і соціальний склад, обсяги кредитних і посередницьких операцій, ступінь охоплення кооперативами населення. Автор також охарактеризував союзне будівництво кредитних кооперативів та об’єктивно висвітлив досягнення і недоліки кредитної кооперації в Східній Галичині.

Підсумовуючи здобутки перших дослідників історії українського кооперативного руху, відзначимо, що для нас їхні праці становлять певний інтерес із огляду на необхідність з’ясування передумов виникнення українського кооперативного руху, а також бачення суті та значення кооперації з боку її організаторів і провідних теоретиків. У працях істориків-кооператорів багато цифрового матеріалу, висвітлено механізм діяльності кооперативів, правові, соціальні, політичні умови їх функціонування. Разом із тим переважна частина подібних публікацій носила публіцистичний, а не науковий характер. Здебільшого це статистично-економічні огляди, не позбавлені суб’єктивізму та неточностей. Вони не охопили всього періоду

становлення та розвитку українського кооперативного руху. Тому, зважаючи на наведені обставини, ці праці потребують ретельного вивчення.

У 1920–1930-ті рр. становище української кредитної кооперації досліджуваного періоду знайшло відображення у роботах Ю. Павликовського, А. Жука, К. Коберського, М. Творидла, С. Барана [488, 435, 452, 453, 509, 403]. Вони розглядали українську кредитну кооперацію як природний вияв соціальної та громадської самоорганізації рідного народу, джерело і рушійну силу його господарського та культурного саморозвитку у формах, що узгоджувалися з ментальністю українців, умовами національно-політичного і соціально-економічного життя.

Так, К. Коберський послідовно проводив думку, що кооперативний рух – не суто господарський, а швидше політико-державницький рух, покликаний створити сприятливі умови для повноцінного життя українства [452].

Теоретик і організатор української кооперації Ю. Павликовський, закликаючи до об'єднання української кооперації та приватного підприємництва, наголошував: „Кожний нарід, як збірна одиниця, витворена спільнотою крові, спільнотою рідної культури і спільнотою ідей та змагань, мусить, щоби вдержати своє фізичне і духовне існування присвячувати господарській праці і організації власних господарських сил поважну частину своєї енергії” [488, с. 14].

М. Творидло проаналізував роль товариства „Просвіта” у становленні та розвитку кредитної кооперації у Східній Галичині, детально дослідив діяльність Земельного банку гіпотечного – першого українських банку, якому належала помітна роль у фінансово-кредитному забезпеченні галицької кооперації [510, 509].

Аналіз літератури, опублікованої в 20–30-х рр. ХХ ст. засвідчує, що у центрі уваги авторів опинились генеза і розвиток системи українського кооперування, характер діяльності кооперативних установ та їх вплив на суспільно-політичне життя Східної Галичини на початку ХХ ст.

Після 1939 року на вивчення історії українського кооперативного руху було накладено негласне табу. Вчені УРСР силою обставин змушені були дотримуватися класового підходу у висвітленні досліджуваних процесів, явищ і фактів, тож зрозуміло, що поява праць, в яких автори об'єктивно і всебічно розглядали б діяльність кооперативних організацій, за допомогою котрих українці демонстрували свою здатність власними силами будувати здорове справедливе суспільство, вважали „зайвим” на фоні соціалістичного будівництва, і тому була неможливою. Окремі історичні події, явища народного життя історична наука замовчувала, або тлумачила догматично. Їх аналіз був суб'єктивний. Теоретичні і практичні здобутки видатних вчених і діячів Східної Галичини були сфальсифіковані, перекручені. Якщо кооперативна проблематика і була зачеплена на сторінках наукових досліджень, то здебільшого побіжно, як правило, в контексті історії всього кооперативного руху й тільки у формі її негативного трактування – як антирадянська і націоналістична.

У 30–50-х рр., у період сталінщини, не робилося навіть спроби хоча б у загальних рисах з'ясувати розвиток та досягнення кооперації. Адже дослідження її було небезпечним з огляду на тісний зв'язок кооперативного руху з національно-визвольним, з боротьбою за незалежну Українську державу. Тільки в кінці 50-х рр. радянські історики та економісти звернулися до вивчення історії кооперації Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст.

Переважна більшість радянських дослідників, які вивчали проблеми соціально-економічного розвитку Галичини на початку XX ст., концентрували свою увагу на колоніальному становищі цього краю, намагалися відтворити стан аграрних відносин, проаналізувати хід соціальної, класової, національно-визвольної боротьби. Зокрема, В. Осечинський на основі аналізу значного фактичного матеріалу відобразив особливості внутрішньополітичного становища та соціально-економічного розвитку Східної Галичини у складі Австро-Угорщини [487]. Автор детально описав станові та національні протиріччя, які існували в коронному краї у

другій половині XIX – на початку XX ст. Науковець наголошував на панівних позиціях польської земельної аристократії та австрійських промисловців, які „піддавали хижацькій експлуатації” великі маси населення та природні багатства провінції.

М. Герасименко проаналізував економічні передумови та наслідки ліквідації панщини в Галичині. Водночас, за його словами, аграрна реформа носила половинчастий характер і захищала інтереси великих землевласників [423]. М. Кравець розглянув особливості австро-угорської колонізації, характер аграрних відносин в східногалицькому селі [460]. Українська кредитна кооперація фактично залишилася поза увагою названих дослідників. Вони здебільшого обмежилися констатуванням факту наявності української кооперації у Східній Галичині, не вдаючись до аналізу форм і методів діяльності кооперативів, визначення їх місця ролі в національному житті краю.

У 70–80-х роках XX ст. були опубліковані праці, автори яких, на основі аналізу великого масиву джерел зуміли дещо по-новому, нетрадиційно для радянської історичної науки висвітлити ряд проблем із історії українського кооперативного руху. Цікавими щодо вивчення економічної ситуації та розвитку кредитної кооперації в Східній Галичині кінця XIX – початку XX ст. є дослідження Ю. Сливки, Л. Олесевича, Я. Хонігсмана, С. Макарчука.

Ю. Сливка, широко використовуючи архівні джерела, значну частину яких він вперше ввів у науковий обіг, розкрив антиукраїнське спрямування економічної політики Австро-Угорщини щодо Східної Галичини, продемонстрував її негативний вплив на діяльність української кооперації, в т. ч. кредитної [505]. С. Макарчук змалював широку палітру етносоціальних і національних відносин на українських землях у складі Австро-Угорщини, звернув особливу увагу на економічні та політичні фактори, що обумовлювали характер східногалицької кооперації [479].

Помітною подією у вивченні історії кооперативного руху в Східній Галичині стала монографія Л. Олесевича “Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883–1939)”, яка в умовах офіційної марксистсько-ленінської ідеології, була без сумніву, новаторським науковим дослідженням [484]. Серед інших, зазначена праця вирізнялася глибоким підходом до теми, різноманітним матеріалом, новизною у підході до ряду аспектів проблеми. Спираючись на фактологічні дані, почерпнуті з преси, статистичних звітів, архівних фондів, учений проаналізував виникнення і розвиток системи українських кооперативних організацій в Східній Галичині, узагальнив практичний досвід їхньої господарської діяльності.

Очевидно, що Л. Олесевич змушений був дотримуватися рамок т. зв. марксистсько-ленінської методології (робота обрамлена традиційними звинуваченнями кооперації у „буржуазному націоналізмі” та іншими „атрибутами” “класового підходу”). Та, незважаючи на класову оцінку цього руху, без чого монографія не могла у тих умовах побачити світ, предмет дослідження та коло джерел, опрацьованих у роботі, виходили за рамки дозволеного тоталітарною системою початку 1970-х років, у якій дедалі відчутнішими ставали риси неосталінізму. В умовах розгортання політичних репресій Л. Олесевич зумів опублікувати високофахову роботу, з якої випливало, що українці навіть в умовах Австро-Угорщини спромоглися до утворення власної кооперації, стрімке зростання якої зупинив лише початок Першої світової війни. Значне місце у монографії відведено фінансово-кредитному забезпеченню українського кооперативного руху, яке здійснювали українські банки, домінантне місце серед котрих займали „Дністер” та „Земельний банк гіпотечний” [484]. Заслугою вченого є й те, що він показав механізм зростання національного господарського руху, визначивши функціональне значення в ньому кооперації. Констатація тенденції постійного, з року в рік, зростання української кооперації, на яку відважився Л. Олесевич, гостро суперечила пануючій у радянській

псевдонауці думці про посилення на західноукраїнських землях класової боротьби та повну відсутність там будь-якої національної господарської ініціативи.

Характерно, що факти та висновки, які навів Л. Олесевичем, залишилися „непоміченими” у радянській історико-економічній науці другої половини 1970-х і у 1980-і роки. Повністю обминули цю проблему автори десятитомної „Истории Украинской ССР”. У четвертому та п’ятому томах цього видання економічному становищу на західноукраїнських землях у кінці XIX – на початку XX ст. присвячено розділ, в якому лише наголошено на відсталості промислового та сільськогосподарського виробництва краю, його аграрно-сировинній спрямованості тощо [446].

Дещо повніше висвітлив історію кредитних відносин у Східній Галичині на початку XX ст. Я. Хонігсман у дослідженні „Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.)”. В ньому автор дає детальну характеристику банківській системі Австро-Угорщини.

У цілому ж аналіз наукового доробку вчених УРСР свідчить, що в оцінках української кооперації вони змушені були дотримуватися постулатів комуністичної доктрини, тому, загалом, публікації радянської доби характеризувалися ідеологічною заангажованістю та однобічними поглядами авторів.

Окрема група дослідників історії кредитної кооперації в Східній Галичині – це українські історики діаспори, більшість з яких були активними учасниками громадського життя та кооперативного руху. На відміну від радянських науковців, скутих ідеологічними догмами, українські вчені в зарубіжжі мали змогу вільно трактувати процеси, які досліджували. У працях істориків-кооператорів чимало цифрового матеріалу, висвітлено механізм діяльності кооперативів, правові, соціальні, політичні умови їх функціонування.

Вагомий внесок у розроблення проблеми, що ми зазначали, зробили українські вчені, які в 1920-ті рр. працювали в Українській господарській академії в Подєбрадах та Українському вільному університеті у Празі. Серед визначних українських економістів-кооператорів особливе місце належить Сергієві Бородаєвському. Його ім'я було відомим серед європейських кооператорів того часу, свідченням чого можуть служити участь у міжнародних кооперативних з'їздах, тісні контакти з видатними кооператорами світу та членство у Міжнародному кооперативному союзі. С. Бородаєвський належав до перших членів Інституту для Кооперативних студій, що його заснував видатний теоретик і організатор кооперації француз Ш. Жід.

Теоретичні погляди вченого викристалізувалися на основі узагальнення великого міжнародного досвіду розвитку кооперативного руху. Одним із найважливіших монографічних досліджень С. Бородаєвського є "Історія кооперації" [407], в якій вперше у світовій кооперативній літературі здійснено порівняльний аналіз особливостей кооперації на матеріалі понад сорока країн світу. Особливої уваги він надавав проблемам інституційного культивування кредитних відносин. Великою популярністю серед кооператорів користувалася його книжка "Збірник про дрібний кредит" (витримала шість видань загальним накладом 30 тис. примірників), в якій розглядалися суть, закони, організація та діловодство ощадно-позичкових і кредитних кас.

Помітне місце серед українських дослідників-кооператорів слід відвести Борисові Мартосу. Значний вплив на нього мав М. Левитський. Сприяла зацікавленню Б. Мартса кооперацією і діяльність Кооперативної Комісії при Полтавському сільськогосподарському товаристві, яке очолював О. Русов. Оцінюючи значення кооперації для українців, учений наголошував на її важливості у "боротьбі за самостійне економічне становище, за визволення од залежності економічної, за усунення визиску в дорозі обміну..." [481, с. 5]. Б. Мартос намагався доступно окреслити особливості

кооперативної розбудови господарства порівняно з іншими господарськими системами. Водночас учений відзначав, що „в житті дуже рідко можна зустріти те чи інше явище в чистому виді, тому дуже часто кооперативи, які доводиться зустрічати на практиці, в деяких відношеннях відступають від того чистого типу, що дає теорія” [481, с. 47].

Б. Мартос розробив свою класифікацію кооперативів, докладно описав кожен кооперативну форму, спираючись на український і зарубіжний досвід. На його думку, найпоширенішими видами кооперації в Україні були кредитні, споживчі й сільськогосподарські товариства та їхні спілки. Вчений деталізував також статут кредитних кооперативів, права й обов'язки членів, інші статутно-організаційні питання кооперативного руху.

Одним із найзмістовніших досліджень, присвячених кооперації, є, безперечно, “Історія українського кооперативного руху” І. Витановича [414]. На думку С. Гелея, ця праця – виразно енциклопедична і належить до значних здобутків української економічної думки новітнього часу [420, с. 432]. Опрацювавши практично всю наявну на той час в Україні й у діаспорі літературу, а також використавши власні спостереження, І. Витанович обґрунтував передумови виникнення українського кооперативного руху, простежив динаміку розвитку кооперації з другої половини XIX ст. до 60-х років XX ст., висвітлив практично всі напрямки діяльності кооперативів, у тому числі і кредитних, відтворив яскраві постаті видатних кооперативних діячів – подвижників кооперативної ідеї в Україні. Автор зазначав, що кредитна кооперація врятувала українських селян Східної Галичини від лихварського визиску, позитивно вплинула на розвиток дрібного виробництва, послаблюючи соціальну диференціацію селян. Названа книга стала підсумком багатогранної і багаторічної наукової діяльності І. Витановича, у науковому доробку якого кілька десятків ґрунтовних праць [414, 415, 416].

Зважаючи на характер нашої теми, значний інтерес становлять праці, в яких історики діаспори висвітлювали проблему взаємовідносин української

кредитної кооперації з національними громадськими організаціями, церквою. У цьому ракурсі написані праці А. Качора, в яких дослідник відобразив роль товариства “Просвіта” в економічному житті Західної України та участь греко-католицького духовенства у кооперативному русі [450, 451].

Цінність праць істориків української діаспори полягає в тому, що вони позбавлені певної заангажованості, фальсифікації, притаманних для радянської історіографії. Однак на заваді глибоким і всебічним дослідженням зарубіжних вчених стояла недоступність для них великого масиву історичних джерел, насамперед архівних. Вони могли оперувати лише опублікованими документами, матеріалами преси, офіційної статистики, а також вивезеними в еміграцію документами. Їх внеском є запропоновані методологічні та концептуальні підходи, що були протиположними до засиллю радянських ідеологічних доктрин.

Враховуючи потреби суспільного розвитку, відродження кооперативного руху в незалежній Україні, з початку 1990-х років розпочалося наукове переосмислення у вивченні історії української кооперації. На основі широкого використання нових джерел і застосування сучасних методів дослідження українські дослідники створили низку наукових праць, в яких розроблені різні аспекти історії західноукраїнського кооперативного руху.

Домінуюче місце серед історіографічних джерел займають узагальнюючі наукові праці. До них належать навчальні посібники з історії кооперативного руху та історії споживчої кооперації, що вийшли у світ заходами Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича у Львові, в яких певна увага приділена кредитній кооперації [401, 444].

Основні етапи економічного розвитку України і світу розкрито в підручнику тернопільських науковців, кооперація в якому розглянута крізь призму створення національної економічної системи. Вчені також зробили спробу оцінки кооперативного руху Східної Галичини, розкрили окремі

аспекти становлення та розвитку українського кооперативного кредитування [465].

Серед колективних досліджень необхідно виділити, насамперед, серійне видання Львівської комерційної академії “Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти” [537], на сторінках якого знаходять висвітлення проблеми з історії української кредитної кооперації. Серед статей, вміщених у другому томі цього видання, вирізняються дослідження С. Гелея [418], та Р. Пастушенка [492], в яких автори основну увагу приділили питанням становлення та розвитку кредитної кооперації у Східній Галичині в кінці XIX – на початку XX ст.

Значну зацікавленість у сучасних дослідників викликають біографії творців української кооперації та її активних діячів. Першою спробою висвітлити історію українського кооперативного руху крізь призму життєвої долі подвижників кооперативної ідеї став біографічний збірник “Українські кооператори” [538], який підготували науковці Львівської комерційної академії. У дослідженнях С. Гелея, Т. Гелей, С. Злупка відображено життєвий шлях видатних діячів кредитної кооперації, всебічно проаналізовано їхній доробок на кооперативній ниві [420, 422, 442].

Також серед досліджень, присвячених вивченню ролі окремих особистостей у розвитку кооперативного руху в Східній Галичині, слід відзначити монографію С. Злупка “Персоналії та теорії української економічної думки” [442]. У ній вперше у вітчизняній історіографії об’єктивно проаналізовано економічні погляди М. Тугана-Барановського, І. Франка, який виступав за те, щоб українці активно опановували торгівлю і промисл, фінансову та кредитну справи, створюючи тим самим економічний фундамент майбутньої незалежності.

Окремі аспекти історії української кредитної кооперації досліджені у працях Б. Савчука [502]. Він здійснив спробу показати місце кооперації в громадському житті західних українців від часу її виникнення до кінця 1930-х років. Особливу увагу автор звернув на взаємини українських

кооперативних організацій, у т. ч. кредитної, з національними громадськими культурно-просвітницькими товариствами: “Рідною школою”, “Просвітою” та ін.

Важливою для з’ясування поставленої нами проблеми є монографія А. Пантелеймоненка „Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти” [490]. Вона охоплює широке коло питань теорії, історії та практики українського кооперативного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Основний акцент в ній зроблено на процесі становлення сільської кооперації, яка займала домінуюче місце у дорадянський час, відображена роль кооперативних організацій в процесі зміцнення ринкових відносин на селі. Піднято цілий комплекс питань теорії організації споживчих, сільськогосподарських та кредитних кооперативів і їхніх об’єднань.

У книзі „Українська кредитна кооперація в минулому” [491] А. Пантелеймоненко відобразив теоретичні і практичні аспекти діяльності вітчизняних сільських кредитних кооперативів на українських землях, які входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій. На основі аналізу українського досвіду автор розкрив соціально-економічну природу кредитної кооперації як форми фінансової самопомогі населення.

Історія українського кооперативного руху Східної Галичини кінця ХІХ–початку ХХ ст. стала важливим напрямком наукових інтересів молодих українських дослідників, тому вважаємо за необхідне відзначити дисертаційні дослідження, в яких згадується українська кредитна кооперація. Це, зокрема, кандидатські дисертації Вербового М. „Фінансово-кредитні інституції національного господарського руху в Західній Україні впродовж 1848–1939 років” [563] та Вітенка М. „Польсько-українські відносини у Галичині: соціально-економічний аспект (остання третина ХІХ–початок ХХ ст.) [564].

Традиційно велика увага до українського кооперативного руху характерна для польської історіографії. Уже в кінці ХІХ–на початку ХХ ст.

окремі аспекти діяльності українських кооперативів в Австро-Угорській імперії відобразили у своїх працях польські дослідники, економісти і статисти Ф. Буяк, Г. Діамант, Я. Розвадовський та інші [548, 551, 557]. Вони намагалися підтвердити чи спростувати дані офіційної статистики на користь представників польської нації, вказували на загрозу наростання економічних потуг серед українського населення. Зазначені автори у своїх роботах вимагали від краєвих властей проведення вигідних для польських селян та інтелігенції економічних реформ, надання матеріальної допомоги польським колоністам та вчителям у Східній Галичині, заохочення польської еміграції у східному напрямі (на українських землях).

Відомий у Галичині діяч кооперативного руху Ф. Стефчик [507] у своїх брошурах розвивав ідею співпраці між поляками та українцями в економічній сфері, оскільки „спілка не лише підносить добро одиниць, але й робить людність відважнішою, гартує її волю”. Однак, в реальному житті здійснювані ним заходи при розподілі кредитів поміж польськими і українськими спілками довели нежиттєздатність спільних польсько-українських проектів і ще більше поглибили наявні протиріччя.

Одним із небагатьох польських науковців, що утрималися від шовіністичних гасел, був Г. Діамант, який у своїх статистичних таблицях, що побачили світ напередодні Першої світової війни, продемонстрував справжнє місце і роль Східної Галичини, підкресливши нагальну потребу розширення прав автономії [551, s. 27].

У міжвоєнний період польські історики набагато активніше почали вивчати історію Галичини, намагаючись обґрунтувати її польський характер та закономірність включення до складу II Речі Посполитої. Особливо чітко такі прагнення прослідковуються у працях Л. Василевського [559] та В. Фельдмана [552].

Об'єктивізмом та прагненням показати всі без винятку соціально-економічні проблеми Галичини позначена праця А. Светоховського „Historia chłopow polskich w zarysie”, де зазначено: „До того (поганого) стану

розумового і морального довела люд галицький політика влади, яка зробила все, щоб оглупити його” [558, s. 370].

У другій половині ХХ ст. до питань політичної та економічної історії Галичини зверталися у своїх дослідженнях Бушко, В. Найдус [549, 554].

У працях сучасних польських науковців А. Мацака, А. Ольшанського, [553, 556] українська кредитна кооперація не знайшла належного висвітлення. Праці А. Ольшанського притаманний фрагментарно-фактологічний підхід до висвітлення української історії. Політичні та соціально-економічні процеси, які відбувались на території Східної Галичини на початку ХХ ст., у тому числі діяльність українських кооперативів, автор відобразив схематично.

Підсумовуючи, наголосимо, що польські дослідники поповнили джерельну базу матеріалами, почерпнутими з історичних архівів Польщі. Проте спеціальних досліджень, присвячених вивченню означеної проблеми в польській історіографії немає. Навіть у найзмістовніших працях польських науковців відображені тільки окремі аспекти діяльності української кредитної кооперації.

Таким чином, загальний огляд літератури, присвяченої розвитку українського кооперативного кредитування Східної Галичини в кінці ХІХ-го–на початку ХХ ст., дає підстави стверджувати, що, незважаючи на незаперечні успіхи істориків у вивченні кооперативної проблематики, питання, пов'язані з діяльністю української кредитної кооперації, її взаємодію з іншими національними інституціями як важливий аспект суспільно-політичного та соціально-економічного життя краю, потребують комплексного і ґрунтовного дослідження.

Особливе значення при з'ясуванні різних аспектів місця і ролі української кредитної кооперації у Східній Галичині в кінці ХІХ – початку ХХ ст. має вивчення джерельної бази досліджуваної проблеми. Увесь комплекс виявлених архівних і опублікованих документів та матеріалів відповідно до джерелознавчих вимог умовно можна розділити на групи

таким чином:

- 1) документальні архівні матеріали;
- 2) матеріали статистики;
- 3) українські та польські періодичні видання;
- 4) мемуари.

Широкий джерельний масив опублікованих і неопублікованих матеріалів, використаних у дисертації, міститься в провідних архівах та бібліотечних фондах Києва, Львова, Тернополя та Івано-Франківська. Серед них:

– Центральний державний архів вищих органів влади і управління України м. Київ: Ф. 3807 Жук Андрій – український емігрант, член президії “Спілки визволення України”.

– Центральний державний історичний архів України у місті Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові): Ф. 146 Галицьке намісництво; Ф. 428 Ревізійний союз руських кооперативів, м. Львів; Ф. 302 Крайове господарське товариство “Сільський Господар”, м. Львів. 1898–1944 рр.; Ф. 309 Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів. 1873–1939, 1941–1944 рр.; Ф. 320 Ревізійний союз українських кооперативів, м. Львів; Ф. 348 Товариство “Просвіта”, м. Львів. 1868–1939 рр.; Ф. 358 Шептицький Андрій, Олександр, граф, митрополит греко-католицької церкви 1865–1944 рр.; Ф. 363 Левицький Володимир Лукич (псевд. Василь Лукич), нотаріус, письменник, літературознавець, культурно-освітній діяч, дійсний член НТШ. 1856–1938 рр.; Ф. 409 Центральна адміністрація столових маєтків греко-католицької митрополії, м. Львів; Ф. 562 Земельний гіпотечний банк у Львові;

– Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО): Ф. 294 Документи про діяльність „Просвіти” у м. Тернопіль;

– Державний архів Івано-Франківської області: Ф.7 Станіславське міське управління, 1841–1918 рр.

– інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки НАН України

ім. В. Вернадського (далі – ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського): Ф. 114 Товариство “Просвіта”;

– відділи рукописів та україніки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України);

– відділ україніки Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка.

Вагома частина знайдених документів вперше вводиться в науковий обіг в даному дослідженні, а інші матеріали піддаються новим інтерпретаціям.

Особливо цінними для написання дисертаційного дослідження були архівні матеріали. У документах цієї групи розкрито загальну суспільно-політичну ситуацію у Східній Галичині в кінці XIX на початку XX ст., подано відомості про виникнення та діяльність українських кредитних товариств.

В Центральному державному архіві вищих органів влади України м. Київ у Ф. 3807 Жук Андрій – український емігрант, член президії „Спілки визволення України” [1, 2] зберігаються документи, в яких охарактеризовано соціально-економічне та політичне становище в Східній Галичині. Вони надають інформацію про можливості виникнення та функціонування української кредитної кооперації в умовах австрійської імперії.

Переважну частину архівних матеріалів, використаних у роботі, почерпнуто із фондів ЦДІА України у м. Львові. Серед них найбагатшими на факти, які стосуються досліджуваної теми, є фонди 146, 320, 346 [5–49, 54–57].

Зокрема, у Ф. 146 Галицьке намісництво, [5–49] містяться надзвичайно важливі матеріали про реєстрацію кредитних товариств Східної Галичини, затвердження місцевими органами влади їх статутів, списки та майновий стан членів, а також їхні фінансові звіти.

Матеріали про історію виникнення та діяльність одного із найстаріших українських банків – Земельного банку гіпотечного

представлені у Ф. 562 Земельний гіпотечний банк у Львові [72–73]. Із документів фонду Центральної адміністрації столових маєтків (Ф. 409) дізнаємося про фінансові операції Земельного банку гіпотечного та комерційного банку „Дністер” [61].

Важливими при дослідженні означеної проблеми стали звіти про фінансово-господарську діяльність комерційного банку „Дністер” та товариства взаємного страхування „Дністер”. Вони містяться у Ф. 373 (Федак С. – адвокат, громадський діяч. 1861–1837) [59] та Ф. 421 (Товариство взаємного страхування „Дністер”) [62–64].

У фонді Ревізійного союзу українських кооперативів (Ф. 320) знаходяться звіти, баланси, факти ревізій та інші документи про фінансову діяльність різних кредитних товариств, які діяли на початку ХХ ст. у Східній Галичині [53].

Для дослідження взаємин української кредитної кооперації з українськими громадськими та господарськими організаціями важливе значення мали фонди 302 (Крайове сільськогосподарське товариство “Сільський господар” м. Львів. 1899-1944) [50], і 348 (Товариство “Просвіта” м. Львів 1868-1939 рр.) [54–57].

Інформація про учасників та керівників кредитних кооперативних організацій (зокрема про В. Нагірного, К. Левицького, С. Федака) міститься у Ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка у Львові) та 373 (Федак С. – адвокат, громадський діяч. 1861–1937) [51, 52, 59].

Важливі документи, що частково висвітлюють діяльність української кредитної кооперації у Східній Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст. зберігаються в Державних архівах Івано-Франківської (ДАІФО) та Тернопільської (ДАТО) областей. Так, документи ДАІФО, що знаходяться в Ф. 7 (Станіславське міське управління, 1841–1918) [79, 80] висвітлюють соціально-політичне становище в регіоні. Цікаві матеріали з досліджуваної теми виявлені у ДАТО в фонді 294 (Документи про діяльність „Просвіти” у м. Тернополі) [74–78]. В них містяться протоколи загальних зборів читалень

„Просвіти”, фінансові звіти, списки членів читальняних кас товариства „Просвіта”.

Характерна риса джерельної бази досліджуваної теми полягає в тому, що одні й ті ж документи знаходимо в різних формах – архівних матеріалах, публікаціях у пресі, окремих виданнях тощо. Це передовсім стосується статутів та річних звітів, які визначали основоположні завдання, засади й здобутки діяльності кредитних товариств.

Джерелознавчу базу дослідження суттєво збагатило залучення значної кількості українських та польських періодичних видань, на сторінках яких публікувались статті і наукові розвідки з історії, теорії, організації і досвіду кооперативного руху у Східній Галичині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

На особливу увагу заслуговує економічно-господарський місячник „Економіст” [137], який був друкованим органом Краєвого союзу ревізійного у Львові. Його матеріали становлять надзвичайно цінне документальне джерело. „Економіст” містив щомісячні та щорічні звіти з діяльності кредитних товариств Східної Галичини [155, 189, 348, 378], Крайового союзу кредитового [177, 263], Крайового союзу ревізійного [232–240, 369], чимало аналітичних матеріалів про стан та перспективи української кредитної кооперації, фахові поради та консультації у фінансово-кредитній сфері.

Часопис публікував й глибокі теоретичні статті, які розкривають роль та місце кооперативного руху у національному відродженні краю, його ідейні засади, матеріали про світовий економічний досвід. Часто зустрічаються у ньому полемічні матеріали та дописи з місць.

„Економіст” надавав слово фахівцям в галузі кооперації А. Жуку [138], А. Гаврилку [137], К. Кульчицькому [209], К. Левицькому [208], а також передруковував інформацію з польської та іншої іноземної преси. Так, статті А. Жука “Громадські каси позичкові в Галичині” (1910), “Наша організація економічна” (1910), “Хто кого рабує?”, “Патронацькі спілки ощадності і позичок (1914)” [139, 143, 147, 145] та ін. містили численний

фактичний матеріал, що наочно засвідчив зростання кількісних показників кредитної кооперації впродовж досліджуваного періоду. Також „Економіст” знайомить нас із діяльністю таких фінансових інституцій як: кооперативний банк „Дністер” [386], „Земельний банк гіпотечний” [242], „Руською щадницею” [321], страховим товариством „Дністер” [192, 377–380], парцеляційним товариством „Земля” [292] та ін. Він став фактично пресовою трибуною зазначених інституцій, агітуючи спочатку за їх створення, а потім детально інформуючи населення про результати їхньої діяльності. Інформаційна насиченість кожного номера „Економіста” становить значну джерельну цінність.

Не оминули питання кредитної кооперації часописи „Господар і промисловець” [224, 314, 322] – орган Крайового союзу господарсько-молочарського в Стрию, „Господарська часопись” [151] – орган крайового товариства господарського „Сільський господар” та „Господарь. Часопись для руських хліборобовь” [200, 333, 341]. На шпальтах цих видань знаходилася інформація про стан промисловості та сільського господарства Східної Галичини, а також велика кількість матеріалів з проблем сільської кредитної кооперації.

Про кредитну кооперацію багато писав популярний місячник для членів кооперативів „Самопоміч” [176, 217, 318]. Він друкував наукові та науково-популярні статті з історії, теорії, організації та практики українського економічного та кооперативного життя. В ньому містилися також статистичні дані про розвиток українських кредитних товариств [221], КСР [194], Земельного банку гіпотечного [217], КСК, товариства „Просвіта” [387]. Своїми публікаціями журнал сприяв зростанню їхній популярності серед українського населення Східної Галичини.

Не стояла осторонь щодо питань кредитування в українському господарському русі й одна із найбільших та найвпливовіших газет в Галичині – щоденник „Діло”. На сторінках цього поважного видання висвітлювалися питання теорії і практики кооперативного будівництва,

напрями розвитку кооперації, її проблеми тощо. Редакція „Діла” охоче надавала газетну площу для публікацій матеріалів про діяльність кредитних товариств [279, 364], КСР, КСК, „Дністра” [198] . Газета прагнула постійно інформувати про кожний успіх українських коператорів та зростання їхнього впливу в господарстві краю.

Окрім аналітичних статей, вміщених у зазначеній періодиці, у дослідженні використовувалися різноманітні листи, повідомлення з повітів, вміщені у рубриках „Дописи”, „Новинки”, „Новинки і всячина”, оголошення про проведення мітингів, страйків, різноманітні реклами кредитних інституцій та ін.

Дисертаційне дослідження було б неповним та одновимірним без залучення до аналізу його предмета тогочасних польських видань. З польської періодики опрацьовано: „Słowo Polskie” і „Gazeta Narodowa” [397, 399] (відображали інтереси польських міщан і поміщиків) та міська газета – „Gazeta Stryjska” (Стрий) [398]. Переважна ж частина польських часописів, які знаходилися під безпосереднім впливом політичних партій, тенденційно трактували будь-які прояви українського відродження.

Робота з періодикою була надзвичайно ретельною і трудомісткою. І, хоча вона вимагала значного часу для опрацювання, проведення її аналізу забезпечило широкі можливості відбору фактичного матеріалу, який суттєво доповнив архівні та інші джерела.

Повідомлення газет вимагали критичного ставлення та всебічної перевірки. Тому при їх використанні враховувалися умови, в яких вони були опубліковані, та суб’єктивне сприйняття різними людьми певних подій і явищ. Авторка критично підходила до інформації газет, зіставляла її з повідомленнями інших джерел, прагнучи встановити достовірні дані. Друковані засоби інформації дали змогу предметніше дослідити умови становлення та розвитку кредитної кооперації у Східній Галичині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Завдяки багатому статистичному та фактичному матеріалу друковані засоби інформації дали змогу предметніше дослідити

умови становлення та розвитку кредитної кооперації у Східній Галичині в кінці XIX – на початку XX ст., дозволили ілюструвати зміст дисертаційного дослідження низкою цікавих історичних відомостей, прикладів і фактів.

Зрозуміти соціально-економічне становище населення та процеси, які відбувалися у Галичині в кінці XIX – на початку XX ст. було б не можливо без даних різноманітних статистичних досліджень, що їх проводили члени Краєвого статистичного бюро під керівництвом відомих австрійських економістів Т. Рутовського (до 1892 р.) та Т. Пілята (у 1893–1914 рр.). Вони публікувалися у збірниках „Podrecznik statystyki Galicji” [127, 128] з 1887 р. „Rocznik statystyki Galicji” [129] та „Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych” [130–136]. У цих виданнях, відповідно до вимог тогочасної австрійської статистичної науки, фіксувалися зміни чисельності населення, його релігійний склад, розмовна мова, простежувалися внутрішньогалицькі міграції, еміграція за межі Австро-Угорщини. У „Podreczniku” та „Wiadomoscjach” публікувалися дані про господарський, майновий стан галичан, подавалася градація селянських та поміщицьких господарств за розмірами та ін. Та, слід зазначити, що упорядники цих збірників не завжди були об’єктивні у своїх оцінках і судженнях. Вони намагалися виключно позитивно охарактеризувати соціально-економічний розвиток Галичини, показати деякі особливості впливу реформ, впроваджуваних Габсбургами, парламентом Австрії – державною радою, Галицьким сеймом. Свого часу українські публіцисти В. Будзиновський, В. Охримович, І. Франко, а згодом і радянські історики вказували на численні похибки, погрішності цих матеріалів, іноді викривали факти їх фальсифікації. Саме тому, у нашому дослідженні офіційні статистичні дані у низці найбільш суперечливих питань сприймаються критично і у порівнянні з іншими джерелами.

Важливою групою джерел, які містять інформацію щодо перебігу кооперативного життя в Східній Галичині, є статистичні збірники, які містять значну кількість матеріалів, що стосуються кількісного і якісного складу українських кредитних кооперативів, а також результативності їх

діяльності. Перш за все це звіти про діяльність „Крайового союзу кредитового”, „Крайового союзу ревізійного”, товариства „Просвіта”, „Міщанського союзу кредитового” та ін. [104–126]. Аналіз зафіксованих у них показників дозволив визначити основні тенденції розвитку української кредитної кооперації на початку ХХ ст. Такий же характер і значення мали опубліковані документи організаційного та ідеологічного спрямування – резолюції кооперативних з’їздів, інструктивно-методичні матеріали.

Цінним джерелом для вивчення досліджуваної нами проблеми є збірники з історії української суспільно-політичної думки, упорядковані науковцями в Україні та діаспорі [91, 92]. Вони містять документи, які відображають позицію українських політичних партій та громадських організацій, Греко-католицької церкви щодо української кооперації.

Особливу групу джерел становлять спогади сучасників та безпосередніх учасників громадського життя та кооперативного руху досліджуваного періоду в Східній Галичині, які опубліковані переважно в діаспорі. Вони допомагають відтворити дух та соціально-економічну атмосферу того часу з позицій учасників і очевидців.

У роботі використано спогади про розвиток української кредитної кооперації на Бережанщині, Тернопільщині, Збаражчині, Підволочичині, Терехівщині, Стрийщині, Скалатщині та Жовківщині [94–103]. Належно пошановуючи працю авторів та видавців цих збірників, які зуміли донести до сучасників безцінні сторінки економічної самоорганізації галичан, варто, однак, зауважити, що вищезгадані видання відіграють у дисертаційній роботі допоміжну роль. Це зумовлено тим, що, як це відзначають й самі автори статей, на їхній роботі гостро позначилися неможливість скористатися у діаспорі архівними матеріалами та іншими документальними джерелами. З огляду на це, важливі факти, почерпнуті у історико-мемуарних збірниках, використовуються у нашій роботі лише після попереднього співставлення із іншим джерельним матеріалом.

Таким чином, використання різноманітних джерел у нашому

дослідженні дозволяє уникнути однобічності у висвітленні теми та робить можливим ґрунтовне висвітлення місця і ролі української кредитної кооперації у соціально-економічному житті Східної Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Джерельна база цілком достатня для розв’язання поставлених завдань.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КРЕДИТНОЇ КООПЕРАЦІЇ

2.1. Соціально-економічні та політичні чинники

Характер економіки Східної Галичини другої половини ХІХ–початку ХХ ст. був зумовлений її становищем у складі Австро-Угорської імперії і залишками феодално-кріпосницьких відносин. Територія, що входила до складу Австро-Угорщини під назвою „коронного краю” Галичини, займала 78497 кв. км, що становило 26, 17% всієї Австро-Угорської монархії. Східна Галичина займала 55347 кв. км, тобто 70,5% території Галичини, а Західна – 23160 кв. км, або 29,5%.

В адміністративному відношенні Галичина до середини ХІХ ст. була поділена на 19 циркулів, які очолювали старости. В січні 1867 р., без урахування природно-історичних, економічних та інших особливостей був запроваджений поділ на повіти, яких напередодні Першої світової війни нараховувалось у Галичині 82. Західна Галичина була поділена на 31 повіт, переважно з польським населенням, а Східна – на 51, і її населяли здебільшого українці. Повіти, в свою чергу, поділялись на сільські громади і поміщицькі маєтки. Перших на початок ХХ ст. налічувалося 6225, із них 3734, тобто 60%, припадало на Східну і 2491, або 40%, на Західну Галичину. А поміщицьких маєтків у Галичині було 5524, в тому числі 3483, або 63% у Східній і 2041, або 37% у Західній Галичині [464, с. 23].

Щоб дати змогу швидше розвиватися економіці інших районів імперії, австрійський уряд свідомо гальмував розвиток продуктивних сил на території, яку заселяли українці. Тому у складі Австро-Угорщини Східна Галичина фактично була аграрно-сировинним додатком до західних провінцій імперії.

Дослідники зазначають, що тогочасну економіку краю

характеризували передусім незначні розміри нагромадження капіталу, слаборозвинута внутрішня торгівля, низький рівень урбанізації, критично низька частка селянських господарств.

В Австрійській імперії Габсбургів, кооперація стала економічною основою національно-визвольного руху поневолених народів, слугувала ґрунтом майбутнього політичного і економічного самовизначення. Головні передумови виникнення кооперації в Східній Галичині почали складатися в середині ХІХ ст. коли в 1848 р. розпочалися реформи, наслідком яких стали зміни у всіх сферах суспільного життя.

Аграрна реформа 1848 р. скасувала феодальні повинності селян, підняла їхній юридичний статус і додала політичні права, але не полегшила економічного становища. Внаслідок реформи поміщики зберегли свої панівні економічні та політичні позиції, що стало серйозною перешкодою для економічного розвитку, сприяло збереженню рудиментів феодалізму в аграрній сфері. Безгосподарна ліквідація феодальних пережитків – індемнізації) – лягла важким тягарем на плечі селян [460, с. 130].

Спочатку уряд обіцяв власними грошми покрити кошти, пов'язані з передачею землі, але в 1853 році, після відновлення порядку, він переклав на селян більшу частину цих витрат. На додаток селяни підлягали прямому і непрямому оподаткуванню, включаючи утримання шкіл, шляхів, тощо.

У цісарському патенті від 26 квітня 1848 року про скасування феодальних повинностей селян Галичини проголошувалося недоторканим право селян на користування сервітутами (лісами, пасовищами, водоймами) за умови відповідної плати за нього, передбаченої добровільною угодою з паном. Фактично ж землевласники зберегли за собою право володіння сервітутами. Селяни змушені були платити будь-яку призначену поміщиком ціну, щоб заготовити собі дрова, будівельні матеріали чи випасати худобу. У Східній Галичині поділ лісів, пасовищ і лук на табулярні та селянські був надзвичайно не вигідним для селянства. Право на ліси й пасовища перетворювалось у потужне знаряддя економічного закабалення поміщиками

селянства і насадження найбільш огидних форм відробіткової системи. В руках поміщиків перебувало 98% усіх лісів, 32% пасовищ і 25,8% лук. Селянство протягом усього пореформеного періоду не припиняло боротьби за право користуватися громадськими лісами і пасовищами. Бережани, Золочів, Чортків і Тернопіль, де всі ліси і більша частина лук та пасовищ належали табулярним власникам, ставали центрами активної масової боротьби українських селян з польськими панами [484, с. 11].

Найбільшою проблемою селян у Східній Галичині було малоземелля. З кінця 1860-х рр. австрійський уряд проводив ліберальну економічну політику: він дозволив вільний обіг землі, необмежену подільність господарств, їх заставу та продаж частинами і цілком. Але ліквідація обмежень на поділ земельної власності у 1868 р. ще більше загострила проблему малоземелля, спричинила подальше подрібнення селянських господарств. Малоземеллям скористалися спекулянти, перепродуючи землі, які вони викупили маленькими ділянками, за цінами, вищими на 25–30% від ринкових [460, с. 10].

За даними сільськогосподарського перепису 1902 р. в Східній Галичині 43% усіх селянських господарств володіли ділянками землі площею до 2 га, 37% – від 2 до 5 га. Таким чином, у цілому малоземельних бідняцьких господарств, що мали до 5 га, в Східній Галичині нараховувалося 80%. Середняцьких господарств, котрі володіли від 5 до 10 га землі, було приблизно 15%, а заможних, які утримували від 10 до 60 га – 5% [368, с. 5].

**Розподіл земель у Східній Галичині в 1902 р. за
типами господарств [368, с. 5–6].**

Господар- ства	Розмір землеволо- діння, га	Кількість господарств		Площа землі цих господарств	
		Всього тисяч	%	Всього тисяч	%
бідняцькі	до 2	279,0	42,7	371,4	7,2
дрібні	2–5	243,3	37,2	1035,4	20,0
середняцькі	5–10	95,2	14,6	866,8	16,7
куркульські	10–100	32,0	4,9	821,0	15,8
поміщицькі	понад 100	4,1	0,6	2089,0	40,3
разом		653,6	100,0	5183,6	100,0

У середньому на селянську родину в Східній Галичині припадало 5,6 га землі, що явно недостатньо для розгортання ефективного ринкового господарства. Українські селяни змогли купити протягом 60 пореформених років тільки 38 тис. га землі, тим часом як понад 237 тис. га отримали колоністи-переселенці з польської Західної Галичини [261, с. 41]. Польські колоністи, котрі, починаючи з 80-х рр. масово появилися у Східній Галичині, втягувалися до вже існуючого „польського світу” з відповідним сприйняттям українців. Їхня поява на традиційно українських землях, володіння ними лісами, луками, пасовищами погіршувала ситуацію на земельному ринку, викликала обурення українських селян. Його посилювали заходи окремих польських організацій спрямованих на усунення українців з політичних та етнічних міркувань від участі у парцеляції поміщицьких маєтків.

Зберігалось і надалі велике поміщицьке землеволодіння, частка якого становила понад 40% усіх земель. Та відсутність власної держави

зумовлювала те, що велика земельна власність на всіх українських землях перебувала не в українських руках. Великими землевласниками були польські, румунські, угорські, німецькі поміщики, серед яких графи Потоцькі, котрі мали близько 60 тис. га, граф Дідушицький – близько 20 тис., князь Сапега – 15 тис. (у Галичині), граф Шенборг (у Закарпатті) – 203 тис., барон Василько (на Буковині) – 18 тис. та інші [456, с. 131].

Багато володінь були великими латифундіями. Карлові Лянскоронському в Чортківському повіті належало 14 маєтків, загальною площею 14 тис. моргів (морг – приблизно 0,6 га), в Бережанському повіті графи Потоцькі володіли маєтками в 37 селах, маєток графа Баворовського у Копичинцях Гусятинського повіту мав 5358 моргів, 9 фільварків належали графові Рмишевському в Богородчанському повіті, володарем маєтків у 17 селах того ж повіту був барон Іоан Лібік [316, с. 4].

Досить помітною була частка великих землевласників-євреїв. Так, Герш Аледлас із села Золота Слобода Бережанського повіту мав 2526 моргів, Рудольф Галт в с. Кутківці Тернопільського повіту – 2820. Великі єврейські маєтки були і в інших повітах. За даними І. Франка, у 1890 р. в Східній Галичині 587 поміщикам-євреям належало понад 18% усіх поміщицьких земель.

Українські земельні власники мали володіння набагато скромніші: кілька сот або десятків моргів. Так, у Тлумацькому повіті Євген Василькевич володів 669 моргами, Пилип і Григорій Шкляри – 470, Кіндрат, Семен і Софія Кальби із с. Мазовивка Підгаєцького повіту мали 842 морги [254, с. 11].

Сільське населення потрапляло у дедалі більшу і важчу залежність від поміщицьких маєтків, а це ще більше ослаблювало можливості розширеного відтворення в усьому суспільному виробництві і будь-якого прогресу в селянському господарстві. Зокрема, поширеним явищем стала відробіткова система. Великого поширення набули відробітки за відсотки, котрі сплачували за борг взятого до “нового врожаю” збіжжя, за “порцію” –

певну суму грошей, яку поміщики позичали селянам за землю, за штрафи при потравах у полі, за порушення лісового чи рибальського законів тощо [316, с. 4].

Щоправда, правлячі кола заперечували, що поміщики застосовують лихву при відробітках. Газета „Батьківщина” повідомляла, що в Золочівському повіті порції надавали „днівками”. За 7–8 зол. рин., позичених у поміщика, селяни мали відробляти протягом всього року один день на тиждень. Для хлопців та дівчат була встановлена „днівка” в 5 зол. рин. на однакових умовах. „Таких днівок, – продовжувала газета, – в Золочівському повіті повно, а є села, де люди вже на кілька днів наперед позабирали днівки згори, а пани не хочуть більше давати. Чи то може що інше, як панщина?” [460, с. 131].

Основна маса селян – власників господарств, які мали від 5 до 20 моргів землі, – не могла існувати без „допомоги” з боку колишнього пана пасовищем, сіном та дровами і змушена була перетворюватися на дешеву робочу силу з тяглом для панських фільварків. Такий стан впливав на рівень заробітної плати постійних і особливо поденних сільськогосподарських працівників. Використовуючи величезний резерв надлишкової робочої сили, польські, українські, румунські та єврейські поміщики платили зайнятим у них робітникам мізерні гроші. Важливо підкреслити, що заробітна плата сільськогосподарських робітників у східних провінціях імперії була значно нижчою, ніж у західних. Звичайно робочий день усіх категорій сільськогосподарських робітників у поміщицьких маєтках тривав 14 год., часто й довше. Навіть цісар Франц-Йосиф, оглядаючи натовпи знедолених селян у Галичині в 1880 р., лаконічно висловився: „Так, я бачу, народ бідний” [487, с. 98].

Неодмінним атрибутом східногалицького села була корчма, що служила місцем для лихварських операцій, пристановищем для різних покидьків суспільства, в тому числі й поліцейських агентів. За підрахунками В. Навроцького, на кожне галицьке село у 1869 р. припадало в середньому

чотири корчми, що було великим лихом для українських селян.

Фактично сотні тисяч селян постійно голодували – і не тільки в неврожайні роки. Журнал „Економіст” висловив припущення, що кількість померлих з причини голоду в Східній Галичині – 50 тис. осіб, за визначенням Щепановського, потрібно подвоїти, щоби наблизитися до істини. Особливо важка ситуація склалася 1890 р. За даними газети „Діло” в Борщівському повіті голодували 38 сіл, в Бережанському – 11, Бучацькому – 35, Чортківському – 29, Городенському – 24, Густинському – 24. „...третина людності голодувала, а багато померло з голоду” [258, с. 2].

Смертність у Східній Галичині була найвищою в усій Австро-Угорській імперії (навіть дані офіційної статистики свідчили, що Галичина за смертністю населення займала перше місце в Європі). Її зумовлювали не лише важкі соціально-економічні умови, а й украй погане медичне обслуговування. За офіційними даними, в 1883 р. у Східній Галичині один лікар припадав на 10323 особи, а у Нижній Австрії – на 1231, у Верхній Австрії – на 1975 осіб. [360, с. 4]. Стало звичним, що селяни обходилися без жодної медичної допомоги, розраховуючи лише на сільських знахарів.

Доведене до крайнього зубожіння селянство Східної Галичини піднімалося на боротьбу. Особливо активізувався селянський рух із кінця XIX ст. Цьому сприяло виникнення радикальної партії, яка повела на селі широку агітаційну роботу. Селянські виступи початку 1890-х років нерідко придушувала жандармерія. 1902 рік зафіксований в історії Східної Галичини як рік страйків. Першими виступили бідні селяни Львівського і Перемишльського повітів. У червні відбулося 16 селянських страйків, у липні – вже 217, адже піднялися селяни 20 повітів Східної Галичини (100–200 тис. осіб). [5, арк. 1–50]. Основні вимоги, що висували під час страйків, зводилися до підвищення заробітної плати, кращого поводження із селянами, зменшення робочого дня тощо.

Ще наприкінці 1860-х рр. австрійський уряд впровадив вільний кредит, що надало необмежену свободу сільському лихварству, оскільки до

1870-х років єдиним джерелом задоволення потреб селян і ремісників у кредиті був приватний лихварський кредит. Поширеною формою лихви була позика на хліб. Її застосування збільшилося після видання законів проти лихварства, оскільки вона була досить зручним прикриттям одержування високих відсотків. Для цього лихварі найчастіше вдавалися до укладання формальних торговельних контрактів. Ось деякі дані за 1898 р. У Богородчанському повіті селяни купували весною в лихварів у кредит корець (приблизно 70–80 кг) кукурудзи або ячменю за 5 зол. рин. і зобов'язувалися заплатити восени 7–8 зол. рин. У Городенківському повіті лихва при купівлі хліба у кредит становила 50 і 100%. У Кам'яно-Струмилівському повіті різниця у весняних і осінніх цінах при купівлі хліба в кредит становила 2–3 зол. рин. на одному корці. У Рава-Руському повіті відсотки при купівлі хліба в кредит дорівнювали близько 50, в Рудківському – 50–100, у Тернопільському і Жовківському – до 100%. У Гусятинському повіті селяни мали повернути лихвареві восени позичений навесні корець хліба з грошовою доплатою, наприклад від ячменю – 5 зол. рин. Тоді відсотки становили 200 від 100 [323, с. 60].

Щоби використати заборгованість селян для позбавлення їх землі, лихварі, зокрема, намагалися давати позички незаможним селянам у рахунок осінньої купівлі хліба, знаючи наперед, що останні не дотримають угоди. Така практика була масовою; кількість внесених із цього приводу скарг лихварів до кожного з повітових судів у Східній Галичині становила в середньому 200 на місяць. Лихвар із Самбора Сандауер за три роки подав до суду 180 таких скарг. До речі, лихварські відсотки, які він стягував із селян, доходили до 800. Селяни, які не могли добитися в суді правди, змушені були іти на крайні міри, навіть ціною власної свободи, а іноді і життя. Так, в 1890 р. в Чернівецькому карному суді відбувався суд над п'ятьма селянами з с. Дубівець за вбивство лихваря єврея Мешулема Сокаля, який використовував такі ж методи збагачення, як і Сандауер із Самбора. На жаль, це був не поодинокий випадок. [272, с. 2].

В останній чверті XIX ст. дедалі більше місце в кредитуванні дрібних господарств займали селянські банки і позичкові каси. Після скасування обмежень на поділ земельної селянської власності чимало селянських господарств зазнали розорюючої дії іпотечного кредиту. Розорення селян приватним і банківським капіталом було одним із способів нагромадження капіталу, головним чином шляхом концентрації землі та зміцнення його могутності на селі.

В кінці XIX – на початку XX ст. галицькі та австро-угорські банки ставали співвласниками величезних земельних і лісових масивів, з яких вони продавали невеликі земельні ділянки селянам у кредит. Небувале малоземелля та безземелля примушувало селян йти на найважчі умови, лише б купити шматок землі. Щодо цього особливо характерна діяльність львівського Парцеляційного банку. Він був заснований в 1899 р. земельними магнатами при активному сприянні Австро-угорського та місцевих банків. Метою його було сприяти парцеляції поміщицьких володінь і продажу селянам ділянок землі з метою виплати за неї протягом 5–10 років. При цьому банк здійснював продаж поміщицьких земель по найбільш спекулятивних цінах, які безперервно зростали. Так, в 1900 р. банк продавав 1 морг землі за 1100 крон. В 1902 р. ціна збільшилася до 1270, в 1903 р. – до 1460, а в 1904 р. – до 1580–1620 крон. В 1905 р. ціна 1 морга оброблюваної землі становила 1800 крон, а необроблюваної – 616 крон. Для порівняння відмітимо, що в Познанщині, де земля давала в два рази більше прибутку, морг землі продавався за 462 крони [539, с. 212].

Така політика була дуже вигідною для поміщиків, але лягала важким тягарем на плечі селян. Зростання цін на землю, безсумнівно, скорочувало кількість її покупців, а ті з селян, які купили землю, на довгі роки потрапляли в кабалу до крупного капіталу.

Селянські борги банкам і приватним лихварям щороку зростали. Кожне покоління селян залишало після себе дедалі більше боргів наступному, кожне нове покоління починало своє існування за все важчих і

несприятливіших умов. Значна частина селян-боржників неспроможна була платити не тільки щорічні внески, а й навіть відсотки, тому недоїмки за попередні роки також із року в рік збільшувались. Іпотечна (іпотека – позика, що видається під заставу нерухомого майна, а також застава нерухомого майна під таку позику) галицьких селян, що в 1870 р. складала 35 млн. крон, у 1880 р. зросла до 63 млн. крон; у 1890 р. вона становила 133 млн. крон, у 1900 р. – 277 млн. крон, і в 1910 р. – 629 млн. крон [269, с. 186], тобто за 40 років зросла у 18 разів

Дрібне селянське господарство, обтяжене викупними платежами на користь поміщиків, непосильними загальнодержавними, крайовими та місцевими податками, жорстоко експлуатоване торгово-лихварським капіталом, було приречене на неминуче розорення. Наскільки швидкими темпами розорювалось селянство, свідчать дані про ліcitaції (продаж з аукціону) селянської власності. Наприклад, з 1873 по 1894 рр., тобто всього за 22 роки, було оголошено 49823 ліcitaції, що становить у середньому 2267 ліcitaцій за рік [484, с. 14]. Внаслідок цього заходу значна кількість селян повністю або частково втрачала землю і перетворювалася в малоземельних напівпролетарів або навіть у безземельних наймитів.

Усе це, звичайно, гальмувало реорганізацію сільського господарства на підприємницьких засадах, спричинило матеріальну залежність та духовну пригніченість українських селян, послаблювало їх соціальну і господарську активність.

Сільське господарство східногалицьких земель у другій половині XIX і на початку XX ст. збільшило виробництво продукції лише у 1,5 раза. Воно залишалось екстенсивним, низькопродуктивним, остаточно втратило свої колишні експортні можливості. В той самий час значно більше (у 2,7–2,9 раза), ніж сільськогосподарська продукція, зросла кількість населення, зайнятого в сільському господарстві. Таким чином, помітно знизилася продуктивність праці у цій галузі. У краю зростало відносне перенаселення: в Східній Галичині кількість зайнятих у сільському господарстві наприкінці

XIX ст. перевищила 80 осіб на 100 га ріллі.

Слабкий розвиток сільського господарства й промисловості та земельна “тіснота” в селах спричинювали значний надлишок робочої сили, яка не знаходила для себе застосування. Українські селяни, рятуючись від голоду, почали шукати вихід зі скрути в еміграції. Серед основних причин еміграції І. Франко називав перенаселення, пролетаризацію і пауперизацію більшості селян, злиденні заробітки робітництва.

Перші прояви еміграції в Східній Галичині припадають на 70-ті роки XIX ст. головним чином до Канади, США та Бразилії. Великих масштабів досягла сезонна заробіткова еміграція у Німеччину, Швецію, Францію, Данію, Румунію, Угорщину, західні провінції Австрії, Російську імперію. Особливо масштаби еміграції зросли на початку XX ст. Якщо в 1890-1900 рр. з Галичини емігрувало 78 тис. осіб, то за перше десятиріччя XX ст. виїхало понад 224 тис. осіб. Всього до початку Першої світової війни із західноукраїнських земель виїхали на постійне проживання в інші країни 700–800 тис. осіб [449, с. 56].

Виїжджаючи в еміграцію українці за кордоном також потрапляли в складні життєві умови. Там емігрантів чекали хвороби, безправне становище, важка робота.

Та все ж еміграція полегшила становище селян, оскільки вона дещо пом’якшила проблему аграрного перенаселення. Підраховано, що з 1890 до 1913 р. число емігрантів дорівнювало майже третині всього приросту населення за цей період. Українські емігранти в США та сезонні робітники у Західній Європі велику частину заощадженого заробітку переказували додому. В результаті у галицьких селян вперше з’явилися гроші, на які вони почали скуповувати головне багатство – землю [398, с. 4–6].

Таким чином, розвиток капіталістичних відносин все більше втягував в свою орбіту дрібне селянське господарство. Звільнившись від особистої залежності, селяни ставали під владу грошей, потрапляли в умови товарного виробництва, опинялися в залежності й від капіталу. Відчуваючи гостру

потребу у коштах, необхідних для сплати платежів і податків, оренди землі, придбання худоби та реманенту, селяни вже не могли обходитися без ринку. Виходом з такого становища в умовах засилля торгового і лихварського капіталу мало стати кооперування дрібних товаровиробників, створення кредитних кооперативів.

Реформа 1848 р. створила певні умови і для розвитку промисловості, але ця галузь господарства розвивалася сповільненими темпами, спричиненими низкою факторів. Серед них – конкуренція з боку високоіндустріалізованих західних провінцій, несприятлива політика австрійського уряду, обмеженість внутрішнього ринку, нестача капіталів, що оберталися більше у торгівлі та лихварстві.

На рубежі століть у промисловості краю було зайнято лише 10% населення. Фінансово слабка місцева українська буржуазія не могла організувати великі промислові підприємства. До того ж, значно вигідніше було вкладати капітал у торговельно-спекулятивні та лихварсько-кредитні операції, де без ризику, без додаткових затрат можна було одержувати від 50 до 500% річних, аніж у виробничу сферу, зокрема у промисловість.

Фабрична промисловість східногалицьких земель наприкінці 1860-х рр. була тільки в зародку. В усіх галузях існували сотні дрібних ремісничих і кустарних підприємств, які виробляли основну частину промислової продукції, а нечисленні середні і великі підприємства мали переважно характер мануфактур. Промислова революція, що в країнах Заходу, навіть у західних областях Габсбурзької монархії, завершилась або завершувалася, на східноукраїнських землях тільки починалася.

Становлення фабрично-заводської промисловості в Східній Галичині відбувалося в останній чверті XIX століття. Перетворюючись із аграрної на аграрно-промислову країну вона і на початку XX ст. зберегла диспропорції в розвитку економіки. Тут розвивалася переважно деревообробна, лісопильна, промисловість, а від кінця XIX ст. – нафтовидобувна (нафтові промисли Борислава, що фінансував переважно австрійський і англійський капітал,

забезпечували в 1914 р. майже 5% світового видобутку нафти) [487, с. 64]. Низка галузей промисловості, зокрема, текстильна, шкіряна, скляна, машинобудівна, не витримуючи конкуренції дешевших виробів підприємств розвинених західних провінцій Австро-Угорщини, занепадала.

Підсумки промислового перепису, який австрійські власті провели в червні 1902 р., показали величезну відсталість промисловості західноукраїнських земель (табл. 2.2.).

Таблиця 2.2

**Промисловість Східної Галичини за переписом 1902 р.
[456, с.106]**

Галузь промисловості	Усі підприємства	В т. ч. підприємства, що мали більше 20 робітників	
	Зайняті (осіб)	Кількість	Зайняті (осіб)
Добування сировини (з лісозаготовками)	17758	127	13907
Гірничодобувна	9462	69	8259
Деревообробна	14515	73	6284
Лісопильна	6564	61	4321
Харчова	28820	33	6452
Борошномельна	7909	5	1444
Тююнова	3674	79	3674
Переробка мінеральної сировини	8643	44	3965
Цегельна	4293	44	2130
Металообробна і машинобудівна	16181	34	5207

Хімічна	3102	20	1181
Легка	30997	31	1496
Паперова	1926	10	1166
Інші галузі	1200	17	671
Разом	123145	452	40329

Як бачимо, на добувну, лісопильну і цегельну галузі промисловості Східної Галичини припадала половина зайнятої на середніх та великих підприємствах (що мали близько 20 чоловік) робочої сили. Промисловість східногалицьких земель, які належали до Австро-Угорської імперії розвивалася дуже однобоко, переважно в напрямку розширення видобутку і первинної переробки сировини, а не виробництва готових складних фабрикатів.

На початку ХХ ст. на східногалицьких землях всіма видами промислової діяльності було зайнято близько 300 тис. осіб, з них власне промислові робітники становили лише 60 тис. Вони працювали на 700 фабрично-заводських, переважно дрібних, підприємствах. Решта – близько 240 тис. робітників – працювали на кустарних промислах, у ремісничих майстернях і вдома.

Тривалість робочого дня була найбільшою в Австро-Угорщині й сягала понад 12 годин. Лише у 1885 р. його зменшили 11 годинами, а у 1905 р. на більшості підприємств встановлено 10-ти годинний робочий день. Заробітна плата східногалицьких робітників була найнижчою в імперії: якщо середньоденна зарплата віденських робітників у 1901 р. дорівнювала 3,28 крони, а у 1911 р. – 3,99 крони, то львівські робітники у ці ж роки отримували 1,68 і 2,39 крони [477, с. 52].

У другій половині ХІХ ст. відбулися певні зміни, пов'язані з поступом промислової революції в Європі. Уряд підтримував будівництво залізниць (у 60-ті – на початку 70-х рр. західноукраїнські землі отримали

залізничне сполучення із Заходом), закладення тут великих промислових підприємств, однак метою такої їх діяльності був не стільки господарський розвиток українських земель, як їх залучення до загальноавстрійського ринку. В першому десятиріччя ХХ ст. в промисловості східногалицьких земель спостерігалось певне піднесення. Кількість зайнятого в промисловому виробництві і будівництві населення збільшилася в 1,5 рази, зросла кількість зайнятих у торгівлі, на транспорті і в зв'язку. Міське населення досягло 1,1 млн. чоловік, а питома вага його в усьому населенні становила 19–20 %. [477, с. 63–64].

Проте, незважаючи на швидке чисельне зростання кількості промислових робітників від кінця ХІХ ст., частка українців серед них залишалася невеликою. На початку ХХ ст. лише 18% робітників Галичини становили українці, а в сільському господарстві – 93,3%, в торгівлі – 1,7%. Таке явище зумовили декілька причин. Насамперед це несприятливі умови праці й побуту в нових промислових осередках, низька заробітна плата, відсутність дешевого комфортного житла (його замінили служили фабричні казарми, а то й землянки), грабіжницькі ціни в фабричних крамницях, та ін. Ще однією з причин був серйозний опір поміщиків, які втрачали дешеву робочу силу. Панівна в Східній Галичині велика поміщицька знать, захищаючи власні соціальні інтереси, не бажала розвитку промисловості.

Основну масу промислових робітників становили працівники дрібних напівкустарних підприємств ремісничого типу, вихідці з села, інтереси яких протягом тривалого часу майже повністю збігалися з інтересами незаможної частини селянства, котрі за відсутності організації кустарно-промислового кредиту не мали можливості використати всю свою технічну працездатність. Головним злом для кустаря і ремісника була залежність від скупника, який майже повністю „відрізав” виробника від споживача. Ремісникам і кустарям також необхідні були кредити, що давали можливість розширити власне виробництво, позбутися надмірної опіки з боку скупників. Як великий, так і

малий бізнес зосередили в своїх руках євреї, поляки та росіяни. Діяла і така закономірність: чим більшим було місто, тим менше мешкало в ньому українців. Так, на зламі століть українцями вважали себе лише 16% львів'ян.

На початку ХХ ст. на східногалицьких землях (де вже півсторіччя відбувався капіталістичний розвиток) не сформувалося жодного значного промислового центру. Найбільше місто Львів, населення якого зросло за цей час до 149 тис. осіб, розвивалося насамперед як адміністративний і політичний центр, а не як осередок фабрично-заводської промисловості. Питома вага населення, зайнятого в промисловості міста, залишалася незмінною і становила близько 20%. Не набагато вищою була питома вага зайнятих у торгівлі. В той самий час майже половина працюючого населення займалася будівництвом, торгівлею і транспортом. Усього в промисловості міста було зайнято близько 5 тис. робітників, у т. ч. 3,3 тис. найманих [477, с. 55].

Міста та містечка служили центрами торгівлі та комерційної діяльності. Важливою формою торгівлі залишалися ярмарки і базари. На початку ХХ століття в регіоні проходило більш 1 тис. ярмарків і 9 тис. торгів.

У 1910 р. в містах західноукраїнських земель в торгівлі й на транспорті було зайнято 150 тис. осіб, або майже 26% самодіяльного населення. Кількість торгових закладів у Східній Галичині зросла з 30 тис. у 1890 р. до 48 тис. у 1902 р., або в 1,6 раза [456, с. 110].

Торговельними посередниками між містом і селом часто виступали євреї. Вони скуповували у селян сільськогосподарську продукцію і продавали її в місті. У самих же містах багато крамниць, де селяни могли придбати тканини, взуття, металеве начиння, що виробляли ремісники, належало також єврейським приватникам.

Наприкінці ХІХ ст. на землі Східної Галичини широким потоком ринув іноземний капітал (австрійський, німецький, англійський, французький та ін.), який створював великі компанії, заволодів окремими

галузями промисловості, оптовою торгівлею, банками. У руках іноземного капіталу опинилася створена в останній третині XIX ст. банківська система західноукраїнських земель. У всіх великих містах діяли філії австрійських банків, а порівняно небагаті місцеві банки контролював переважно австрійський та німецький капітал. Іноземний капітал, вкладений у промисловість, торгівлю, залізниці, банки й інші кредитні установи західноукраїнських земель, становив напередодні Першої світової війни більш як 1 млрд. австрійських крон, а прибутки, які він одержував тут, досягали 80–100 млн. австрійських крон на рік [539, с. 114]. Окрім цього, величезні суми отримували іноземці посередньо, в результаті використання одержаної тут дешевої сировини і збуту своїх товарів у Східній Галичині за монопольними цінами.

Австрійські монополії вважали Східну Галичину своєю вотчиною і в кожному новому підприємстві, яке виникало без їх волі, бачили небажаного суперника і знищували його. Тільки деякі підприємства місцевого капіталу приймалися до картелів та й то на не вигідних для них умовах. Характеризуючи умови розвитку промисловості на початку XX ст. львівська торговельно-промислова палата писала в спеціальному меморандумі в 1907 р., що австрійські банки кредитують галицькі фірми з великою обережністю, „штучно доводять найміцніші підприємства до фінансових труднощів і навіть до банкрутств. Іноземний, зокрема німецький та австрійський капітал, коли вимагав цього бізнес або політичне становище, був безпощадний до української промисловості і кредитних установ, довів ряд їх до банкрутства. Також інтересам монополій була підпорядкована економічна політика уряду щодо східно галицьких земель – податкова, бюджетна, митна, в галузі державних замовлень, залізничних тарифів та ін.

На початку XX ст. дещо змінилося ставлення до потреб фабрично-заводської промисловості місцевої адміністрації Галичини. Вживали деяких заходів для фінансової підтримки фабрик і заводів, які належали місцевому капіталу. Ці підприємства частіше звільняли від локальних податків,

розширювали їх кредитування. В 1910 р. у Львові при підтримці місцевої адміністрації виник Промисловий банк для кредитування місцевих промисловців; одержано деякі поступки в австрійській митній політиці, залізничних тарифах. Проте, як підкреслював навіть у той час провідний львівський економіст Ф. Буяк, у керівних колах галицької автономної адміністрації було лише „неглибоке і невизначене відчуття лозунгу індустріалізації”, і ці кола проявляли „мало розуміння суті цієї проблеми” і зовсім мало „вмілої, інтенсивної і послідовної діяльності” [539, s. 130] в сприянні розвитку промисловості.

Зародженню та розвитку українського кооперативного руху Східної Галичини сприяло політичне і правове становище українців у Австро-Угорській імперії. Внаслідок революції 1848 р., а також під впливом поразок у війнах із Францією і Сардинією 1859 р. та Прусією 1867 р. Австрійська абсолютистка імперія трансформувалася в конституційну. За конституцією 1867 р. вона стала Австро-Угорською імперією. Ця багатонаціональна держава була монархією дуалістичною. Австрійські та угорські землі зберігали суверенітет, створивши свій парламент і уряд, об'єднуючись лише особою єдиного монарха, який зосереджував у своїх руках виконавчу владу.

Східна Галичина входила до складу австрійської частини імперії. У 1900 р. тут проживали 4 735 477 осіб (64,73% всього населення Галичини). За даними сучасника, 62,5% з них були українцями, 33,7% – поляками і 3,7% – німцями. Аналізуючи австрійську статистику, слід брати до уваги, що вона була приблизною, оскільки австрійське законодавство не визнавало, наприклад, єврейської мови та іудейського віросповідання, тому галицьке єврейство – значна верства населення – „губилося” серед німців чи поляків, оскільки саме німецьку, а згодом польську визначало під час переписів як рідну мову. Тож відповідно до мовних ознак у Східній Галичині проживало 2 987 820 (63,09%) українців, 1 548 886 (32,7%) поляків і 175 492 (3,7%) німців. Таким чином, можна говорити про чисельне домінування українців у краї [464, с. 23].

Однак українці в умовах імперії не здобули територіально-національної автономії, перебуваючи в провінціях із змішаним етнічним складом, де в органах місцевого самоврядування Східної Галичини переважали представники польської еліти.

Намісник Галичини обов'язково повинен був призначатися з числа польської аристократії, а у Відні польські інтереси мав захищати окремий „міністр для справ Галичини”. Уся соціальна, економічна та освітня політика була спрямована перш за все на задоволення польських інтересів. Українські послы володіли лише 15% депутатських місць у Галицькому сеймі, що було недостатньо для ефективного спротиву полонізації краю. Як заявляв один із творців дуалістичної системи австрійський міністр закордонних справ граф Фрідріх фон Бейст, „чи і до якої міри можуть існувати русини, залишається у компетенції Галицького сойму” [461, с. 79].

Відповідно і допомога кооперативному рухові з боку державних органів виявилася насправді підтримкою кооперування поляків. Українцям залишилися тільки рештки державної фінансової допомоги кооперації, а інколи й прихована чи відкрита протидія їх намірам створити власні кооперативи.

Проголошеним у Відні в 1860-х роках конституційним правам і свободам суперечило чинне старе законодавство. Тому виникла потреба змінити його відповідно до реформованого політичного устрою. Нові реалії, зокрема, передвиборні кампанії, культурницький розвиток окремих народів (завдяки проголошенню їх рівноправності) – передбачали діяльність різноманітних як громадських, так і політичних організацій, однак відповідний закон, проголошений імператорським Патентом ще в період неоабсолютизму (26. XI. 1852 р.) не відповідав тогочасним завданням і потребам. Зокрема, він передбачав обов'язкову реєстрацію товариств, а основні його функції були зведені до контролю й обмеження асоціативного руху. Проблему зміни законів відповідно до конституційних норм необхідно було розв'язувати, як це впливало з потреб, визначених політикою

лібералізації.

У цьому контексті й був прийнятий новий “Закон про товариства” від 15 листопада 1867 р., що став етапним чинником, який відкрив можливість народам імперії створювати різноманітні асоціації. Цим він забезпечив новий рівень їх власного національного та економічного розвитку.

Цей документ складався із трьох розділів і 39 параграфів, які визначали умови заснування і регламентували діяльність й припинення функціонування товариств і організацій. Основні положення закону були розкриті у 28 параграфах першого розділу під назвою „Про товариства взагалі”.

§1 закону дозволяв створювати товариства, що мали право проводити публічні збори. Згідно з §4, ініціатори створення товариств зобов’язані були повідомити про свої наміри політичну крайову владу і подати їй текст статуту. В цьому програмно-організаційному документі необхідно було вказати: мету, засоби (кошти) і шляхи їх зібрання, спосіб створення та відновлення товариства, адресу, права й обов’язки членів, керівні органи, вимоги щодо прийняття ухвал, листів, оголошень, шляхи вирішення суперечностей у межах товариства, репрезентацію товариства в зовнішніх відносинах, умови його розпуску. Статут потрібно було подавати у п’яти примірниках, з якими могли ознайомитися всі бажаючі. Реєструвати товариства мали право крайове намісництво або, якщо організація поширювала свою діяльність на кілька країв, Міністерство внутрішніх справ. Окреме положення §10 дозволяло вносити зміни до статуту, засновувати філії і об’єднуватися кільком товариствам між собою.

На які саме товариства поширювалася дія цього закону уточнювали §2 і §3, в яких вказувалося, що цей документ не стосувався організацій економічних, промислово-галузевих, зокрема, із благочинною спрямованістю[493, с. 966–968]. Тобто в такий, дещо не чіткий спосіб, шляхом виключення, окреслено сферу компетенції закону, який поширювався на громадські й політичні асоціації, що не орієнтувалися на

комерційно-прибуткову справу й професійно-захисну діяльність. Ці питання регулювали інші, прийняті пізніше закони.

Загалом „Закон про товариства” 1867 р. відкрив великі можливості для розвитку асоціативного руху в Галичині. Наявні громадсько-політичні угруповання використали шанс, і після прийняття цього документу чи не щороку виникали громадські товариства, а згодом появилися і дві політичні організації.

В 1873 р. в Австро-Угорщині був прийнятий спеціальний кооперативний закон „Про заробково-господарські стоваришення”. Відповідно до закону, заснування кооперативу відбувалося на основі письмової угоди (контракту, статуту), підписаної його засновниками і зареєстрованої в місцевому (краєвому чи окружному) торговельному суді (пп. 3 і 7). У статуті мали бути зазначені назва та місцезнаходження товариства, рід його діяльності і міра відповідальності членів (обмежена або необмежена), крім того відомості про його установчі збори та склад перших керівних органів. На голову кооперативу та його правління покладался обов'язок реєстрації статуту в суді.

Членом „заробково-господарського стоваришення” міг бути кожен, хто „підпише декларацію і зложить уділ”. Ліберальні засади закону забезпечували автономію кооперативу і забороняли втручання в його внутрішні справи посторонніх осіб та державних чиновників. Влада могла припинити діяльність товариства та притягнути до відповідальності його правління лише у випадку порушення ними статутних норм та законів, зловживань керівництва та ведення незаконної політичної діяльності. Австрійське законодавство передбачало для кооперативів навіть ряд пільг, у тому числі звільнення від податків. Уряд надавав кооперації також фінансову підтримку через її спілки та громадські організації і фонди [402, с. 243].

Закон 1873 р. регламентував і діяльність кооперативних спілок, їх функції та права. Спілка повинна була допомагати розвитку товариств через

„управильнення” їх діловодства, надання порад і рекомендацій організаційного та господарського характеру і виконувати ряд господарських функцій: закупівля гуртових партій товарів, збут продукції членів кооперативів тощо.

Вагоме значення мали положення доповнюючого закону від 10 квітня 1903 р., що зобов’язував кооперативи Австро-Угорщини кожних два роки проводити ревізію, для чого створювали спеціальні негосподарські об’єднання – ревізійні спілки [208, с. 3–4]. Ці важливі інституції відігравали роль ідейно-організаційних центрів кооперації. Попри власне ревізійну діяльність спілки переймалися організацією нових кооперативів, провадили консультації, збирали статистичну інформацію про роботу кооперативів, видавничу діяльність, підготовку кооперативних кадрів тощо.

Для допомоги розвитку кредитної кооперації було створено фонд Франца-Йосифа, який допомагав щорічними державними позичками-субсидіями новоствореним кооперативам.

Стимулювала розгортання кредитної кооперації й податкова політика Відня (закон від 25 жовтня 1896 р. звільняв на певних умовах від оподаткування кредитні та ощадно-позичкові товариства) [402, с. 244].

Таким чином, характерними рисами економічного розвитку західноукраїнських земель після скасування панщини, що позначилися на ощадній спроможності населення і становленні мережі кредитно-фінансових установ, були такі: наявність залишків феодального землевпорядкування, аграрне перенаселення, низька оплата праці, значна заборгованість селян лихварям і банкам, високі податки. Місцеві й засновані з участю іноземного капіталу банки та інші кредитні установи обслуговували землевласників, купців й інші заможні верстви населення. Свої капітали вони скеровували на посилення економічної залежності селян.

Враховуючи ці умови, потрібна була така організація дрібних виробників, яка б надавала їм необхідний капітал, сприяла їх конкурентоспроможності у боротьбі з торговельним і промисловим

капіталом, допомагала впровадженню агрономічних нововведень, нових засобів виробництва, тощо. Такою формою організації дрібних товаровиробників мала стати кредитна кооперація.

2.2. Ідеї кооперативного руху у працях українських громадських діячів

Важливим зрушенням у поглядах тогочасної галицької еліти стало усвідомлення у 1880-х рр. необхідності економічного підходу до національної справи, переходу від стихійного до систематичного і планового руху економічної самооборони. Погляди громадських діячів Володимира Навроцького, Остапа Терлецького, Володимира Барвінського започаткували формування теоретичних підстав громадсько-економічної праці. Дослідження соціально-економічного стану Галичини стали поштовхом для обґрунтування шляхів поступу господарства: кредитування селян, прогресивного оподаткування, розвитку промисловості як нового джерела заробітку, організації господарської освіти, подолання неучтва і пияцтва.

Почалася так звана „органічна праця” – поєднання просвітницьких заходів із розвитком громадських економічних організацій як підстави для національно-політичних змагань галицьких українців.

З ініціативи В. Навроцького і В. Барвінського Всенародні віча 1880 і 1883 років у Львові, національно-політичні віча в краї вперше порушили питання про об'єднання та координацію національних сил для громадсько-економічної праці, вони передбачали звільнення господарств українських селян за допомогою різного роду кредитних організацій від лихварських і банківських боргів (тоді вперше прозвучало гасло економічна праця на користь селянства) і створення підвалин повноцінного національного життя. [465, с. 43]. Ці погляди знайшли своє віддзеркалення у виступі В. Нагірного на другому Народному вічі русинів 17 червня 1883 р., текст якого написав І. Франко. Наприкінці цього важливого програмного документу було сформульовано найважливіші завдання економічного поступу українців краю: „Часи поезії минули вже – і для того треба братися до праці, щоб не було запізно!.. Засновуймо свої каси позичкові і держім в наших руках, заводім зсипи збіжжя на лиху годину, підпираймо наші економічні і наукові

товариства, не даймо і одної п'яді землиці нашої видерти собі з рук, учім наших дітей всього, а особливо праці, помагаймо друг другові всюди і маймо око бачне на все, що около нас діється, – от наша програма, наша чинність!” [90, с. 7].

Деякі з цих порад народовці взяли на озброєння. У 1880 р. вони відкрили орієнтовану на маси газету, демонстративно назвавши її „Діло” на противагу русофільському „Слову”. У 1885 р. народовці заснували свій представницький політичний орган – Народну раду. Ці та інші зміни були значною мірою пов'язані з тим, що до керівництва рухом прийшли нові лідери, що належали до середовища світської інтелігенції, – такі професори і юристи, як Юліан Романчук, Олександр Огоновський, брати Барвінські. Під їх керівництвом народовці переходять до практичної роботи в масових організаціях, зокрема в „Просвіті”. У 1871 р. проведено реформування товариства „Просвіта” – з власне просвітницької організації вона стала просвітницько-економічною.

Але наприкінці ХІХ ст. народовство, ставши консервативнішим і клерикальнішим, втративши свій первісний демократизм, відштовхувало від себе молодь.

До радикалізації настроїв та дій українців підштовхнула політика поляків. Вони прагнули забезпечити собі якнайбільшу самостійність в управлінні краєм, дотримуючись принципу „рішальної більшості для польського елемента”. В Австро-Угорській імперії прагнення поляків зводилися до того, щоби „непольські” народи на території колишньої Речі Посполитої визнали „політичну єдність із польським народом”.

Принципи функціонування виборчої системи зумовлювали постійне зменшення кількості українських представників у галицькому сеймі й парламенті (що, врешті-решт, призводило до послаблення позицій українців у відстоюванні не лише політичних, а й соціально-економічних, культурно-освітніх інтересів своєї нації) на користь поляків [400, с. 195]. Загалом життя Східної Галичини було облаштоване так, щоби задовольнити, насамперед,

саме польські інтереси, що давало полякам змогу кожного разу чинити по-своєму. Центральна влада при цьому демонструвала стійку індиферентність до українців, до їхніх кривд і бажань.

Ось така багатоскладовість соціально-економічного, політичного та культурного простору Східної Галичини була сприятливим ґрунтом для виникнення радикальних настроїв в українських провідників нації. У 1890 р. була створена Русько-українська радикальна партія (РУРП). Її засновниками стали І. Франко, М. Павлик, В. Будзиновський, Є. Левицький, С. Данилович, К. Трильовський.

На з'їзді, що відбувся 4–5 жовтня 1890 р., прийнято програму партії. У ній, передовсім, пояснювалася причина, яка зумовила створення нової партії: „Зваживши, що теперішні економічні, політичні, культурні потреби нашого простого народу і інтелігенції такі, що обі наші старші партії – народовська і москвофільська, – при своїх основах і цілях не в стані заспокоїти своїх потреб, – ми, русько-українські радикали, порозумівшись приватно, виступаємо... яко нова партія... [89, с. 9]”

Програма була підписана І. Франком, М. Павликом, Є. Левицьким і Р. Ярославичем як засновниками РУРП і членами її першої головної управи. До „молодих” радикалів належали Ю. Бачинський, В. Будзиновський, С. Вітик, М. Ганкевич, О. Колесса, Є. Левицький, В. Охримович та ін.

Між цими фракціями з самого початку утворення партії намітилися ідейні розходження. Вже на першому з'їзді „молоді” радикали домагалися, щоб новостворена партія прийняла програму, засновану на положенні про класову боротьбу пролетаріату проти капіталу, на зразок програми соціал-демократичних партій Європи. Опонуючи їм, Франко і Павлик доводили, що програма радикальної партії повинна відображати інтереси насамперед малоземельного селянства. Після дискусії з'їзд ухвалив компромісне рішення про поділ програми партії на дві частини: максимальну та мінімальну. В основу максимальної частини, відредагованої з участю І. Франка було покладено деякі загальні соціалістичні ідеї, зокрема в ній

говорилося: „В справах суспільно-економічних змагаємо до перемін способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, т. є. хочемо колективного устрою праці і колективної власності средств продукційних” [89, с.11].

В мінімальній частині програми, де ставилися найближчі завдання, були положення про проведення економічних реформ, які б стримували пролетарізацію села та зміцнювали селянські індивідуальні господарства (запровадження прогресивного податку із збереженням вільного від оподаткування мінімуму існування; заборона продажу землі селянина-боржника; заборона дальшого поділу громадської власності тощо) [442, с. 315]. Сюди входили вимоги, які повинні були повернути населення на шлях ведення спілкового господарства.

У новому варіанті програми, затвердженої IV з'їздом радикальної партії в грудні 1895 р., висувалася вимога викупу державою поміщицької землі, яку селяни могли орендувати. Мінімальні вимоги радикалів об'єктивно відбивали не тільки інтереси селянства, а й потреби всього галицького суспільства. Прийняття програми радикалів стало важливою подією не тільки у політичному житті Галичини, а й всієї України. До того часу навіть народовська „Народна Рада” і москвофільська „Руська Рада” не мали своїх програм.

У 1890 р. Іван Франко опублікував з цього приводу кілька економічних праць, головною теоретичною засадою яких були переваги великого виробництва над дрібним. Закликаючи до ведення спілкового господарства при збереженні приватної власності і розподілу продукції відповідно до вкладеного в спілкове виробництво паю, він головну увагу звертав на економічні перетворення, які вважав за доцільне завжди починати від низів, від активної роботи в громаді. „Поки ми не будемо мати в краю громад розумних, освічених і добре впорядкованих, – писав вчений, – доти нам ані думати нема що про вирятуння себе і своїх потомків з нужди” [442, с. 320].

Радикальна партія почала активно втручатися у суспільно-політичне життя краю. Під впливом І. Франка вона звертає увагу на піднесення почуття національної свідомості і солідарності українського народу, його економічної саморганізації. Особливо активно вона діє серед селян, використовуючи для цього свої періодичні видання (журнал „Народ”, що видавався за редакцією І. Франка і М. Павлика, газети „Хлібороб”, „Громадський голос”, „Громада”, „Радикал”). Через економічне товариство „Поступ” і економічні гуртки „Народні спілки” радикали прагнули поліпшити економічне становище селян. Вони висунули ідею організації селянських профспілок.

Таким чином, РУРП стала першою українською політичною партією європейського зразка, з програмою, масовою організацією і реєстрованим членством.

Та внутрішньопартійна боротьба, що розгорнулася у другій половині 90-х рр. всередині РУРП викристалізувала три основні фракційні групи: власне радикальну, яку очолили М. Павлик, К. Трильовський, Л. Бачинський, соціал-демократичну на чолі з Р. Ярославичем, М. Ганкевичем, М. Новаковським та національно-демократичну, якою керували І. Франко, Є. Левицький, В. Будзиновський, Т. Окуневський.

Утворена в 1899 р. Українська соціал-демократична партія (УСДП) проголосила своєю метою повну політичну свободу, „самодержавність люду”, перехід землі й фабрик у власність загалу, спільну господарку „на користь загалу”, визволення люду з темноти, „доступ кожного до науки, до світла”. Політику партії висвітлювала газета „Воля” [430, с. 82].

Організаційний рух щодо створення нової політичної партії на загальнополітичній демократичній платформі очолили Михайло Грушевський та Іван Франко. В грудні 1899 р. у Львові створено Українську національно-демократичну партію (УНДП). Партія, у якій переважала інтелігенція, об’єднала репрезентантів усіх верств українського суспільства і різних суспільних течій на національному і демократичному принципах.

Значний вплив на партійну політику справляло духовенство. УНДП швидко здобула домінуюче становище у політичному житті Східної Галичини і вела боротьбу з радикальною і соціал-демократичними партіями за вплив на маси, зокрема на селянство. Головами УНДП були Юліан Романчук (1899–1907) і Кость Левицький [461, с. 109].

I. Франко написав проект програми нової партії, у якій зазначав: „... хочемо мати для себе всю свою землю, бо земля – то основа для всякої продуктивної праці... Не хочемо бути на своїй землі ні наймитами, ні орендаторами. У народних руках має бути торгівля, фінансово-кредитна справа, оскільки гроші – це душа господарства” Вчений зазначав: „Щодо програми економічної, то, на мою ж думку, головною основою при її укладенню повинен бути оклик: рівні права й рівні обов’язки, а також постанова: де одиниця безсильна, там спілка, асоціація повинна займати її місце. Підпирання всяких асоціаційних змагань серед людності повинно бути одною з головних задач демократичної організації, так само як поборювання всяких привілеїв і всякого визиску. Асоціацією, спертою на самопомозі, довести всі верстви народу до добробуту” [442, с. 321].

Економічна програма Франка містила такі заходи: а) державний викуп іпотечних боргів через поступове удержавлення кредитових інституцій; б) проведення при державній допомозі комасації селянських земель, регуляції рік, охорони лісів, реформи мисливського закону; в) державна допомога для „нашого народу задля ведення ліпших способів продукування та задля розвинення свого промислу”; г) утворення громадських інституцій для посередництва в „обміні продуктів”, державна підтримка всяких господарських товариств і спілок; д) ліквідація всіх безпосередніх і посередніх податків і встановлення „загального прогресивного податку доходного, масткового і спадкового”, звільнення від податку мінімуму існування, а також необхідних до життя предметів споживання. Окремо передбачалося „зменшення видатків на військо” [442, с. 322].

Економічні перетворення І. Франко тісно пов'язував з політичними, зокрема з демократизацією державного устрою, що можна вважати якісно новим у програмі мислителя, який раніше основний акцент робив на громаду. У 70–80-х роках це було в значній мірі даниною утопізму і розходилося з реаліями життя. В 90-х роках у поглядах І. Франка щораз чіткіше простежується намагання поєднати економічні зміни з розбудовою української державності, без якої народ не міг провести бажаних економічних реформ. „Народ, котрий не має своєї держави, – твердив І. Франко, – не має в своїх руках, так сказати, ключів до власної комори, не може сам рішати про свої доходи, ані свої видатки. До таких народів належимо ми, українці, що не маємо можливості скористатися з плодів своєї землі, завести рівновагу доходів і видатків, зменшити свої тягарі й мусимо дивитися безрадно на те, як бідніємо з року в рік, мусимо ждати собі жебрацької торби і голодної смерті або втікати за море, де землі більше, а панів менше” [442, с. 322].

Звідси випливало, що треба працювати, щадити і дбати не тільки про себе, але „про цілий народ”, бо коли не має кривди загал народу, то не має її ніхто окремий. А дбати про народ – означає займатися політикою, справами громади, повіту, краю, держави. Економічні засади „Народної програми” передбачали, щоб „наш народ в продукції, кредиті та торгівлі визволився від залежності і визиску із сторони інших народів і країв, щоби мав у своїх руках потрібні средства продукції, передусім землю, та розвинув у себе власний промисел, торгівлю і кредит” [442, с. 323].

Ознайомлення з програмними положеннями трьох галицьких партій – радикальної, соціал-демократичної, національно-демократичної – підводить до висновку, що в кінці століття на ґрунті практичної громадсько-економічної праці сходилися всі представники тогочасних українських політичних партій, хоча їхні програми відрізнялися в інших питаннях. Зокрема, економічна програма найбільшої національно-демократичної партії була в тому випадку практичною підставою на найближчу мету.

Негативні явища українського села, посилені світовою аграрною кризою, сприяли формуванню у Східній Галичині в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. української кооперативної ідеології, творцями якої були інтелігенти, переважно юристи і письменники (Ю. Федькович, А. Жук, Ю. Бачинський, В. Барвінський, В. Навроцький, Є. Олесницький, М. Павликовський, І. Франко та ін.).

Серед західноукраїнських письменників одним із перших у поширенні кооперативної ідеології можна вважати Юрія Федьковича, оповідання якого „Фармазони”, де йшлося про закладення позичкової каси на паях у селі Срібнарові, „Просвіта” видала ще в 1873 р. Через три роки вийшла повість І. Наумовича „Мельникова Юстина”, один із розділів якої теж присвячувався заснуванню кредитного кооперативу. Авторська ідея полягала в тому, що братства тверезості, які засновували по селах (власне, повість пропагувала товариства тверезості), мають творити біля себе й ощадно-позичкові товариства.

Праця Володимира Барвінського „Вексель і лихва – наша біда” застерігала селян перед лихварською кабалою, оскільки вони, вийшовши з кріпосної неволі не були підготовлені до господарювання в ринкових умовах. Причинами важкого економічного становища галицьких селян В. Барвінський вважав лінивство, схильність до пияцтва, але найважливішою було лихварство, побороти яке він радив налагодженням дешевого кредиту для дрібних товаровиробників. Економіст згодом прийшов до висновку, що звільнення селян з лихварських пут – це завдання номер один. Необхідно „сотворити для нашого народу раціональний кредит, відповідаючий потребам і природі наших селянських господарств” практично кредит повинен мати нижчий відсоток, ніж максимальний чистий дохід від селянського господарства. Організація такого кредиту мала йти двома шляхами: по-перше, за допомогою держави, по-друге, при допомозі економічних асоціацій” [404, с. 16]. Володимир Барвінський радив у громадах організовувати кредитні установи, якіб мали нагляд за здійсненням

кредитних операцій і продуктивним використанням кредиту. „Треба – твердив він – звертати велику увагу на ощадність: учити, помагати, посередничати в складанню ощадностей і кориснім льокуванню капіталів, особливо по містечках і селах треба наклоняти бідніших людей до складання гроша в початкових касах ощадності. При такій роботі будуть одиниці кріпко в’язатися в ту суспільність, в той народ, котрий їм дає добру основу до їх існування” [404, с. 17].

У пошуках шляхів розвитку в простих людей соціальної і національної свідомості, позбавлення їх економічної залежності та темряви нецтва українська національно свідома інтелігенція впродовж 1860-х–1870-х років дійшла до ідеї кооперації, яку розробили європейські теоретики та організатори кооперативного руху.

На думку деяких активних громадівців і народовців Галичини, кооперація мала здатність органічно ввійти в життя українців, яким здавна притаманні риси колективізму й взаємодопомоги завдяки схильності до життя і праці в громаді. [471, с. 63].

Важливим для формування української кооперативної ідеології став Перший український Просвітньо-економічний конгрес, який відбувся у Львові 1–2 лютого 1909 року. Одна із секцій конгресу спеціально розглядала питання ідейних засад та організації українських кооперативів. Із центральною доповіддю „Значення кооперації для нашого народу” на цій секції виступив відомий статистик, громадський діяч і публіцист Андрій Жук (1880–1968). У виступі він детально охарактеризував соціально-економічне становище українців Наддніпрянщини і Галичини, особливо виділивши факти колоніальної експлуатації України, та показав значну організуючу роль кооперації як організації, що готує цілий народ до самооборони і до досягнення інших соціальних, політичних та культурних цілей, передусім до здобуття національно-політичної незалежності. Підтвердивши необхідність політичної боротьби для досягнення національних і соціальних цілей, А. Жук запропонував ще один шлях, що

підводив надійні основи під політичний та соціальний поступ українців і певною мірою гарантував його. Це шлях економічного та культурного розвитку нації, на якому кооперації належатиме головна роль. Вона, за словами А. Жука, „утворить національну фабричну промисловість, дасть засоби для існування мільйонам голодного й безробітного люду, спинить еміграцію, зробить наше селянство сильнішим економічно остільки, щоб не допустити до руїни свого краю й колонізації його чужим елементом, утворить внутрішній ринок для національної промисловості, запотребує величезні кадри інтелігентних робітників і тим утворить величезний ринок для національної літератури й штуки – цього найяскравішого вислову національної культури... Коли розпилена тепер народна маса буде зорганізована в економічні і просвітньо-культурні інституції, коли вся сіть наших інституцій буде об'єднана в національні союзи й федерації – тоді наш народ прибере форми організму, нації. І коли цей процес самоорганізації нації завершиться, тоді наступить самий важний акт національно-політичної боротьби. Тоді ми поставимо дах на нашій національній будівлі, тоді виведемо купол, на якому поставимо прапор самостійної нації” [87, с. 555].

Отже, проблему українських соціалістів „Що є першорядним завданням: досягнення соціальної справедливості чи забезпечення загальнонаціональних інтересів?” А. Жук розв'язав наступним чином: слід домагатися національного визволення, яке забезпечується поряд з політичною діяльністю просвітницькою працею та працею в сфері економічного розвитку нації, зокрема на ниві кооперації. Остання поряд з іншими перевагами має також здатність згладжувати, а то й усувати соціальні суперечності. „Правдиве співництво виключає всяку партійну, релігійну і навіть класову боротьбу, а для свого успішного розвитку вимагає концентрації матеріальних сил і творчої праці всіх людей, яких спілки можуть обняти своєю організацією” [414, с. 165].

Переконаність, що „в міру того, як зростатимуть наші економічні національні організації кооперативні, ми все більше набиратимемо сили

політичної”, спонукала А. Жука до самовідданої праці на кооперативній ниві, до повного заглиблення в справи кооперації. Він намагався вивести український кооперативний рух із „ідейного непорозуміння і організаційного хаосу, подолати його філантропічний характер”. Це зблизило його з гуртом молодих галицьких будівників кооперації, які прагнули прищепити кооперативному рухові українців європейські принципи і методи праці. За словами І. Витанович, А. Жук намагався українську кооперацію теоретично і практично „наблизити до світла, а передусім до всеукраїнської одности й усенаціональної плановости, щоб український кооперативний рух став доказовим засобом розвитку національного життя і сили” [414, с. 166].

Очевидно, що еволюція галицького політикуму та його бачення економічних проблем концентровано віддзеркалилась на діяльності Івана Франка як політика, так і вченого-економіста. При його безпосередній участі в кінці ХІХ ст. у Східній Галичині сформувалася нова структура українського політичного табору з однією центристською УНДП і двома опозиційними до неї партіями РУРП і УСДП.

Завдяки ініціативі „молодих” радикалів, яких підтримував І. Франко, в національно-визвольний рух Східної Галичини було внесено ідею про політичну самостійність України. Під ідейним впливом Івана Франка виховувалося нове покоління української інтелігенції, яка позбавлялася культурницької обмеженості і провінційності, догматизму і доктринерства, виходила на розуміння загальноукраїнських і загальноєвропейських проблем.

В опублікованій І. Франком 1887 р. праці „Земельна власність у Галичині” зроблено першу спробу обґрунтувати аграрну програму з позицій селянських інтересів. Досі, – писав він, – аграрні проекти продукувала виключно шляхетська верства [535, с. 308]. „Реформа відносин земельної власності мусить бути ведена й переведена в ім'я інтересів загальнонародних. Земля повинна служити тривкою та невід'ємною підставою для дальшого розвою народу на полі промисловім, торговельнім

та інтелектуальнім. Тільки, такий розвій, – твердив Іван Франко, – що йтиме від ґрунту, буде здоровий і не сполучений ні з чисєю кривою” [535, с. 309].

Аналізуючи суспільно-економічний стан селянства та нелюдські методи його експлуатації лихварським капіталом, І. Франко радив використати кооперативну форму співпраці для боротьби з цим злом. „Тільки кооперативна боротьба за існування могла запевнити людині перевагу над іншими живими й неживими творами природи”, – наголосив він у статті „Мисли о еволюції в історії людскости” (1881). Проти неграмотності – товариства тверезості, проти лихварства – кредитні спілки і громадські каси, проти економічних злиднів – крамниці, склади збіжжя тощо. Кооперативна ідея, на його думку, приведе до створення справедливого суспільства без „усяких привілеїв і всякого визиску” [538, с. 216].

У статті „Як би нам в біді рятуватися” учений так відповів на власне запитання: „Нам здається, що тут треба почати раду і роботу – від громади”. Громадівське господарювання, що ґрунтувалося на об’єднанні зусиль і виробничих засобів, допомогло б подолати малоземелля, обмеженість ресурсів, неможливість застосування прогресивних технологій. „Одиною можливою тут поправою, – зазначив І. Франко, – вважаю устроєння обік переважної часті дрібних індивідуалістичних господарств також значнішого числа середніх господарств, зорганізованих на основі кооперації” [442, с. 324].

Органічною складовою економічної програми І. Франка була проблема звільнення українського народу від колоніального поневолення і возз’єднання всіх українських земель в єдиній незалежній державі. У центрі національно-визвольної боротьби мають стояти економічні проблеми. „Економічне питання таке важке, таке основне, – говорив він, – що й при справі політичної самостійності всякого народу не то що покинути не можна, але треба класти його як вихідну точку” [441, с. 324].

Ще один представник галицької інтелігенції, політик, юрист та економіст Є. Олесницький працюючи над програмою українського

національного життя в Галичині, одним із перших почав виступати з переконаннями безнадійності політичної боротьби без опори на економічно заможне громадянство. „Економічна незалежність єсть першим і найконечнішим умовієм розвитку народного або національного” – писав він. [422, с. 157].

Важливу роль у популяризації кооперативної ідеї відіграв визначний громадський та кооперативний діяч, економіст і агроном К. Паньківський. На думку К. Паньківського кооперативні спілки повинні стати „великою школою життя” для їх членів і осередками морального виховання. Вони, на його думку, повинні були виробити найкращу національну свідомість і досконалий тип людини. А кооперативи є осередками „правдивої демократії”, тому здатні витворити „вільного чоловіка” в українському суспільстві. Він був прибічником того, що кооперація по своїй природі є суто добровільною справою і її аж ніяк не потрібно запроваджувати насильно. Народ, на його думку, сам повинен зрозуміти те, що вона йому потрібна [488].

У своїх статтях на суспільну тематику кооператор, звертаючись до інтелігенції, намагався акцентувати увагу на економічну діяльність, переконував, що вона має не менш важливе значення для національно-визвольного руху, ніж діяльність у сфері освітянської роботи. У статті „Нестачі в роботі нашої інтелігенції і як їх поправити він писав: „ ... наша економічна і національна боротьба у своїй основі зводиться до того, що підбитий елемент замикається в неволі тільки тому, що його життєві сили ідуть на добро і зріст чужої панівної сили...” У своїй праці „Помагаймо собі самі...” К. Паньківський писав: „В історії нема випадку, щоб культурно більш розвинутий і заможний народ допоміг розвинути біднішій від себе нації з одної лише сентиментальності...” Негативно ставився К. Паньківський і до чужої допомоги кооперативам. „Кооперація, приймаючи державну поміч, тратить власну самодіяльність, стає забавкою політики. Це все разом спричинює ослаблення почуття відповідальності, яке становить

силу кооперації”.

Відомий тогочасний український економіст К. Кульчицький у 1904 р. закликав „Помагаймо собі самі, бо ніхто нам не допоможе”, а в 1910 р. він зазначав „Засади багатонаціональності кооперативів не можуть мати місця у таких багатонаціональних краях, як Галичина, бо вона зміцнила би лише позицію народів сильніших на користь народів слабших...”. Учений попереджав, що без ліквідації дискримінації українців у економічних питаннях не можливі польсько-український політичний діалог та співпраця, адже „економічні інтереси в міжнародних відносинах завжди були і є причиною ворожнечі і війн...” [209, с. 200].

Значний внесок у формування підвалин економічно-правової концепції національної кооперації зробив К. Левицький. Будучи юристом К. Левицький у своєму теоретичному доробку приділяв значну увагу пропаганді правових знань та економічного всеобуча серед українського населення Галичини [469; 473].

На початку ХХ ст. в галицьких газетах та журналах з'явилося чимало статей, які можна віднести до категорії ідеологічних. Майже всі, хто писали тоді про кооперацію, обстоювали за нею право господарської самодіяльності, намагалися обґрунтувати її вирішальну роль в національному житті українського громадянства в умовах чужоземного панування. Теоретики вбачали в кооперативній формі господарювання єдиний шлях до відродження всіх ділянок національного життя, тому прагнули залучити в систему української кооперації якомога більше українських селян, наголошуючи, що сила кооперативних організацій – в їх масовості [138; 149; 182].

Отже, особливістю і досягненням української галицької економічної думки була її державницька позиція. Вперше було заявлено, що суспільно-національне і соціально-економічне відродження України нерозривні, а для досягнення цієї мети необхідна праця всіх прошарків української громадськості.

Таким чином, в Австрійській імперії Габсбургів кооперація стала економічною основою національно-визвольного руху поневолених народів, слугувала ґрунтом майбутнього політичного та економічного самовизначення. Характерною рисою кооперативного руху в цій державі, що формувався під впливом німецької кооперації, було домінування кредитної сфери. Обумовлювалось це рядом причин. По-перше, поглиблення процесу розвитку капіталізму, який охоплював різні сфери суспільства, залучаючи до нього селян, ремісників, кустарів, спричинилося до того, що натуральне, а потім і просте товарне виробництво поступово витискувалося виробництвом товарно-капіталістичним. Намагаючись пристосуватися до нових обставин і відчувуючи гостру потребу в коштах, дрібні товаровиробники в умовах засилля торгового і лихварського капіталу створювали кредитні кооперативи. Кооперація, поступово охопивши значні маси населення, не тільки сприяла втягуванню їх у ринкові, товарно-грошові відносини, але й стала засобом самозахисту людей.

Також виникненню кредитної кооперації сприяла і політика австрійської держави, органів місцевого самоврядування, які вбачали в ній засіб підвищення платоспроможності населення, розширення внутрішнього ринку. Важливе значення для становлення та розвитку української кредитної кооперації мав австрійський кооперативний закон, який надавав рівні права для представників усіх національних меншин держави і допомога інтелігенції, яка, ознайомившись з кооперативними ідеями і діяльністю кооперативів у Західній Європі, намагалася перенести їх на місцевий ґрунт. Але головним фактором у виникненні кооперації повинно було стати її усвідомлення і самодіяльність самих дрібних товаровиробників, що й відбулося в останній третині XIX – на початку XX ст.

Отже, конституційний устрій та законодавча система Австро-Угорщини дозволяли кооперативному рухові в цій державі набути національного характеру, працювати на користь свого народу, гуртуючи його у відповідні товариства та спілки.

РОЗДІЛ 3

ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КРЕДИТНОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ (1860-ті – 1880-ті рр.)

3.1. Виникнення та діяльність громадських і церковних позичкових кас

Проблеми нагальної потреби дешевого кредиту та суттєва підтримка, яку надавали австрійська держава й місцева влада саме кредитним товариствам, визначили провідну роль кредитної кооперації в українському кооперативному русі.

Особливістю кооперативного руху Східної Галичини була його розмежованість за етнічною ознакою. Кожний народ Австро-Угорської імперії об'єднувався у своїх кооперативах, тому тут існували кредитні товариства поляків, євреїв та українців. Пояснюється така ситуація намаганням еліт пригноблених народів перетворити кооперативи в засіб національного самоствердження, силу, з допомогою якої можна піднести економічний та культурний розвиток народу на вищий щабель.

Водночас, поруч з існуванням окремих систем кооперації поляків і євреїв було й те, що самі українці через різницю в ідентифікації себе як народу утворили фактично дві окремі кооперативні системи: українську – народовців, та „руську” – москвофілів. Основи першої, центром якої став Краєвий союз ревізійний руських стоваришень господарських, торговельних і промислових у Львові (1904 р.), заклала „Просвіта” (1868 р.), а другої, що її очолював руський ревізійний союз (1908 р.) – „Общество им. М. Качковського” (1874 р.).

Кооперативний рух у Східній Галичині розпочинається в другій половині XIX ст. Щоправда, він був незначний за масштабами, оскільки до кінця століття кооперативна ідея не знаходила широкої підтримки в краї, особливо серед українців. Провідною в Східній Галичині була польська

кооперація, яку підтримувала місцева влада. В 1860 р. поляки створили перше в Галичині ощадно-позичкове товариство, а в 1874 р. у Львові першу спілку кредитних кооперативів. Після прийняття австрійського кооперативного закону (1873 р.) в містах Східної Галичини почали організовувати польські т. зв. “завдаткові каси”, а в селах “kółka rolnicze”, що викликали серед українців національне незадоволення [418, с. 96]. Чисельні недоліки у діяльності цих товариств суттєво погіршували польсько-українські відносини. „Рільничі спілки” небезпідставно вважали одним із інструментів колонізації заможного українського селянства та міщанства. Українці через такі дії прирікалися на економічну залежність і нищчість, економічну, політичну і культурну неволю.

Поряд з польською, певного розвитку досягла кооперація єврейська. Це були здебільшого кредитні кооперативи. Разом із ними організовувались і псевдокооперативні товариства, які займалися лихварством.

Після реформи 1848 р. швидкого поступу набуло створення багатоярусної фінансово-банківської системи Австро-Угорської імперії, яке відлунням прокотилося і по східногалицьких землях. В українській частині імперії відкривалися відділи державного та центральні установи і філії приватних банків, при окружних і повітових управліннях – державні ощадні каси, заклади дрібної кооперації. Так, у 1853 р. у Львові відкривається філіал австрійського національного банку, у 1862 р. з’являється Австрійський кредитний, а через три роки – Англо-Австрійський акціонерний комерційні банки. В 1861 р. у Кракові засновується Товариство взаємного страхування [544, с. 100].

Щоправда, місцеві та засновані з участю іноземного капіталу банки й інші кредитні установи обслуговували землевласників, зокрема дідичів-дворян, які отримали додаткові грошові доходи від виготовлення і шинкування горілки і викупні при індемнізаційних облігаціях, купців та інші заможні верстви населення. Свої капітали вони скеровували на посилення економічної залежності селян і, меншою мірою, на розвиток промисловості.

Засновані дрібні кредитні установи належної ролі у розвитку села і його конкуренції з лихварством не відігравали.

Українська інтелігенція, яка традиційно займала провідне місце в політичному, духовному та соціально-економічному житті західноукраїнського краю вбачала вихід із даного становища тільки в створенні розгалуженої мережі професійних організацій та кредитних установ, які на основі кооперації селянських господарств змогли б успішно вистояти в умовах жорстокої ринкової конкуренції з іноземним капіталом.

Український кооперативний рух в Східній Галичині зародився в 1860–1880-х роках. Він розпочався з розгортання просвітньої та економічної діяльності на засадах самоорганізації і самозахисту.

Перший досвід кооперативного будівництва тут започаткували греко-католицькі священники, які відіграли значну роль в духовному пробудженні, просвіті та піднесенні матеріального благополуччя українців Східної Галичини. Священники почали утворювати по селах „братства тверезості”, економічною основою яких мали стати, за задумом ініціаторів, позичкові каси, громадські шпихліри (зерносховища) та крамниці. Правові підстави для цього створив „Закон про товариства” 1867 р., який дав змогу створювати різноманітні асоціації.

Упродовж кінця XVIII–першої половини XIX ст. відповідно до закону про місцеву адміністрацію 1782 р. першими і єдиними формами організації дрібної ощадності у Східній Галичині були т. зв. шпихліри (зерносховища, комори, в яких переховувались громадські страхові фонди зерна) та сільські громадські „позичкові” каси. Причиною їх виникнення стало важке становище селянства, яке внаслідок неврожаїв і стихійних лих часто зверталося за допомогою до держави. У 1778 р. урядовець Ю. Косович звернувся до імператора Йосифа II із пропозицією спрямовувати на їх заснування штрафи з доміній за кривдження підданих. Після цісарського декрету 1779 р. шпихліри почали з’являтися масово. Австрійська влада домагається їхнього створення майже в кожній громаді. До шпихлірів селяни

зобов'язані були вносити певну кількість зерна з нового врожаю для того, щоб весною можна було його позичати на посів. Цією роботою займалися громадські уряди та церковні братства, що об'єднували суспільне життя у селах. Та в 1821 р. влада закрила шпихліри, а запаси збіжжя забрала [544, с. 101].

Занепад громадських шпихлірів змусив владу звернути увагу селян на інший засіб захисту від лихварства і розорення – на організацію і розвиток громадських позичкових кас – перших селянських кредитних установ у Східній Галичині. Фонди громадських позичкових кас, що виникли у 60-ті роки ХІХ ст., утворювалися за рахунок ліквідованих громадських шпихлірів, сервітутних капіталів та інших громадських фондів села (частина грошового фонду шпихлірів була використана для заснування Земського кредитового товариства для великої власності, інша – у вигляді облігацій передана громадянам для створення допомогового фонду громад, але значна кількість цих коштів пропала). Як писав І. Я. Франко: „Найлуччим заведенням кредитовим для нас є каса позичкова домашня, сільська і міська. Позичаючий, беручи позику, не тратить часу на їзду до міста і грошей на ті страшні видатки, а до того всі зарібки, які має каса позичкова, остаються в громаді, не переходять в кишені банкових панів. То є одна інституція кредитова, яка може освободити наші села і міста від лихварів...” У 1897 р. в кожному другому галицькому селі була вже організована така каса, а загальна їх кількість у Галичині становила на цей час 3427 з капіталом 12 млн. крон [451, с. 8].

У 60–80-х рр. активно зайнялися справою гуртової самопомоги українців греко-католицькі священики. Це, зокрема, отець Д. Танячкевич, парафіальний священик з с. Закомар'я на Золочівщині, ініціатор галицьких „громад” та так званих „правд” – благодійних ощадно-позичкових кас; отець С. Качала – автор книжечки „Що нас губить, а що помогти може” де йшлося про громадські шпихліри та позичкові каси, засновник кредитної каси „Надія” в Збаражі та „Господарсько-промислового товариства” в

Станіславові; отець Б. Сілецький – творець так званих „кас Сілецького”; отець Л. Джулинський, що пропагував у своїх брошурах громадські крамниці; отці Кобринські – творці зразкового для округи осередку громадської самопомоги в с. Мишині на Коломийщині та багато ін. Акцією організації „християнських склепів” на паях по сільських парохіях керував призначений Андреем Шептицьким на посаду господарського адміністратора митрополії о. Тит Войнаровський (1856–1938), який мав економічну освіту. Пізніше він розгорнув широку акцію парцеляції дідичівських дворів між селянами. За допомогою митрополита він викупив і розпарцелював понад 40000 моргів землі в багатьох селах Снятинщини, Коломийщини, Городенщини, Станіславівщини, Львівщини. За його прикладом пішли і інші громадські діячі, такі як о. А. Пеленський, парох Княгинич на Рогатинщині, о. С. Онишкевич на Рудеччині і ін. [414, с. 80].

Прихильником економічної самопомоги був і митрополит Андрей Шептицький. В своєму посланні „О квестії соціальной” (1904) він проголошував: „Мусимо вчити їх (селян) на цілій лінії праці й ошадності, надавати напрям якнайкорисливіший для правдивого поступу економічного.... Рішуче шкідливим єсть напрям занедбування сторони суспільно-економічної. Церква тих речей дочасних і матеріальних не занедбує. Священик, що навіть на жадання парохіян не хоче утворити читальні, склепику, шпихліра громадського і всім подібним установам єсть противний, не відповідає своєму становищу....” [516, с. 52]. Після енцикліки Папи Льва XIII „Рерум Новарум” (1891) і послань митрополита А. Шептицького, в яких йшлося про необхідність участі духовництва у громадському житті, а кооперацію було відзначено як важливий засіб здійснення необхідних для суспільства реформ, священики вважали своїм обов’язком давати парафіянам поради та підтримувати їх як у духовному житті, так і в господарській діяльності [455, с. 68].

За свідченнями І. Витановича, „нова генерація духовенства” була надзвичайно активною на полі кооперативної роботи. „Деякі з них у коле-

гіальному проводі околиці, повіту були авторитетними практичними порадиниками, вони одночасно виконували роль лучників з тими скромними сільськими парохами, які на місцях закладали читальні, шпихліри, каси, крамниці, гуртки „Сільського господаря”, будували народні дома..., добирали сільську молодь і старших до співпраці” [414, с. 81]. Та, оскільки про їхню діяльність залишилося мало інформації, згодом не завжди вірно оцінювали її значення.

Першу спробу організувати кредитну сільськогосподарську самопомогу здійснив о. Андрій Воевідка під Снятином, на Покутті. Він розпочав у своїй громаді-парохії акцію тверезості ще в 1650-х – 60-х роках. А. Воевідка, зокрема, запропонував громаді вилучити частину землі з громадської толоки, на якій паслася худоба, і щорічно орати й засівати її “громадським ладом”. Дохід із проданого збору ділили на дві частини. Одну передавали у фонд громадської позичкової каси, іншу – на зменшення громадських тягарів. Розвиток каси Карлівської громади був досить хорошим. У 1888 р. читальня складалася з 80 членів, багатой бібліотеки і 14 тис. золотих ринських власного капіталу. Упродовж 10 років коштів у касі збільшилося до 15 тис. ринських власного капіталу. Їх використовували переважно на позики громадянам, здебільшого для викупу заставлених у корчмі ґрунтів. Перед цим місцеві селяни звичайно позичали в корчмі 20–40 золотих ринських і віддавали в заставу 1 морг чи більше свого поля, зобов’язуючись обробляти його на користь лихваря.

Викуповуючи заставлені ґрунти, каса не віддавала їх одразу власникам, а використовувала у своїх потребах. За декілька років із прибутків з даного поля вона сплачувала борг і віддавала власнику вже не заборговане поле [414, с. 81]. Схожий приклад діяльності громадської каси і викупу заставлених ґрунтів наводить І. Франко у селі Стронятині.

Карлівська каса почала також зі спільного громадського фонду виплачувати громадські податки, тому індивідуально їх ніхто вже не платив і таким чином не збільшував своїх боргів.

Досвід Карлівської громади наслідували інші села: Стецеве, Белелуя, Задубрівці, Тучапи. [78, с. 281].

Збереглися дані про діяльність о. Жулинського в 1870-х рр. на Бережанщині, в с. Лапшині, яке пізніше стало відоме як „диво” організації дрібних ощадностей. Лапшинська читальня товариства „Просвіти” видала кілька брошур о. Жулинського, які пропагували справу „читальняних” крамниць [510, с. 41]. Але через відсутність досвіду і конкуренцію, та „допомогу” міліції ці крамниці довго не проіснували.

У тогочасній пресі часто згадується діяльність учителя І. Петришина, який вів боротьбу з лихварями, польською адміністрацією й дідичами на Золочівщині й Блідщині та „закладав” у селах „каси” самопомоги й крамниці. Він був близьким співробітником о. Д. Танячкевича (1842– 1906), парафіяльного священика с. Закомар’я. О. Д. Танячкевич заснував в 1870-х рр. на Золочівщині особливий тип ощадно-позичкових кас, котрі називалися „Правдами”. Свій досвід парох описав у книжечці „Як заводити „Правди” на лад Закомарської Правди”, де викладав також практичні поради щодо організації цього особливого типу ощадно-позичкових кас та їх поширення. Він закликав кожного священика збирати в свята і щонеділі, а також з добродійних пожертв кошти, які можна було б використовувати на основний капітал товариства. Кожен член товариства (лише українець і греко-католик) складав вкладку по 40 сот. Ці ощадно-позичкові каси повинні були надавати позики, „аби бідних людей в біді рятувати, а то тим, що їм позичається на їх власні потреби, чи то домашні, чи при господарстві, чи при ремеслі, гроші і то цілком без проценту або за невеликими, котрі знов збирається на користь цілої громади” [510, с. 14]. Автор певним чином поєднує ці інституції з товариством „Просвіта”, куди посилає всіх охочих ініціаторів-засновників за копіями статутів „Правди”. Пізніше він віддає керівництво цієї акції повністю товариству „Просвіта”. „Правди” Д. Танячкевича діяли в Закомар’ї, Білому Камені, Скваряві й Пітричах.

У 70-х роках поряд з церковними читальнями та сільськими

громадськими крамницями і касами взаємодопомоги з'являються і міські товариства, організовані „братствами” українських ремісників та дрібних купців. Одним з невтомних пропагандистів відродження українського міста був проф. М. Желехівський. Він, разом з відомим міщанином-народовцем М. Диметом заснував у 1872 р. у Львові міщанське товариство „Побратим” [454, с. ст. 31]. За їх прикладом і інші міста почали утворювати схожі товариства. В 1874 р. у Підгайцях виникло товариство „Поміч”, у 1874 р. в Збаражі – „Надія”, (1874), в Поморянах – „Порука” (1875 р.), „Руський цвіт” у Глинянах та ін., які намагалися відродити традицію міських церковних братств. Ініціатива в цьому напрямку роботи ішла здебільшого від української інтелігенції, саме вона надавала перші пожертви на основні фонди товариств. А щоб вирвати з рук лихварів збідніле українське міщанство, при цих товариствах зазвичай створювали ощадно-позичкові каси, які надавали низьковідсотковий кредит, пробували вести гуртову закупівлю сировини для своїх членів-ремісників [414, с. 132].

Значну допомогу цим товариствам надавала „Просвіта”. У 1874 р. вона виділила львівському „Побратиму” 100 зл., що було досить значною сумою як на той час та можливості „Просвіти”, оскільки вона лише в 1884 р. отримала державну допомогу на просвітні цілі. Коли ж „Побратим” збанкрутував, „Просвіта” взяла участь у заснуванні в 1883 р. нового ремісничого товариства у Львові – „Зорі”, склала його статут, подання до уряду і оплатила всі фінансові витрати [414, с. 132].

Таким чином, на основі закону про товариства від 1867 р. у 1860-их – 1880-их рр. були засновані декілька сотень позичкових церковних та громадських кас (на жаль, ми не маємо детальних відомостей, скільки їх утворилося, як вони розвивалися і занепадали, оскільки ніхто не займався їхньою реєстрацією). Однак невміння провадити справи, нечесність керівників та відсутність практичної допомоги – і фінансової, й організаційної – приводили їх до банкрутства. Великим недоліком всіх незареєстрованих церковних та громадських товариств було те, що вони не

мали статутів, де б чітко визначалися мета товариства, обов'язки і права членів, способи використання фондів і розподіл зисків спілки, обов'язки і відповідальність управи. Фахівці звичайно не мали доступу, щоб їх контролювати. Також товариства платили значні податки, а представники влади мали право втручатися у їхні справи та часто через незначні порушення закривали їх.

Головною метою позичкових кас мало бути надання селянам іпотечного кредиту і рятування їх від розорення. Але таке завдання вони навіть частково виконати не змогли. Більше того, вони не змогли справитись і з скромнішим завданням – з наданням селянам дрібних короткотермінових позик. Навіть найбільші громадські каси й шпихлірі по селах, засновані в межах закону про місцеву адміністрацію, рідко проявляли кредитну силу, оскільки за названим законом 1867 р. мали обмежені права у зборі заощаджень і наданні позичок, чим не задовольняли потреби своїх членів. Їх самодіяльність була, зрештою, дуже обмежена новим законом від 19. 06. 1887 р. „О об'єднанню громадських кас позичкових в тимчасовий заряд Виділу повітового”, який передавав їх під контроль шляхетських повітових рад, де вплив мали великі, переважно польські землевласники, позбавивши таким чином перспективи стати економічним підґрунтям національного руху [510, с. 37].

У звіті департаменту Крайового Виділу Галицького сейму (від 1 липня 1909 р. до 1 липня 1910 р.) міститься статистика кількості громадських позичкових кас за 1906 р. В ньому, окрім кількості громад в повіті, були подані лише дані про кількість кас в кожному повіті та „стан каси з кінцем року 1906”. Щоправда, незрозуміло, що означає цей „стан каси” – чи це стан готівки в касі, чи стан вкладених до обороту капіталів. На думку дослідника кооперативного руху Східної Галичини А. Жука, останнє, оскільки стан готівки в касах при вказаних сумах був би занадто великий. Жодних інших статистичних відомостей, наприклад, які саме капітали були вложені до кас (класифікація капіталів за походженням), на які цілі

виділялися позики, в якій сумі, як сплачувалися, який річний оборот кас і т. ін. – таких відомостей не маємо, хоча вони були б дуже цікавими для дослідження розвитку громадських кас в Галичині.

Із 49 повітів Східної Галичини відомості подали 40 повітів (без Зборівського, Бережанського, Бучацького, Дрогобицького, Рава-Руського, Рудківського, Станіславівського (Івано-Франківського), Старосамбірського повітів). В інших 40 повітах Східної Галичини, а саме: Богородчани, Борщів, Броди, Цішанів, Чортків, Доброміль, Долина, Городок, Городенка, Гусятин, Ярослав, Яворів, Калуш, Камінка, Коломия, Косів, Ліско, Львів, Мостиска, Надвірна, Підгайці, Перемишль, Перемишляни, Рогатин, Самбір, Сянік, Скалат, Снятин, Сокаль, Стрий, Тернопіль, Товмач, Терехівля, Турка, Заліщики, Збараж, Золочів, Жидачів – котрі охоплювали 3171 громад, позичкові каси були у 1933 громадах, або у 60% всіх громад у згаданих повітах.

В середньому на один повіт припадало 48 позичкових кас. Баланс всіх 1933 позичкових кас в 40 повітах Східної Галичини дорівнював в кінці 1906 р. 10466221 К., в середньому на одну касу – 5414 К. [139, с. 281–282]. Отже, як бачимо, показники були не надто високі.

У 1880 рр. найбільш значною, але, на жаль, теж невдалою ініціативою у цій сфері були підтримувані „Просвітою” громадські товариства „Власна поміч” (мали діяти також на основі закону 1867 р.), зразковий статут для яких розробив один з пізніших політичних і кооперативних лідерів галицьких українців, тоді ще молодий адвокат, К. Левицький. У своїй книзі „Про каси позичкові разом з статутом товариства каси позичкової Власна поміч”, К. Левицький дав цінні практичні поради як закладати каси позичкові і ощадні, які мали велике теоретичне і практичне значення для українського населення: „... каси позичкові мають спасти перед бідною, зубожілістю та запропащенням нашої прадідної землі. Тут може собі позичати кожний, хто потребує грошей на дешевий процент, виплатить його легко і процентом не знищиться так, як в лихваря або банку”. К. Левицький

уточнював, які саме каси позичкові можна утворювати: „Для наших хліборобів і ремісників та промисловців по селах і містечках найбільш відповідні є каси позичкові громадські, каси позичкові читалень „Просвіти” або товариства кас позичкових „Власна помочь” [469, с. 46]. Та, незважаючи на збільшення кількості позичкових кас і їхніх оборотних фондів, лихварство на селі не припинялось.

Після виходу австрійського кооперативного закону (1873 р.) про заробково-господарські спілки, який дав належні правові підстави для розвитку кредитної кооперації, у містечках почали виникати, особливо з ініціативи поляків кредитні товариства. Того ж року було засновано українське кредитне товариство „Надія” в Делятині та „Віра” у Тисмениці, а згодом у Стрию та Яворові. Однак діяльність цих товариств дрібного кредитування не зміцнювала авторитету кооперації, оскільки в основу своєї праці вони поклали погоню за прибутком. Для їх діяльності були характерні розмежованість між пайовиками та клієнтами і економічна експлуатація населення. Власники повного паю, як правило, були людьми заможними і не претендували на кредит, тоді як більшість позичальників не мали в такому „кооперативі” паю (або принаймні повного паю), а значить сплачували високі відсотки на позику, не отримуючи компенсації у вигляді дивідендів на паї. У 1876 р., наприклад, із 57 таких товариств 34 надавало позики під 12 та більше відсотків річних. Відповідно, з’являлась можливість нараховувати членам значні дивіденди на вкладений капітал. Так, у 1875 р. делятинська „Надія” виплатила 18%, а „Віра” в Тисмениці – 30% дивідендів [492, с. 85]. Особливої популярності серед українців вони не отримали. Пізніше галицькі кооператори негативно оцінювали діяльність цих ощадно-кредитних установ.

Згадані вище установи дрібної кредитної кооперації виявилися слабкими у суперництві з грошовою лихвою на селі. У 1867 р. для вирішення проблеми селян засновується „Ц. К. Упривілесний Селянський заклад кредитовий”, більше відомий як “Рустикальний банк”, з правом проводити

парцеляційні операції великих земельних маєтків, купівлю та продаж нерухомості, видачу цінних паперів та ін. Його засновниками виступили найвпливовіші й найбагатші особи краю.

В 1873 р. з ініціативи представників москвофільської течії утворюється „Обще Рольничо-Кредитове Заведение для Галичини й Буковини”, яке популярно називали „Крилошанським банком”. У 1878 р. його перереєстровано у кредитний кооператив. „Крилошанський банк” повинен був видавати своїм членам кредити на розвиток господарства, торгівлі чи промислу [414, с. 84]. Однак невдале керівництво й зловживання службовців призвели невдовзі до краху цього закладу і його закриття. Як згадував В. Нагірний, який входив до ради „Крилошанського банку”, „до керівництва банку були поставлені непорядні люди. Директор чех Міхалек наборгував чужих векслів і тим призвів до банкрутства. Другим директором став запрошений з Росії Кушнірський. Але він не знався на банководстві і навіть велика сума, прислана з Росії, не змогла вдержати цієї інституції” [52, 37–41]. Його банкрутство завдало помітного удару матеріальному становищу багатьох селян і призвело до поширення серед українського населення недовіри до громадських та кооперативних організацій.

Не зупинив розпродажу заставлених господарств і прийнятий спеціально для Галичини і Буковини у 1877 р. (доповнений в 1881 р.) закон проти лихви на селі, за яким у державних крайових бюджетах мали виділятися дрібні суми для піднесення хліборобської культури та обмежувався рівень процентів на сплату боргу.

У 80-х роках XIX ст. інтелігенція, яка у Східній Галичині починає поєднувати ролі політичної і економічної еліти, не виявляла особливої схильності до кооперативних ідей. Це позначилося, зокрема, на резолюції першого всенародного віча у Львові, організованого народовцями 30 листопада 1880 р. (написав В. Барвінський). В ньому містилися рекомендації застосовувати для подолання нужди та господарського занепаду українського села традиційні для галицької інтелігенції методи праці –

організацію кредиту в громадських касах за допомогою крайових фондів: „Щоби в цілім краю, по громадах, були заведені громадські позичкові каси й громадські шпихлірі, і щоби при помочі крайових фондів утворено таку кредитову організацію, яка би не тільки спинила дальше обдовження й вивласнювання господарств, але й на скільки можливо висвободила задовжені господарства з лихварських і банкових довгів...” [414, с. 86]. Як і віче, так і резолюції згодом гостро критикував І. Франко. Вони мали лише той позитив, що починали активізувати ширші кола громадянства і скеровували їхню увагу на конкретні практичні плани.

Розчарування в можливостях громадських кооперативних закладів на десятиріччя відвернуло українців від самостійної праці на кооперативному полі й штовхнуло частину селян, згуртованих навколо „задаткових кас”, у лоно польського кооперативного руху. „Перші спроби економічних селянських організацій у формі самопомічних ощадно-кредитових кас 60-х років в’яжуться тільки чуттєвими проявами – альтруїзмом – з пізнішим кооперативним рухом, їх зродило почуття солідарності співгромадян, але рівночасно знівечило слабе освідомлення населення в ділянці економічно-суспільної праці і повна недостача почувань спільноти праці, – відзначав Ю. Павликовський. – Вони зродились і вмерли у вузьких межах громади, засуджені на смерть альтруїзмом, виродженням у добродійство, ведені в додатку шляхом розпорощення без ніякої ширшої крайової програми. Були вони твором інстинкту, а не твором зрілої свідомості й волі розв’язати економічне положення села і краю” [414, с. 92].

Таким чином, на початку 60–80 років XIX ст. у Східній Галичині відбувається зародження українського кооперативного руху. Створення українських економічних організацій українська інтелігенція розцінювала як інструмент боротьби за економічну та національну незалежність. Першими ощадно-кредитними установами тут були церковні та громадські шпихліри й позичкові каси, які надавали дрібний кредит українським селянам та ремісникам. Однак задовільнити потребу українського населення в

отриманні кредиту вони не змогли. Основними причинами їхньої неефективної діяльності були: непідготовленість селян до проведення кредитних операцій, недосконалість законодавства щодо таких установ, відсутність достатньої кількості „освічених керівників”, що до речі, слугувало основним аргументом для виправдання жорстокої регламентації діяльності цих установ офіційною владою, і всебічної опіки над ними.

Та все ж, попри всі хиби та зловживання, на нашу думку, 1860–1880-і рр. слід визнати періодом зародження українського кредитного кооперування, оскільки українська громада визнала ощадно-позичковий кооператив найбільш зручним засобом кредитування населення.

3.2. Роль товариства „Просвіта” в розвитку української кредитної кооперації

Розвиток системи кооперативних організацій у краї значною мірою пов'язаний із переходом керівництва всією громадсько-політичною роботою в Східній Галичині до товариства „Просвіта”, яке виникло у Львові в 1868 році й відіграло чільну роль у піднесенні українського народу з духовного та економічного занепаду. Враховуючи зростаюче зубожіння українського селянства, значне відставання в організаційно-торговельній і ремісничій діяльності українського міського населення, „Просвіта” вирішила поруч із освітньо-культурною діяльністю активно займатись економічним піднесенням галицького краю.

За пануючих суспільних обставин важливою передумовою піднесення культури господарювання стало економічне просвітництво. Тому саме просвітницько-економічну діяльність і започаткувала „Просвіта”. Головним напрямом діяльності громадських товариств у цій царині стало видання україномовної популярної літератури, поширюваної великими тиражами серед селянства.

У своїх книгах, брошурах і статтях діячі товариства порушували такі економічні проблеми, як боротьба з лихвою, пояснювали необхідність відкриття шпихлірів, позичкових кас, крамниць, подавали відомості з сільського господарства.

Перша книжечка „Просвіти”, присвячена господарським проблемам, – „Читанка для сільських людей” під назвою „Зоря” була видана у 1869 р. Величезний вплив на формування економічної свідомості галицького українства справила книжечка С. Качали „Що нас губить а що допомогти може”, де йшлося про позичкові каси і шпихліри та давалися поради, як їх створювати. Визначений у ній шлях виходу із злиднів через „громадянську оборону”, тобто нові форми господарювання, навіть дав полякам привід для закидів у намаганнях таким чином змінити „існуючий лад і порядок”. Автор

пояснював у формі розмови (діалогу), як закладати школи, про необхідність читати книжки і часописи, а проти лихви утворювати громадські шпихліри й каси [448]. Книжка стала настільки популярною, що “Просвіті” довелося ще двічі її перевидавати: у 1872–1874 роках.

У 1883 р. вийшла книжечка В. Барвінського “Вексель і лихва – наша біда”. В ній автор рокив причини матеріальної залежності українців та шляхи виходу з неї. „...Скільки векселів не повертається нашими людьми. А яка сила людей потратила свої маєтки, своє щастя і свій спокій через вексель. Не знав, що то таке, але вчинив те, чого не знав...” [404, с.8].

Для залучення якомога більшої кількості українського селянства в систему української кооперації визначний галицький економічний та політичний діяч К. Левицький видає з 1892 по 1894 рр. три книги, в яких була накреслена ціла програма праці в галузі господарського виховання: “Що має робити “Просвіта” на основі нового статуту” (1892 р.) [473], “Про шпихліри і крамниці” (1893р.) [472], “Про сільські каси позичкові і щадничі” (1894 р.). [471]. В останній праці автор наголосив: “... годі нам терпіти, щоб лихварі спокійно газдували собі по селах та містечках, беручи за провізію щонайліпші податки, або лихву по 50 % ... бо тогди наш хлібороб і ремісник робить не на себе і свою родину, але працює лиш на лихваря.” Автор рекомендує українським селянам звернути увагу на позичкові каси, в яких значно менший відсоток кредиту та підкреслює, що „щадниця в громаді облагороднює людей, вироджуючи в них духа ощадности, тобто охоту до життя справді господарського” [471, с.23].

У порадах в праці „Про нові спілки господарські” К. Левицький пояснював, яким чином створювати такі організації, якими повинні бути їхні основні функції (прийом і збереження вкладів населення, нарахування відсотків і виплат) і як створювати філії такого типу. Метою цих спілок є „уділяти членам позички потрібні в господарстві, промислі і торгівлі з фондів, які на ту ціль збирає спілка при допомозі спільної поруки своїх членів”. Вкладники (а це могли бути як фізичні, так і юридичні особи,

організації й інші спілки краю) у таку спілку могли вкладати кошти на зберігання, і за певний час їм за це нараховувалися відсотки, які будь-коли можна було зняти з рахунку. Такі господарські спілки можна назвати прототипами перших у Східній Галичині банків.

Завдяки активній діяльності таких просвітителів, лише за 1874 – 1875 роки “Просвіта” при фінансовій допомозі свого голови В. Федоровича видала на літературні та економічні теми 24 книжечки накладом 281850 примірників. Це стало початком духовної революції та справжнього економічного й кооперативного відродження українського села.

До 1907 року згідно з каталогами “Просвіти”, з’явилося близько 80 книжок господарського змісту, далі, до 1914 р., – ще шість випусків окремої “Господарської бібліотеки” [451, с. 14].

Таблиця 3.1.

Відомості про книги на сільськогосподарську і кооперативну тематику, які видала “Просвіта” з 1901 по 1912 рр. [396, с. 16]

Роки	К-сть книг
До 1904 р.	319.635
1904 р.	22.000
1905 р.	24.000
1906 р.	36.000
1907 р.	14.000
1908 р.	33.000
1909 р.	20.000
1910 р.	3.000
1911 р.	17.000
1912 р.	32.000
Всього	520.635

Чималу увагу господарським питанням, у т. ч. й проблемам кооперації, надавали щорічні календарі „Просвіти” та „Письмо з „Просвіти”, редактором якого був відомий тоді в краї економіст К. Паньківський, згодом діловий директор Крайового Кредитового Союзу (про спілку йтиметься далі) та редактор журналу „Економіст”. Перед Першою світовою війною він виступав головним ідейним натхненником кооперативного руху. Дотримуючись ідеалістичних засад світорозуміння, К. Паньківський вбачав у кооперації не лише кращу форму організації економічного життя, а й школу виховання й утвердження в свідомості людини моральних принципів та ідеалів. Потреба кооперування українців полягала, на його думку, ще й у тому, що „наша суспільність зможе сама виробляти по можливості все, чого потребує, а з другого боку, кожен із нас буде брати потрібні йому продукти і послуги від своїх, тоді справа нашого існування буде остаточно рішена” [417, с. 19]. Однак для К. Паньківського кооперація була не тільки „системою економічної організації, яка сама собі вистачає на теперішню і будучу хвилю – але є засадничою підставою будучого суспільного розвитку...” „... При допомозі добровільних кооперативних спілок можна б цілком перемінити як людей, так і світ” [417, с. 20], – вважав К. Паньківський. Він застерігав, працюючи в галузі кредитної кооперації, що робота кредитних кооперативів повинна бути виявом не тільки матеріальної, а насамперед моральної солідарності її членів. Вони мають будити суспільні сили, повинні бути „гуртом людей чесних, ретельних, свідомих, а не тих, що хвилею заспокоюють свої кредитові потреби” [417, с. 20].

Власне, К. Левицький, К. Паньківський та їх однодумці у Львові й у повітових містечках Галичини розгорнули в 1890-х рр. активну пропагандистську й організаційну працю зі створення системи українських кооперативних організацій. Співпраця з „Народною Торгівлею” дала тій змогу відкрити мережу крамниць і гуртівень у краї, а „Просвіта” за допомогою цих крамниць залучила до своїх лав велику кількість простих людей. „Давніше, – відзначив у 1898 р. в листі до журналу „Економіст”

„активіст „Просвіти” з Рогатинщини, – лише з трудом можна було стягнути членів до читальні, і то лише у неділю і свято. Тепер, коли при читальні постала крамниця, цілими вечорами люди просиджують у читальні на розговорах, а при тім полагаджують своє купно”. Дописувач був переконаний, що „обов’язком читальні є заводити у себе шпихлірі, крамницю, касу позичкову, спілки торговельні і т. д.”, бо тільки тоді вона, читальня, зможе розвиватися з користю [357, с. 230].

“Просвіта”, по суті, виступила першим національним пропагандистом і організатором ефективних форм економічної діяльності серед українців Східної Галичини. Скориставшись прийнятим у 1873 р. австрійським урядом законом “Про господарсько-торговельні спілки”, “Просвіта” розробила і вже в 1874 р. опублікувала статут для позичково-кредитних кас спілки та програмне „Поучення” для закладання шпихлірів. Поштовхом для створення кредитних товариств при низових осередках, що набули правового статусу після реорганізації 1891–1894 рр., став прийнятий ще у 1877 р. закон про лихварство.

А в 1891 р., під тиском молодшого покоління своїх членів, „Просвіта” змінила статут і проголосила себе просвітно-економічною організацією. Автором нової редакції статуту і новим лідером „Просвіти” став К. Левицький. У статуті пояснювалося, що „метою товариства є просвіта і піднесення добробуту руського народу”. Для досягнення цієї мети товариство буде, поруч з влаштуванням лекцій, концертів та театральних вистав, „створювати при читальнях шпихлірів для зерна, рільничо-господарських та промислових спілок, позичкових кас і кас ощадності, крамниць „на спільний рахунок”, де члени громади могли б придбати дешевий та добрий товар, тощо. Філії товариства повинні були також допомагати селянам під час закупівлі насіння, машин, сільсько-господарських знарядь та відшукувати для них джерела заробітку (§ 50 Статуту) [54, арк.1–15].

К. Левицький у 1882 р. написав книгу „Що має робити „Просвіта на

основі нового статуту”, в якій пояснював, що на підставі нового статуту кожна читальня „Просвіти” має право утворити при читальні касу позичкову. „... кожна громада повинна мати свій банк, касу позичкову, а вся провізія, то є заробок каси позичкової не піде межі чужі руки, але на громаду, на порятунок зубожілих та за допомогу бідних. – писав він. – Тут може позичати собі гроша кожен, хто його потребує – на низький процент малими ратами (тижневими або місячними) виплатиться і не попаде в лихву. Заряд каси тої не допустить того, щоб довжикки затягалися і не платили рать по пару літ, а відтак мусіли за півдарма продавати ґрунт на сплату позички, але припилънує своїх довжиків на місці, щоб вчасно платили свої довги” [473, с. 11].

Насправді вже у два попередні десятиліття „Просвіта” активно діяла у цьому напрямку, отже, даний акт означав насамперед здобуття офіційного права на її ведення. Спочатку економічною діяльністю товариства керував Головний віділ, а в 1906 р. виникла окрема господарсько-промислова комісія із сімома відділами, що мали охопити основні напрями роботи. “Просвіта” оприлюднила програму, мета якої полягала у створенні розгалуженої просвітньо-економічної структури для забезпечення селянства товарами першої необхідності й протистояння лихварству, з одного боку, а з іншого, – в „перекачуванні” на користь селян урядових субсидій, котрі отримували польські рільничі організації. У результаті цього, як випливає із звітів, за передвоєнне десятиріччя на господарські потреби з крайових і державних фондів товариство отримало 152 тис. К. [475, с. 25]

Найінтенсивнішим періодом розбудови господарсько-кредитно-кооперативної системи „Просвіти” були 1897–1909 роки. У цей час кількість крамниць при читальнях збільшилася з 146 до 450, шпихлірів – із 60 до 250, „позичкових” кас – із 124 до 200. Вони витісняли старі громадські та церковні установи, а також польські „гуртки рільничі”, число яких зменшилося відповідно з 1416 до 340 [454, с. 38].

Позичкові та ощадні каси одразу після свого створення почали давати

позитивний результат. Як правило, позику в них давали або безвідсотково, або відсоток був дуже низьким і становив не більше 6%. Для порівняння лише вкажемо, що польські та єврейські лихварі надавали селянам кредити, відсоток яких сягав до 50% [357, с. 230].

У своїй діяльності члени товариства „Просвіта” часто практикували так званий змішаний метод ведення позичково-щадничої діяльності, коли одна каса виконувала роль і позичкової, і щадничої. Така каса діяла, зокрема, при читальні „Просвіти” в селі Микулинці. У 1895 р. із 610 злотих 20 крон загальної суми заощаджень, що селяни вклали в неї, майже всіх їх роздали на позички, відсоток яких становив не більше 4% [414, с. 137].

Такі умови були вигідними для селян, і вони охоче погоджувалися на них. Перші роки діяльності позичково-щадничих кас були досить плідними і для них самих. Так, у своєму листі до просвітянина Володимира Гнатюка невідомий автор інформував про діяльність читальні в с. Сколе. На початок заснування каси 1897 р. її початковий капітал становив при цій читальні у 45 злотих, через три роки каса мала у своєму фінансовому обороті активу на суму 40000 злотих. Але найважливішим, як вказував автор листа, було те, „що люди самі відчували вигоду від цього і несуть свої гроші до каси із заохоченням” [463, с. 10].

Про зростання популярності економічно-господарських закладів „Просвіти” в перші роки її економічно-господарської роботи свідчать такі дані: якщо в 1895 р. при читальнях „Просвіти” нараховувалося 14 позичкових кас і 25 крамниць, то вже на 1897 р. їх кількість зросла до 124 кас, 146 крамниць і 60 шпихлірів [437, с. 30].

Після 1897 р. темпи зростання кількості економічно-господарських закладів починає різко спадати. Причини цього полягали в дефіциті коштів на економічно-господарську діяльність, яка потребувала чималих матеріальних затрат, недостатній кількості кваліфікованих спеціалістів, котрі могли б займатися цією роботою, а також пасивності галицьких селян, які, за невеликим винятком, проявляли мало ініціативи в даній галузі. Журнал

„Економіст” писав із цього приводу: „Нині не легко знайти людей, охочих до праці, щоби ще давали гроші на справи, з яких хосен (користь) видається декому поки що проблематичний. Та покинувши матеріальні жертви, чи багато ми маємо людей охочих чи уздібнених? Наш селянин консерватор та на все дивиться з недовір’ям” [358, с. 15].

Таблиця 3.2.

**Господарсько-кооперативна діяльність
товариства „Просвіта” (1891–1912) [437, с. 32]**

Рік	Кількість крамниць при читальнях	Кількість позичкових кас при читальнях	Видатки на господарсько- кооперативні цілі (в коронах)
До 1891	–	–	–
1891–1900	300	180	–
1901	300	180	–
1902	450	200	–
1903	450	200	–
1904	500	220	1330
1905	500	220	2500
1906	–	–	7334
1907	–	–	76124
1908	–	–	33625
1909	–	–	35514
1910	540	257	30000
1911	540	257	35000
1912	540	257	37000
Разом	–	–	258427

Іншим напрямом економічної роботи товариства стала широка агітаційно-пропагандистська діяльність. Популяризації ролі „взаємодопомогових” установ для піднесення агрокультури сприяли віча. Перше з них „Просвіта” організувала в 1895 р. у м. Перемишлі. Тут товариство “Просвіта” скликало Перше господарське віче. Це був своєрідний поштовх до подальшої практичної роботи галицьких просвітян. На вічі було оголошено, що товариство розпочинає нову справу по організації крамниць, позичкових і щадничих кас при своїх філіях і читальнях. У подальших роках такі віча проходили по всій території Галичини і скликалися як правило філіями “Просвіти”. Вони ставали своєрідною формою залучення широких верств українського селянства до агітаційної роботи на користь кооперації. Як вказувалось у звіті Галицької “Просвіти” за 1898 р., на них бувало багато людей, переважно селян, які не тільки з великою увагою і зацікавленням слухали лекторів, але й часто самі брали участь у дискусії, висловлюючи свої думки і погляди, а в деяких випадках самі були референтами [107, с. 30].

Така форма масово-просвітницької діяльності, як лекційна робота, сприяла формуванню основ економічних знань та фаховій підготовці з різних галузей господарства. Саме тому в 1896 р. Головний відділ товариства почав впроваджувати інститут мандрівного вчителя. Мета, яку ставив перед собою Головний відділ у цій ділянці роботи, полягала в ознайомленні українських селян з передовими методами ведення сільського господарства, а також у пропаганді серед них ідеї кооперації та її переваги над індивідуальними формами ведення господарства.

Першим ці функції виконував агроном В. Король. У 1896 р., наприклад, він провів ревізію економічної діяльності філій та читалень, поєднавши цю роботу з лекціями на господарські теми, у 104 місцевостях (6 громад, 340 слухачів), у 1899 р. — в 18 повітах (249 громад, 15 614 слухачів). Усього за 6 років своєї діяльності як мандрівного учителя В. Король відвідав 610 громад [510, с. 42].

Наступниками В. Короля в цій ділянці роботи стали О. Гарасевич та

С. Кузик. На них покладался також обов'язок організації нових кооперативів, переведення господарських закладів „Просвіти” на кооперативний рівень. До цієї роботи товариство перейшло на початку ХХ ст. Воно вбачало своє завдання в тому, щоб виступати ініціатором, гуртувати, організовувати й ставити на ноги економічні товариства, які, відповідно до умов і специфіки конкретної місцевості, мали найбільше шансів на розвиток чи були найпотрібнішими, з тим, щоб згодом включити їх організаційно до кооперативної системи. Передаючи економічні функції під опіку фаховим кооперативним центрам, „Просвіта” зосереджувалася одночасно на навчально-господарській діяльності: утримувала вже згадуваних мандрівних інструкторів, організовувала сільськогосподарську школу в Милованю Товмацького повіту (1909), господарську школу для дівчат в Угерцях Венявських Рудецького повіту (1912), Торговельну Школу у Львові (1911).

Крім того, протягом 1906–1912 рр. товариство організувало 15 кооперативних курсів, які закінчили 427 осіб; видало й поширило впродовж 1868–1912 рр. 69 книжок господарсько-кооперативного змісту накладом 520 635 примірників [457, с. 65]. Це була велика і надзвичайно важлива просвітньо-господарська праця, без якої не можна було думати про систематичну господарсько-кооперативну роботу в наступних роках.

Історичною подією став організований „Просвітою” при підтримці українського духовенства та національно-свідомого громадянства Перший Всеукраїнський Просвітньо-економічний конгрес 1909 р. у Львові, присвячений сорокарічній діяльності товариства – найбільший представницький довоєнний форум українства. У ньому взяло участь 768 українських діячів освіти, кооператорів, економістів. Результати діяльності товариства були представлені на конгресі в п'яти секціях: просвітньо-організаційній, гігієнічно-гуманітарній, рільничо-економічній, гігієнічній та кооперативно-економічній, на якій розглядали проблеми розвитку та діяльності різних форм кооперації. Серед доповідей кооперативно-

економічної секції були К. Левицький, Т. Кормош, Л. Когут, А. Ільченко та ін. Вироблена на конгресі концепція розбудови національного життя лягла в основу розвитку громадських інституцій. Головною засадою їх поступу ставала „всеохопленість”: „кожна одиниця” – член „Просвіти”, в кожному селі та містечку – читальня як „лучник усієї української людности” без різниці стану й політичних поглядів. Цим шляхом галицьке українство мало „перебути лихоліття”, а консолідація та єдність стати її „національним ідеалом”. Просвітництво та економіка визначалися „рівноправними” чинниками, мали „йти в парі” [87, с. 152]. Отже, була визначена концепція суспільної діяльності українських добровільних товариств Східної Галичини.

Загалом уся ця масштабна організаційна праця мала суттєвий недолік. Одразу ставши на шлях форсованого розвитку застарілих, поширених ще в 1850-х – 1860-х роках, форм кредитної кооперації, „Просвіта” не змогла своєчасно відреагувати на модернізаційні процеси в європейській економіці. Не була завершена й розпочата із запізненням (лише після Просвітньо-економічного конгресу 1909 р.) перебудова в цій галузі діяльності. Також слід зазначити, що позитивних умов для економічного розвитку в “Просвіти” не було. Адже з 1868 до 1904 рр. вона не отримала жодної копійки від уряду на свою економічну роботу, в той час як польські аналогічні організації отримували сотні тисяч корон. Тому в 1906 р., розуміючи необхідність існування постійної професійної ініціативи і керівництва в економічній роботі, “Просвіта” виділила із себе особливу “Господарсько-промислову” комісію, якій поставила завдання “обняти пляноюю, систематичною а тривалою організацією всі області економічного життя українського народу в Галичині; стреміти до організації рільництва, рільничого промислу, промислу домашнього, торгівлі продуктами рільництва та здорової організації селянського кредиту. Новіший рух господарський полягає на місцевій організації місцевих сил в лькальних економічних інституціях, які відтак гуртуються в центральних союзах відповідною категорії. На такій

власне основі має за задачу Комісія господарсько-промислова організувати економічну акцію українських селян. Господарсько промислова комісія має на меті розбуджувати духа коопирації, давати помочи до заснованя спілок і інституцій господарських, промислових і торговельних, виєднувати для них підмоги з фондів публичних, старати ся о теоретичне виобразованє у всіх напрамах фахових людей. Крім того має Комісія подавати членам безплатно поради та інформації у всіх справах господарських і промислових” [287, с. 13].

Як бачимо, програма діяльності господарсько-промислової комісії була дуже широкою. Вона повинна була давати ініціативу та визначати напрям економічної роботи українському селянству в Східній Галичині. Таким був характер її діяльності перші два роки. Так, на II засіданні комісії під час дискусії над виголошеним рефератом К. Левицького в справі кредитної організації, було вирішено наступне:

1) „Комісія визнала спілки для ощадності і позичок системи райфайзена за найвідповіднішу для хліборобів місцеву організацію особистого кредиту;

2) вважає, що заснування в кожній громаді такої каси після взірцевого статуту є справою пекучої ваги і що Виділи філій і читалень „Просвіти” повинні подавати приклад в цій справі, а головний Виділ товариства і КСК буде їм надавати допомогу”;

3) залишаючи засновникам вибір між системою обмеженої і необмеженої поруки, звертає комісія увагу на чималі полегші в безпосередніх податках і скарбових оплатах, прислугуючих виключно спілкам ощадності і позичок системи райфайзена;

4) в громадах, де спілки ощадності і позичок системи райфайзена через місцеві відносини була б невідповідною, а також там, де місцеві обставини вимагають організації з ширшим господарсько-промисловим об’ємом діяльності, а саме містах і містечках, поручає комісія засновувати господарські спілки на підставі статуту виданого КСК;

5) як питому точку опертя нашої кредитної організації вважає комісія КСК і КСР у Львові, під патронатом і контролем яких мають об'єднуватися всі українські місцеві і повітові кредитні товариства.

б) з метою оздоровлення кредитних відносин – у зв'язку з надуживанням гіпотечного кредиту для найдрібніших і в короткому іноді речинці зворотних дожичок, вважає комісія звернути увагу на необхідність якнайточнішого застосування форм кредиту, відповідно до мети і економічного характеру потрібної суми;

б) комісія вважає обов'язком українських просвітніх і економічних товариств і всіх людей доброї волі повідомляти найширші маси нашого народу про наші питомі кредитні інституції, за допомогою котрих належить усунути руйнуючі наше селянство джерела приватного кредиту і різного роду лихварських кредитних товариств” [287, с. 13]. В організації кредиту комісія визнала найбільш відповідний потребам хлібороба місцеву організацію особистого кредиту у формі спілки організації та позичок системи Райфайзена, а центральною установою кредитної кооперації Східної Галичини – Краєвий союз ревізійний.

Пізніше Господарсько-промислова комісія стала дорадчим органом з економічних проблем при Головному відділі товариства, чим значно полегшила йому роботу у цьому напрямі.

За посередництвом Головного відділу в 1898–1910 рр. крамниці отримали безпроцентні державні позики на 41 тис. кр., а кожна третя з них – право безподаткового видобутку солі. Однак через брак фахівців вони мали борги, а 25 % крамниць балансували на межі краху. Їх загальний товарообіг сягав 163 тис. крон, а прибутки доходили до 31,5 тис. крон. На початку 1913 р. у структурі товариства залишалися 121 шпихлір та 339 „позичкових кас”. Більшість із цих установ занепала, частина пертворилася на самостійні підприємства. Зокрема, шпихлірі й „позичкові” каси реорганізувалися на асоціації з переробки та збуту збіжжя [463, с. 16].

На тлі необхідності масштабної розбудови економічного життя

виразнішою ставала неспроможність „Просвіти” охопити головні сфери його розвитку. Таким чином, відбувається епохальне явище, коли засновані за її підтримкою установи перетворюються на провідні економічні об’єднання, що згодом самі починають підтримувати товариство.

Аналіз діяльності „Просвіти” у сфері кооперації показує, що вона не претендувала на пальму першості в цій галузі. Члени Головного Відділу, розуміючи всю складність поставлених перед „Просвітою” завдань, намагалися своєю діяльністю лише підштовхнути становлення самостійних кооперативних установ на території Східної Галичини.

Так, за активного сприяння „Просвіти”, починаючи з 1890-х рр., виникає цілий ряд самостійних кооперативних установ, які діяли, принаймні в перші роки після свого утворення, під всебічною опікою товариства (наприклад, за зразком створеного в Перемишлі 1894 р. за посередництва „Просвіти” першого кредитного товариства „Віра” до війни виникло 438 відповідних установ з оборотним капіталом понад 100 млн. К. Так само за сприянням „Просвіти” були організовані страхове товариство „Дністер” (1891 р.) і банк з такою ж назвою (1895 р.). Обидві установи мали відповідно 95,6 і 10 тис. членів (клієнтів) та володіли 2 й 3,6 млн. зл. капіталу. З 1903 р. в Тернополі діяла каса взаємного кредиту і задаткова каса в Родимині (детальніше про їх діяльність в наступному розділі).

По мірі зростання та розподілу українського кооперативного життя „Просвіта” передавала економічні функції фаховим кооперативним центрам – „Крайовому союзу ревізійному”, „Народній торгівлі”, „Крайовому союзу кредитовому” та ін.

Таким чином, товариство „Просвіта” відіграло визначальну роль у формуванні української національної свідомості галичан та стало ініціатором економічного відродження українців. В ході її роботи у сфері економічного та господарського виховання українського народу нею була створена і діяла під її опікою ціла мережа кооперативних установ, її діями була остаточно сформована концепція національної кооперації, яка ставила

за мету підняття матеріального добробуту українського народу, вироблення в ньому почуття справжнього господаря із відповідним рівнем освіченості і культури. У цей період товариством „Просвіта” був створений ряд економічно-господарських навчальних закладів, через які проходила просвітницька робота серед українського народу по його економічному і господарському вихованню.

РОЗДІЛ 4

ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ КООПЕРАТИВНОГО КРЕДИТУВАННЯ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (1890-ті рр. – 1914 рік)

4.1. Міські кооперативи типу Г. Шульце-Деліч та сільські типу Ф. Райфайзена

З середини 1890-х рр. в історії українського кооперативного кредиту настав новий етап, характерними рисами якого були формування системи кооперативного кредитування та кристалізації основних його принципів для міста і села.

До 1890-х р. в українських селах і містечках взагалі не було жодної кредитної інституції. Існували лише згадувані нами каси під наглядом в'їтів та громадської ради, які перебували під контролем рад повітових, а також церковні й братські каси, за якими наглядали священик і церковна старшина. Однак потреб значного кредиту вони задовольнити не змогли. Заможніші прошарки українського населення відносили свої дрібні збереження до чужих кредитних установ.

Банки, головними завданнями яких було кредитування товаровиробників аграрного сектора економіки також не надавали доступний кредит тим, хто належав до категорії середніх, а особливо дрібних землевласників. У зв'язку з цим в одному із тогочасних авторитетних видань зазначалося: „Потреба у кредиті особливо велика, так як з одного боку вони (селяни) відчують брак обігових коштів для ведення виробництва, а з іншого – банківський кредит для них як правило є недоступним, через неможливість виконувати вимоги комерційних банків”. Продовжуючи цю думку, можна зауважити, що проблема в отриманні селянами банківського кредиту визначалася щонайменше двома основними чинниками. По-перше, банк, що охоче позичав гроші великим і середнім підприємцям, не цікавився такими клієнтами, як селянин чи ремісник,

кредитоспроможність якого ґрунтується не на його заможності, а на працездатності, визначити розмір кредиту, який можна без ризику призначити малозаможному ремісникові для комерційного банку справа не легка, ще важче визначити кредитоздатність селянина, що живе далеко від міста. Тому, навіть наведення довідок про позичальника і поїздка банківського агента для ознайомлення із станом його господарства могли обійтись банку дорожче, ніж сам розмір запитаної суми.

По-друге, у більшості випадків незначні розміри селянських господарств зумовлювали невеликі суми потрібного їм кредиту. Тому банку було не вигідно працювати з дрібними сільськогосподарськими товаровиробниками-селянами. В цих випадках сума позики така незначна, що взяті від неї відсотки не покрили б адміністративних витрат банку.

Тому і для ремісника і для селянина залишався один шлях – позичати гроші у лихваря. Останній використовував це становище і брав дуже великий відсоток за видану позику. У віддалених селах кожен лихвар ставав свого роду монополістом.

Становлення і розвиток мережі кредитних спілок у Галичині відбувалося за умов поглиблення товарно-грошових відносин і становлення внутрішнього ринку. Важливу роль у цьому процесі відігравали органи краєвої влади, польські та українські громадсько-політичні партії і організації. З середини 90-х рр. XIX ст. мала місце дискримінація українців у питаннях надання кредитів та позик, оскільки взаємини між поляками та українцями у сфері кредитування були вкрай заполітизовані. Ці обставини спричинили появу у Східній Галичині українських кредитних установ.

Основою для вітчизняного кооперативного руху в галузі кредиту, незважаючи на окремі відмінності, були ідеї „батьків” німецької кооперації Г. Шульце-Деліча і Ф. Райфайзена. Автори пристосували ідею самопомоги та кооперативну форму господарювання для організації самозахисту у фінансово-кредитній сфері.

Основними засадами ощадно-позичкового товариства Г. Шульце-Деліча були:

1. Значний власний пайовий капітал, сформований за рахунок пайових внесків членів кооперативу. Паї великих розмірів створювали незалежність кооперативу від сторонньої допомоги й при малій кількості членів, але були певною перепорою для вступу в товариство.

2. Кількість членів і поле діяльності товариства не обмежувалися. До кооперативу приймали осіб не залежно від їхнього місця проживання, соціального статусу чи роду занять, їх не об'єднувала ні професійна, релігійна чи інша ознака, а вступали до товариства, щоб скористатися його послугами. Вважали, що чим більше буде членів, тим сильніше буде товариство й меншими витрати на управління, а локалізація діяльності товариства може викликати замість благородного руху взаємодопомоги почуття заздрощів і егоїзму, а тому район діяльності „народних банків” не обмежувався, а визначався можливістю поширення їхньої територіальної діяльності.

3. На пайові внески нараховували, по можливості, більші дивіденди, ніж відсотки за залучені кошти. Цим товариство прагнуло зацікавити своїх членів мати більше паїв, сплачуючи на них 6%, а на залучені товариством кошти (в т. ч. ощадні внески членів) – мінімальний ринковий відсоток – 3,1%.

4. Висока фінансова ставка за кредит, але трохи нижча, ніж в інших фінансових установах (ринковий відсоток).

5. Перелік фінансових послуг товариства наближався до переліку банківських послуг. Кредити видавалися не тільки на виробничі, а й на споживчі потреби і часто були великого розміру, під векселі та боргові розписки. При наданні кредитів не вимагалось обов'язкового пояснення про напрями використання коштів. Крім того, здійснювали облік векселів та іпотечне кредитування.

6. Робота членів кооперативу була оплачувана.

7. Члени ощадно-позичкового товариства (ОПТ) брали на себе необмежену відповідальність за його борги. Лише згодом закон дозволив створювати ОПТ з обмеженою відповідальністю (в Східній Галичині були поширені ОПТ з обмеженою відповідальністю) [454, с. 9–11].

Головні риси діяльності ОПТ Г. Шульце-Деліча дуже нагадували банківську установу й отримали назву “народний банк”, але головною метою Г. Шульце-Деліча було зробити свої банки “примусовими ощадними касами”, щоб навчити членів товариства робити заощадження.

Перші справді кооперативні кредитні товариства на зразок об’єднань Г. Шульце-Деліча виникли в Перемишлі („Віра”, 1884 р.) та Стрию („Каса задаткова”, яку заснував Є. Олесницький у 1897 р.).

На початку 1890-х рр. центром галицької кредитної кооперації стає Перемишль, який за словами І. Витановича став „другою столицею організованого українського громадського руху”.

Розквіт Перемишля, як кооперативного центру, пов’язаний із іменем адвоката Теофіла Кормоша (1861–1927), піонера української кредитної кооперації в Східній Галичині. Він приїхав до міста в 1887 р. й упродовж кількох років зумів організувати місцеву громаду, підібрати сподвижників, власним прикладом захопити їх громадською роботою. Його праця з розвитку національно-культурних та громадських організацій виявилася успішною ще й тому, що базувалася на серйозному економічному підґрунті. Цим підґрунтям стали кооперативні товариства, засновані ним та його сподвижника в місті й околицях.

Вихідною базою для розвитку громадського життя українців у місті було Братство св. Миколая при кафедральній греко-католицькій церкві, яке вже мало свої заклади (будинки в місті, утримувало три захоронки (дитячі садки), народну школу ім. М. Шашкевича) й розпочало працю над створенням економічних організацій [414, с. 139].

У 1884 р. Т. Кормош разом із Г. Цеглинським, о. А. Захаріясевичем, о. А. Негребецьким та ін. на підставі закону 1873 р. утворив перше справді

кредитно-кооперативне товариство з обмеженою відповідальністю „Віра”, заклавши в його статут кооперативні принципи Шульце-Деліча, пристосовані до обставин і потреб українського населення Галичини. Товариство поширило свою діяльність на всю округу і мало велику кількість членів.

Згідно із задумом засновників, ця ощадно-кредитна установа повинна була нагромаджувати заощадження місцевої української еліти: духовної та світської інтелігенції, службовців, купецтва, заможніших міщан та селян. Із цих коштів та свого пайового фонду товариство повинно було надавати короткотермінові кредити ремісникам і купцям, довготермінові – навколишньому селянству.

Т. Кормош підготував статут для такого типу кредитних кооперативів, а дещо згодом видав підручник про те, як засновувати й провадити справи в таких кооперативах, додавши до нього зразки діло - і книговедення – „Практичний підручник для товариств задаткових, оснований на підставі закона 9 квітня 1873 року” (1895) [414, с. 139], чим сприяв поширенню досвіду свого кооперативу на весь край.

Про розвиток кооперативу „Віра” свідчать балансові показники за 1911 р. В цьому році до складу товариства входило 2196 особи, позики членам становили 1332796 К., його власні капітали дорівнювали 152049 К., вклади членів дорівнювали 1067279 К., а позики в банках – 349777 К., вкладів у цінних паперах і на вкладкових книжках – 69317 К. Баланс кооперативу дорівнював 1,595828 К., касовий оборот – 6381995 К. Також товариство мало свій будинок вартістю 166000К [414, с. 139].

Діяльність перемиської „Віри” стала взірцем для нових кредитних кооперативів. “Кормошівки”, як почали називати українці кредитні товариства на зразок кооперативів Шульце-Деліча, невдовзі були засновані в найбільших містах Східної Галичини: у 1895 р. при кооперативному страховому товаристві „Дністер” у Львові був заснований кооперативний банк „Дністер”, реорганізована „Каса задаткова” (1894 р.) у Стрию, в Бродах

– „Самопоміч” (1895 р.), у Тереховлі – „Поміч” (1895 р.), в Станіславові (Івано-Франківську) – „Банк зв’язковий” (1895 р.), у Бережанах – „Надія” (1896 р.), в Тернополі – „Повітова каса взаємного кредиту (630 членів у 1903 р.), у Радиміні – “Задаткова каса” (257 членів у 1903 р.), та ін., які працювали на підставі статуту „Віри” Т. Кормоша [492, с. 87]. Вони швидко розвивали свою діяльність і відігравали велику роль в економічному та культурному житті повітів, надавали матеріальну допомогу читальням „Просвіти”, „Рідній школі” іншим громадським організаціям.

„Кормошівки” засновували також в окремих селах. Перший кредитний кооператив такого типу „Любов” виник в с. Ляхівці Богородчанського повіту [540, с. 138]. У сільській місцевості, однак, вони широкого поширення не здобули, бо для селян виявились неприйнятними окремі їх принципи.

Щоб показати суспільну роль і економічну силу такого кредитного товариства, подамо коротку характеристику одного з них, середньої величини – позичкової каси „Поміч” (товариство зареєстроване з обмеженою порукою) в Тереховлі. Остання була заснована в 1895 р. У перший рік своєї діяльності об’єднувала 64 члени. Її паї в сумі складали 1186 крон, запасний фонд – 158, вклади – 2112, а позики становили 4170 крон. До 1900 р. кооператив оперував виключно вкладами членів і власними капіталами (пайовими і запасними) і тільки в 1900 р. він вперше взяв зовнішню позику в розмірі 2000 крон, а на початок 1912 р. залучені зовнішні кредити становили вже 126940 крон. Їхнє збільшення супроводжувалося постійним зростанням вкладів членів об’єднання. У тому ж 1912 р. їхня сума дорівнювала 272281 крон, удвічі перевищуючи розмір зовнішніх позик. У цей час помітно зросли власні капітали: членські паї до 35844 крон, запасний фонд до 18808 крон, спеціальний, для покриття втрат, пов’язаних з окремими позиками, до 2845 крон. До складу кооперативу в 1912 р. входило 1923 особи, з яких 1782 були селянами і міщанами. Позики на кінець цього року становили 326735 крон. Загальний оборот касовий в цьому році досягнув суми 1342561 К.

Товариство побудувало власний будинок у центрі міста вартістю 115761 крон [257, с. 21].

Велику роль відігравало товариство в економічному і культурному житті повіту. Не було в повіті просвітньої чи гуманітарної установи або акції, яким товариство не допомагало б пожертвами. Наприклад, в 1912 р. воно виділило 110 крон на допомогу читальням у Тереховлі, в Садах, Слобідці Струсівській, Залав'ю, українській бурсі в Тереховлі 200 крон, філії „Просвіти” в Тереховлі 500 крон, одну стипендію в сумі 150 крон, на народний фонд 166 крон, на „Рідну школу” 100 крон [540, с. 138].

Іншим яскравим прикладом може бути діяльність міського кредитного кооперативу „Віра” в Тисмениці. Це найстарше кредитне товариство, оскільки воно було засноване ще в 1873 р. одразу після виходу закону про заробково-господарські стоваришення. Щоправда, слід зауважити, що спочатку товариство належало до польського Звйонзку (союзу), воно було з польською мовою урядування, польським статутом і вважалося польським товариством, хоча більша частина членів була українцями (тисменицькими міщанами і селянами з тисменицького і сусідніх судових повітів). І лише у 1904 р. після утворення КСР він вийшов з польського Звйонзку та перейшов до української кооперативної організації, змінивши статут та урядову мову на українську. Після належної реорганізації товариство почало досить швидко розвиватись, успішно функціонувати і здійснювати велику громадську роботу.

У 1912 р. кооператив мав 2157 членів, серед яких лише 110 були польської національності. Фінансові показники товариства ілюструє наступна таблиця.

**Фінансові показники кооперативу „Віра” в
Тисмениці станом на 1 січня 1912 р. [437, с. 40]**

Показники	Сума (в кронах)
Пайовий фонд	11357
Вклади (переважно місцевих мешканців)	420033
Зовнішні кредити	154379
Видані позики:	
– під векселі	241433
– під заставу	462603

Товариство „Віра” надавало велику фінансову підтримку для тисменицького міщанства, хоча позичок найбільше надавала селянам. Також вона займалася добродійною діяльністю. Допомогла побудувати Народний дім у Тисмениці, виділивши 6558 крон на цю ціль. З 1903 до 1910 р. товариство пожертвувало на будівництво церков в Тисмениці і сусідніх селах 1980 К., на розвиток товариств „Сокіл” і „Січ” – 650 К., на бурси в Івано-Франківську – 1060 К., на читальні „Просвіти” – 505 К., на народний фонд – 450 К., на український театр у Львові 100 К. і ін. [276, с. 6].

У 1894 р. кредитне кооперативне товариство системи Шульце-Деліч було засноване Є. Олесницьким у м. Стрию. Стверджуючи, що “хлібороб є основою суспільности і удержанє сего стану повинно належати до перших задач держави”, Є. Олесницький в одній із своїх статей акцентував увагу на організації процесу кредитування. На його думку, кредит мав бути низькопроцентним, таким, повернення якого частковими платежами відповідало б матеріальному становищу боржника. Найкраще, на його думку, було б, якби господар самостійно для себе визначав суму позики, наданої під заставу майна [314, с. 2].

Намагаючись підняти економічний добробут селян Стрийського повіту, в 1894 р. Є. Олесницький разом з однодумцями заснував “Руську задаткову касу” (товариство зареєстроване з обмеженою відповідальністю) і став членом її правління. Він перетворив її у надійну фінансову інституцію, яка виділяла кошти селянам на купівлю землі, розвиток ремісництва і дрібного промислу, заснування дрібних кооперативів. Є. Олесницькому і його колегам вдалося реорганізувати установу, яка на загальних зборах 1895 р. перейшла від поляків до українців. Така праця, як згадував кооператор, здійснювалась на добровільних засадах [414, с. 141].

Завдяки сумлінній роботі керівництва “Задаткова каса” стала однією з найбільших кредитних установ Стрийщини перед Першою світовою війною. За своїм значенням вона була на другому місці після перемиської “Віри”.

Для потреб міщанства і ремісників існував „Міщанський ремісничо-промисловий Союз кредитовий”, товариство зареєстроване з обмеженою порукою, засноване у Львові в 1906 р. Мета товариства – „уділяти дешевого кредиту в цілях кредитових головно ремісникам, купцям і промисловцям; стреміти до закладання фабрик, взірцевих робітень, складів, вистав і ін.” В кінці 1911 р. до складу союзу входило 312 особи. Його паї складали 18000 К. Власне майно дорівнювало 40503 К. 80 с. Проценти від позичок, які надавалися членам товариства, дорівнювали 7% (плюс 1%, який ішов на адміністрацію). Від вкладів союз платив 5%. Один пай в товаристві дорівнював 100 К., а вступне – 2 К. В 1908 р. товариство видало позик на суму 55740 К. 57 с. Обіг каси в цьому році дорівнював 231305 К. 32 с., а чистий зиск – 1464 К. 75 с. [540, с. 145]. Як бачимо, показники діяльності товариства були досить значними.

Таким чином, впродовж 1884–1899 рр. у Східній Галичині було засновано 17 кредитних кооперативів системи Шульце-Деліч. Повільне їхнє зростання спонукало осіб, які займалися справою організації дрібного кредиту, до створення спеціальної інституції, яка б сприяла кооперативному рухові. Нею став Крайовий союз кредитовий – перший український

кооперативний союз на західноукраїнських землях, який об'єднав і підпорядкував собі значну частину українських кредитних товариств. Основним завданням своєї діяльності він визначив організацію українських кооперативів, забезпечення їх доступним і дешевим кредитом, а також надання допомоги в організації їх справ і контроль у веденні господарських операцій [431, с. 3].

КСК став фінансовим і організаційним центром для української кредитної кооперації. Майже всі українські кредитні товариства були членами КСК, вкладали в нього свої вільні кошти, і позичали, коли їх не вистачало.

КСК розпочав свою діяльність виданням в 1899 р. зразкового статуту для кредитних спілок системи Шульце-Деліч, а також спеціальної довідкової літератури, необхідної для ведення кооперативної діяльності. Важливою діяльністю КСК було проведення в союзних спілках ревізій (дир. К. Паньківський), яких відбулося в 1899 р. – 10, в 1900 р. – 17, 1901 р. – 19, 1902 – 16, 1903 – 34 [542, с. 126].

В 1903 р. вийшов закон „Про обов'язкові ревізії кооперативів, заснованих на підставі закону 1873 р.” На підставі цього закону у Львові в 1904 р. було засновано для ревізій українських спілок товариство Краєвий союз ревізійний, котре стало головним осередком самостійного українського спілкового руху. Діяльність свого союз розпочав в 1904 р. з 84 спілками, які були в складі КСК. З заснуванням КСР, КСК став виключно фінансовою інституцією.

За статутом (який розробили К. Левицький та М. Паньківський) КСР мав завдання дбати про розвиток союзних кооперативів, перевіряти їхнє діловодство, збирати й опубліковувати щомісячні та щорічні статистичні звіти про їхню діяльність та видавати інструктивно-ідеологічний часопис і відповідну літературу [37, арк. 14]. Також КСР допомагав спілкам отримувати необхідні кредити в союзній центральній касі – КСК та інших українських фінансових інституціях, а також в Банку Крайовому і Австро-

угорському, надавав кошти новозаснованим спілкам з фонду безпроцентних позичок. Видаючи два часописи – місячник „Економіст” (з січня 1904 р.) і популярний додаток до нього – „Самопоміч”, КСР здійснював велику просвітньо-кооперативну роботу в українському суспільстві. Навколо них згуртувалася група ідейних кооператорів, дослідників народного господарства і його суспільно-національної проблематики.

Кооперативи-члени КСР зобов’язувалися вести свою діяльність згідно з вказівками союзу у відповідності до основних принципів кооперативної ідеології. В свою чергу кооперативи мали право (і обов’язок) посилати своїх делегатів на загальні збори союзу, які вибирали його голову і 12 членів ради на один рік.

Фонди союзу склалися з „вписового” (одноразової оплати при вступі в члени союзу (20 К.) і щорічної „вкладки” союзних спілок. Річна „вкладка” до 1912 р. вимірювалася таким чином: кредитні спілки платили $\frac{3}{4}\%$ від балансового стану наданих позик в попередньому році, а всі інші спілки – 3% від балансового зиску. Найменша вкладка дорівнювала 40 К., а найбільша – 800 К. [233, с. 2]. Щоправда, кожного року ревізійний союз звільняв багато економічно слабких спілок від оплати членської вкладки.

КСР проводив ревізії значно частіше, ніж цього вимагав ревізійний закон 1903 р. (не менше одного разу на два роки). В разі потреби іноді і по два рази на рік в одній спілці, особливо в сільських, де селяни часто не могли самі справитись з діловодством. Ці ревізії мали в основному інструкційний характер: ревізор не лише констатував факти та подавав у своєму ревізійному звіті фактичний стан спілки, але й допомагав усунути хиби в діловеденні, надавав практичні поради, як краще вести справи в спілці та ін.

25 травня 1908 р. був утворений фонд безпроцентних позик. Кошти фонду надавалися новозаснованим спілкам в розмірі 500 К., які вони повинні були виплачувати частинами [232, с. 13].

Таким чином, заснування КСР дозволило, з одного боку, розгорнути

активну планову наукову, пропагандистську та організаційну діяльність, спрямовану на розгортання українського кооперативного руху в краї, а з іншого, дало можливість КСК спрямувати свою працю на розбудову та економічне й організаційне зміцнення кредитної кооперації українців.

Всі українські кредитні товариства утворювалися на підставі австрійського кооперативного закону 1873 р. „Про заробково-господарські стоваришення”. Вони, на відміну від інших фінансових установ, створювалися групою людей для самозабезпечення фінансовими послугами і не прагнули до одержання прибутків. Члени кооперативної товариства були одночасно і власниками, і клієнтами. Прибуток, отриманий від члена спілки, як від клієнта, повертався до нього ж як до власника.

Члени кредитної спілки одержували гроші кількома шляхами. Кошти, вміщені у вклади, надавалися їм під низьку процентну ставку. Щороку, після визначення розміру поточних витрат і резервного фонду залишок коштів, зароблених кредитною спілкою, виплачувався її членам у формі дивідендів на заощадження або ж часткове погашення позики. Гроші поверталися членам кредитної спілки і тоді, коли вони вибували з неї та отримували свій пай. Ще однією перевагою кредитних спілок було те, що вони створювалися на базі певної існуючої територіальної одиниці.

Для розуміння діяльності кредитних кооперативів важливою є характеристика їх типових статутів (українські кредитні товариства засновували свою діяльність на статутах або ситеми Шульце-Деліч, або системи Райфайзена, пізніше – Народного дому).

У типовому статуті зазначалося: 1) назва товариства; 2) район діяльності; 3) рід його діяльності (мета товариства); 4) розмір паю в товаристві та дивіденда для членів; 5) висота процентів по позичках; 5) розмір максимального кредиту на всі види позик; 6) міра відповідальності членів (обмежена або необмежена) по зобов'язаннях товариства; 7) права членів товариства; 8) обов'язки членів товариства; 9) розмір початкового капіталу та ін.

Характеристику типового статуту для ощадно-позичкових товариств покажемо на прикладі статуту товариства взаємного кредиту „Хлопский банк” (товариства зареєстрованого з обмеженою порукою) в Калуші.

Мета товариства:

§2. Метою товариства є надавати своїм членам матеріальну допомогу через корисне поміщування ощадностей і уділювання позичок, при допомозі спільного кредиту під найкориснішими умовами. Також товариство приймає чужі капітали до обороту.

§3. Час існування товариства – необмежений.

§4. Членом товариства може бути кожна особа, що є спосібна до зобов'язань правних.

§5. Членські права набуваються підписанням заяви вступлення в члени товариства, зложенням вписового в квоті 2 К. ... на резервний фонд товариства і то найменше одного уділу членського.

§6. Один уділ членський виносить 20 крон. Кожен член може мати більше уділів. Найбільшу кількість уділів, яку може мати член товариства, вирішують Загальні збори. (в середньому в ощадно-позичкових товариствах пай дорівнював від 20 до 30 К. (рідше 10 – 50), в кредитних спілках системи райфайзена він був значно нижчим).

§7. Виплата уділу може бути одноразова, або тижневими чи місячними декларованими ратами (частинами), але не менше 1 К. кожного місяця без перерви.

§8. Уділи членські не можуть приносити условлених відсотків, а тільки дивіденду в міру добутого зиску товариства і в висоті означеній Загальними зборами товариства [143, с. 6].

Отже, як виходить із статуту, всі дії кооперативу мали бути спрямовані на задоволення економічних і соціальних потреб його членів.

За статутом, на якому засновувались більшість кредитних товариств початку ХХ ст., крім надання позик і приймання вкладів, вони часто брали на себе посередництво по закупівлі цих речей: закупаючи з доручення

своїх членів потрібну для них сировину, або машини чи приладдя: „мають право: купувати, арендувати і наймати ґрунти і будинки в цілі ведення спільного господарства, спільними силами і в їх хосен, уряджувати склади нарядів господарських, навозів ... і ін. землеплодів; проводити для своїх членів торгівлю средствами поживи і предметами, потрібними для домашнього і рільничого господарства та для ремесла і промислу; займатися пеертворюванем і продажою продуктів господарьких і т. ін.” [434, с. 36]. Кредитні кооперативи продавали їх дешевше, ніж приватні торговці і таким чином звільняли своїх членів від визиску з боку посередників.

Членами кредитних та ощадно-позичкових товариств ставали повнолітні громадяни без обмеження статі, що мали своє майно, господарство тощо (членом „заробково-господарського стоваришеня міг бути кожен, хто „підпише декларацію і зложить уділ”). Причиною виходу із складу товариства було або власне бажання членів, або примусове виключення згідно з рішенням загальних зборів кредитного кооперативу. Припинення членства відбувалося лише за умов виплати боргів товариству.

Управління справами кредитного кооперативу здійснювали загальні збори, правління та спостережна рада.

Робота новоутвореного кредитного кооперативу починалася з перших загальних зборів, на яких члени з'ясовували організаційні питання, пов'язані з роботою товариства. До компетенції загальних зборів кредитного кооперативу належали всі найголовніші питання, у тому числі й стратегічного характеру, пов'язані з його діяльністю:

- розгляд правил щодо кредитів, внесків, застави, постачальницько-збутових операцій; щодо утворення та використання фондів, тощо;
- визначення відсотків на кредити і внески;
- затвердження кошторису (бюджету) товариства;
- розгляд і затвердження звітів правління, розподіл доходів;
- затвердження угод щодо залучення зовнішніх кредитів з метою залучення обігових коштів (основного капіталу) та прийом пожертвувань;

- розгляд скарг на правління і спостережну раду, адресованих загальним зборам;
- накладення відповідальності на членів правління і ради за прорахунки і невиважені дії;
- оформлення і затвердження клопотань щодо відступу від положень типового статуту;
- затвердження клопотань щодо змін окремих положень діючого статуту;
- рішення щодо припинення діяльності товариства тощо.

Загальні збори кредитних кооперативів поділялися на:

- чергові (щорічні) для підведення підсумків діяльності товариства і вироблення стратегії його діяльності на новий господарський рік;
- надзвичайні, що скликалися з ініціативи правління чи однієї десятої членів (такі збори скликалися впродовж 10-ти днів).

Збори вважалися дійсними в разі присутності однієї десятої частини членів. Проте, їх мало бути не менше 20 осіб. При відсутності кворуму на перших загальних зборах їх скликали вдруге, не пізніше ніж через місяць. Ці збори вважалися правомірними не зважаючи на кількість присутніх членів [490, с. 170–172].

Головуючим обирали одного з членів правління кооперативу чи спостережної ради. При цьому для загальних зборів був непорушним кооперативний принцип: „один член – один голос” (хоча в деяких кооперативах бували винятки). Ухвалення того чи іншого рішення приймалося простою більшістю голосів.

Важливу роль, з точки зору успішної діяльності кредитного кооперативу, відігравали спільні дії правління і спостережної ради. На їх засіданнях обговорювалась і затверджувалась стратегія товариства, відбувався розподіл обов’язків.

Управління справами кооперативу здійснювало його правління. До складу правління входило від 3-х до 6-ти осіб: голова, його заступник, касир

(скарбник) і два-три кандидати у члени правління.

Члени правління обиралися на термін до трьох років. Членами правління не могли бути родичі або партнери у підприємницькій діяльності. Згідно зі статутом, засідання правління мало відбуватися не менше одного разу на тиждень. Рішення приймалися шляхом простого голосування. За рішенням загальних зборів члени правління могли отримувати винагороду у вигляді фіксованої плати, або у вигляді певного зиску від доходів товариства.

На членів правління покладалися такі функції:

- розробка правил внутрішньої діяльності товариства;
- дозвіл на надання кредитів, приймання внесків, придбання та продаж товарів відповідно до потреб членів
- придбання цінних паперів і збереження майна товариства;
- вирішення судових справ пов'язаних з діяльністю товариства;
- ведення рахівництва і діловодства, надання звітності;
- підготовка річного звіту і винесення його на затвердження загальних зборів.

Контроль за діями правління щодо виконання статуту, рішень загальних зборів здійснювала спостережна рада. Найчастіше до складу ради входило три особи.

Функції спостережної ради зводилися до наступного:

- перевірка не менше одного разу на місяць готівки та цінних паперів;
- контроль за збереженням майна товариства;
- розгляд скарг на правління;
- оцінка річного звіту і діяльності товариства;
- попереднє обговорення змін до статуту і т. ін [490, с. 173].

Активність, відповідальність і порядність правління і керівних органів товариства мали виключне значення у зв'язку з тим, що більшість членів кредитних кооперативів не приймала участі у його справах. Для пересічних членів останнє не викликало значного інтересу. На жаль, їх

цікавило лише отримання послуг на найбільш вигідних умовах. Тому у багатьох товариствах загальні збори членів відбувалися рідко і відвідувалися погано.

Слід зазначити, що розвиток кредитних кооперативів протягом аналізованого періоду був позитвним: систематично зростав кооперативний капітал, ширше залучалися для потреб кредитування заощадження членів, а також вигідний банківський кредит. Залученням банківських кредитів займався в основному КСК. До 1904 р. він їх майже не використовував, але в наступні роки зумів отримати дешеві позички в державних та кооперативних банках Австрії, Чехії, Галичини. На 1913 р. банківський кредит КСК складав майже 5 млн. крон [431, с. 10]. Позичені гроші спрямовувалися в основному на кредитування української кооперації: ощадно-позичкових, споживчих, молочарських і універсальних товариств, а також на фінансування парцеляційних операцій. Кредит для кооперативів до 1912 р. був порівняно дешевим – під 5,5%, а для райфайзенівок – навіть 5%, на заощадження членам виплачували 4,5 % [431, с. 11].

З появою союзів кооперативів кредитна кооперація піднімається на новий рівень свого розвитку. Після 1899 р. зростання кредитних товариств було таким (за даними щорічних звітів КСК та КСР): в 1899 р. – 17, в 1900 р. їх було вже 27, в 1901 – 36, 1902 – 55, 1904 – 68, 1905 – 79, 1906 – 103, 1907 – 142 (78, 9 % від загальної кількості), 1908 – 168, 1909 – 234, 1910 – 304, 1911 – 324, 1912 – 343 (див. табл.) [119–121; 230–240].

Таблиця 4.2.

**Дані про розвиток кредитних товариств,
які входили в склад КСК (1899–1902) [120, 119, 121]**

Роки	К-сть кред-х тов-в	К-сть членів в тов-вах	Резервний фонд	Вклади (ощадні) щадничі	Стан позичок	Чистий зиск	Загальний обіг
1899	17	6539	26000	1 млн. 493 тис.	1 млн. 548 тис.	23000	6 млн. 111 тис.

1900	27	12065	58000	2 млн. 199 тис.	2 млн. 985 тис.	38000	9 млн. 294 тис.
1901	36	15863	89000	2 млн. 755 тис.	3 млн. 495 тис.	52000	11 млн. 992 тис.

Таблиця 4.3.

**Динаміка зростання кількості товариств
в складі КСР [230–240]**

Рік	Всіх товариств	Кредитних
1904	84	68
1905	100	79
1906	134	103
1907	180	142
1908	227	168
1909	304	234
1910	415	304
1911	511	320 (4)
1912	557	343

Вже в 1906 р. Бюро статистичної комісії у Відні констатувало, що найбільше зареєстровано у судах саме українських кредитних спілок. Якщо порівняємо кількість кредитних товариств із кількістю всіх союзних товариств, то побачимо, що головну силу в українській кооперативній організації на початку ХХ ст. відігравали саме кредитні спілки. Це стосується і балансових показників.

Найбільше кредитних товариств було у Тернопільському, Львівському і Станіславівському повітах (див табл.).

Кількість членів в товариствах також постійно зростає: якщо в 1900 р. їх було 6359 осіб, то вже через два роки – 15863 осіб, а в 1912 р. – 120907 осіб. До кредитних кооперативів входили різні соціальні групи населення. Близько 86% склали селяни, які найбільше відчували потребу у

кооперативному кредиті.

Головним призначенням кооперативів було кредитування своїх членів. У 1899 р. розмір позичок становив 1 млн. 548 тис [120, с. 6]. Відсотки від позичок, які надавалися членам товариства, дорівнювали 6 – 7%, а деякі товариства надавали під – 8% і навіть 9%. Невеликі розміри позичок у перші роки діяльності товариств свідчили, що вони не мали достатньо обігових коштів для задоволення кредитних потреб своїх членів. Та з року в рік вони зростають, оскільки економічні умови і урядова політика були доволі сприятливими для кредитної кооперації [437, с. 39].

Основними недоліками позичкових операцій кооперативів були переписка позичок на новий термін і їх простроченість (особливо в ощадно-позичкових). Це означало, що гроші в товаристві не тільки роздані і знаходяться в одних і тих же руках, але й те, що позичальники не можуть розрахуватися з товариством. Пролонгація позичок свідчила про певний застій у справах кооперативу. Однією з причин цього явища була потреба дрібних товаровиробників у довгостроковому кредиті.

Проте не у всіх кооперативах члени товариств користувалися позичками. Тобто, для певної частини членів однією з причин вступу до кооперативу було не користування кредитом, а отримання дивідендів.

Основним джерелом коштів ощадно-позичкових товариств були вклади. У 1899 р. сума вкладів всіх кредитних товариств, які входили в склад КСК дорівнювала 1 млн. 493 тис [120, с. 7]. Слід зазначити, що вклади в товариства приймалися як від членів, так і від сторонніх осіб. Проценти від вкладів коливались від 3 до 10 (найчастіше 4%, 4½%, 5%, 5½%) [239, с. 27].

Однією з головних характеристик кооперативів є обсяг їх оборотів. Вони також постійно нарощувалися. В 1899 р. сума річного обороту капіталу 17 ощадно-позичкових товариств Східної Галичини дорівнювала 6 млн. 111 тис. К. [120, с. 7], а через десять років в 1909 р. – 4395056 К. [42, арк. 8].

Щодо відповідальності членів, то як правило в кредитних товариствах

системи Райфайзена вона була необмежена, а в товариствах системи Шульце-Деліч обмеженою. Для характеристики подамо дані за 1907 р. В цьому році з 142 товариств 24 кредитних товариств було з необмеженою відповідальністю. В інших товариствах відповідальність була обмежена одно-, дво-, три-, чотири- і більше разова (сторазова відповідальність – 1 товариство, двадцятиразова – 3, 10-ти разова – 10, 5-ти разова – 35, 4 разова – 4, 3 разова – 18, 2 разова – 38, одноразова – 5. [276, с. 7].

Здійснюючи аналіз кредитних кооперативів за районом діяльності, можемо їх умовно поділити на 3 групи:

- 1) краєві, тобто такі, що свою діяльність поширювали на весь край;
- 2) повітові, зосереджені в повітових містах, містечках і навіть селах, коли їх діяльність поширювалася на більшу територію;
- 3) місцеві, з районом діяльності на одне чи декілька сусідніх сіл, або місто (з обмеженим районом діяльності).

Чотири товариства були з загальнокраєвим районом діяльності (вони знаходилися у Львові): КСК, кооперативний банк „Дністер” „Краєве товариство кредитове урядників і священиків”, „Защита землі”.

Велике значення також мали товариства, район діяльності котрих простягався на весь судовий округ або політичний повіт. Вони були засновані у центрах округів чи повітів (в 1902 р. таких товариств було 22: Перемишль, Коломия, Станіславів, Бережани, Золочів, Стрий, Самбір, Тернопіль, Львів, Сянок-Броди, Тереховля, Городок, Калуш, Рогатин, Городенка, Сокаш, Бібрка, Жидачів, Борщів, Старий Самбір, Мостиска).

Вужчий район діяльності мали товариства, засновані в менших містечках (7): Радимно, Куликів, Галич, Копичинці, Немирів, Топорів, Белз).

Пізніше утворилися зареєстровані кредитні товариства у селах, керівництво яких складалося переважно з місцевих селян. Вони мали обмежений район діяльності (8): Ляхівці, Острів, Вишатиці, Яричів, Старі Торки, Балинці, Трофанівка, Тарнава Вижна [279, с. 1–2].

На території західноавстрійських країв у 1880 рр. почали швидко

поширюватися сільські кредитні кооперативи універсального типу Райфайзена. Відомості про цей рух доходили і до Галичини, де українські кооператори спочатку покладали на них великі надії, як до найвигіднішої форми сільських кооперативів.

Тому поряд із міськими кооперативами типу Шульце-Деліч у Східній Галичині з 1890-х рр. розпочалося також створення сільських кредитних товариств на зразок об'єднань Райфайзена, які відрізнялися від ощадно-позичкових товариств Шульце-Деліча такими принципами:

1. Відсутність пайового капіталу в товаристві. Райфайзен дійшов до висновку, що, працюючи в селі й бажаючи допомогти саме найменш забезпеченим селянам, не можна вимагати від них жодних грошових внесків при вступі до товариства, але німецький кооперативний закон від 1889 р. змінив цей порядок, зробивши вступні паї обов'язковими для всіх товариств, після чого кредитні товариства Райфайзена запровадили дрібні й номінального характеру паї, що відкривали можливість вступу до кооперативу середнім та незаможним селянам з матеріальною допомогою ззовні та її обов'язковим поверненням. Кожний член товариства міг мати один пай і сплачувати його в кредит. Нарахування на паї не могли перевищувати відсотків за позичені товариством кошти.

2. Необмежена відповідальність членів щодо боргів товариства. Цей принцип став основою забезпечення довіри до товариства з боку кредиторів. У цьому принципі проявляється сила кооперативного об'єднання і солідарності перед кредитором за платоспроможність кооперативу. Майно десятків чи сотень селянських господарств – членів товариства – було надійним забезпеченням отримання великого і довготермінового кредиту навіть від комерційних банків, щоб з нього сформувати початковий капітал. Необмежена відповідальність викликала й довіру людей вкласти свої гроші на ощадні й поточні рахунки, які відкривало товариство. Отже, у кредитних товариствах Ф. Райфайзена не пайовий капітал став основою діяльності, а довіра до товариства з боку кредиторів. Можливість працювати на залучених

під солідарну відповідальність коштах давало змогу навіть найбільшим селянам ставати членами кредитних товариств. Загроза необмеженої відповідальності змушувала членів активно вникати у справи свого кооперативу [454, с. 9–12].

3. Обмеження району діяльності кооперативу, що прийнято називати “принципом локалізації”. Райфайзенівські товариства не йшли за прикладом ОПТ Шульце-Деліча в залученні якомога більшої кількості членів і охопленні більшої території, а обмежували сферу діяльності товариства в межах церковної парафії, де проживає до 1500 осіб. Обмеження району діяльності кооперативу було викликане необмеженою матеріальною борговою відповідальністю, яка вимагала добре знати особисті якості людей, знати їхню платоспроможність, фінансово-майновий стан їхнього господарства та цільове використання кредиту.

4. Надання позичок тільки членам товариства і з урахуванням особистості позичальника. Кредити надавались лише членам свого кооперативу на виробничі потреби продуктивної діяльності свого господарства, щоб селянин мав змогу отримати прибуток, поліпшити своє життя та розрахуватися з товариством за взятий кредит і сплатити відсотки за залучені кошти. При вступі в кооператив селяни подавали про себе та своє господарство повну інформацію, котру ретельно перевіряло товариство, при тому враховувались і особисті якості вступника: сумління, порядність, працьовитість, підприємливість та інші, а після перевірки йому визначали суму, у межах якої без ризику для товариства можна було надавати кредит.

5. Безплатна робота членів виборних органів товариства та демократичний контроль в організації. Платню за свою працю міг отримувати скарбник, а члени управи – лише повернення своїх витрат, пов’язаних із виконанням своїх обов’язків (поїздки у справах товариства та ін.)

6. Створення у кожному товаристві спеціального “неподільного фонду”. Райфайзен запропонував дві третини чистого доходу товариства

спрямовувати на формування цього фонду, який перебував би в обігу товариства, зростаючи, з часом мав би забезпечувати його фінансову незалежність, а при ліквідації товариства згаданий фонд не розподіляли б між його членами, а передавали у спадщину іншим товариствам.

7. Поступове переростання кредитного кооперативу в універсальний сільський кооператив. Кредитне товариство мало не обмежуватися лише кредитними операціями, а стати сільським кооперативом найуніверсальнішого типу: крім надання позичок, допомагати своїм членам робити заощадження, закупувати для них потрібні засоби виробництва, продавати продукти їхньої праці, займатися їхньою освітою у сфері сільського господарства, підвищувати господарський, моральний та інтелектуальний рівень мешканців села [454, с. 14–15].

Райфайзенівські кредитні товариства дуже обережно здійснювали фінансові операції щодо отримання банківського кредиту й надання позичок своїм членам. Щоб товариство не мало зайвих зобов'язань, обмежувались операції із залучення коштів на вклади й проводили їх лише при потребах. Вимогливо ставилися до поручителів і виробничого використання позик, вчасної виплати позик та відсотків. При виникненні сумнівів щодо фінансових можливостей поручителів товариство вимагало від позичальника нового поручителя, а при використанні позички не за призначенням – негайного їх повернення [454, с. 16].

Принципи діяльності кредитних товариств Райфайзена були взаємно пов'язані та поєднані, дотримуючись загальноприйнятих принципів кооперативного самоврядування, ці товариства створювали міцну життєздатну кооперативну форму самодопомоги селян.

Перша українська „райфайзенівка” виникла у с. Ляхівцях Богородчанського повіту в 1896 р.

З українців найбільше зацікавився роботою таких товариств д-р Д. Савчак, який був депутатом Галицького сейму та членом його виконавчого органу – Крайового віділу. Він їздив вивчати досвід праці цих кооперативів

до Чехії й Німеччини. Після повернення виступив у Галицькому сеймі з детальним звітом про організацію і переваги таких кооперативів. Він запропонував створити спеціальну урядову інституцію для організації і нагляду за „райфайзенівськими касами” при Крайовому відділі та заснувати для їх розвитку спеціальний крайовий фонд.

Українські депутати галицького сейму А. Вахнянин та В. Барвінський у березні 1897 р. виступили за створення єдиного координаційного центру для райфайзенівських спілок – Бюро патронату, з наданням йому фінансової допомоги з бюджету краю. На їхню думку, ця установа могла суттєво допомогти найслабшим організаціям, більшість із яких перебувала в повітах, які заселяли українці [414, с. 142].

Після тривалих консультацій у липні 1899 р. таку інституцію під назвою „Бюро патронату для спілок ощадності і позичок” було створено, а очолити її доручили польському діячеві, вчителю хліборобської школи під Краковом Ф. Стефчику, який краще підходив на цю посаду, ніж українець Д. Савчак (який з успіхом провів всю попередню організаційну роботу), оскільки він краще відповідав інтересам польської сеймової більшості, а для крайової адміністрації був виконавцем її планів [492, с. 88].

Польські керівні кола прагнули використати цю інституцію й ті громадські фонди, які виділяли для організації „райфайзенівок”, для того, щоби підпорядкувати господарську ініціативу українських селян польським впливам, за допомогою дешевого кредиту узалежнити українське селянство від поляків із тим, щоб було легше полонізувати українців. Тому працівники „Патронату” чинили перешкоди у заснуванні спілок райфайзена на території Східної Галичини, які очолювали національно свідомі українці, водночас підтримуючи змішані польсько-українські „райфайзенівки”, в яких раду становили зазвичай ксьондз, учитель-поляк, власник великого маєтку та „добропорядні русини”. Тобто керівництво такої спілки повністю було у польських руках, хоча більшість членів – українські селяни. Водночас і багато українців прийняли недовірям та протестом через те, що існування в

цих товариствах необмеженої відповідальності наражало населення на небезпеку у випадку поганого стану справ в спілці.

Поляки дуже не хотіли, щоб українці створили власну і незалежну від польської опіки економічну самостійну організацію, оскільки вона могла б стати матеріальною основою національної самостійності. Кожний прояв усвідомлення українцями своїх економічних прав та інтересів поляки вважали „грабунком свого добра”. Ось як *Slowo Polskie* в статті „Життя господарське серед українців” писало про перехід з польських в українські руки кредитних спілок: „Приклади опанування українцями польських інституцій кредитних, які допускають до участі в них і українців, вимагають від нас (поляків) більшого контролю над цим процесом і його недопущенням...” [145, 30].

Цю позицію поляків підтверджували такі дані. З 1284 товариств, організованих з 1899 до 1911 рр. лише 355 було українських (27,6 %). В одній Східній Галичині, де польського селянського населення майже не було, існувало 425 польських товариств, членами яких були українці, але керували ними поляки [389, с. 138].

Тому „патронацька” кооперація для національної справи користі не принесла. Для характеристики наведемо такий приклад. З 1906 р. в с. Глубічку існувала українська „Спілка ощадності й позичок”, яка вкінці 1908 р. мала 226 членів і 105000 К. обігу. І в цьому ж 1908 р. „Патронат” засновує другу спілку з такою ж назвою, лише на польській мові „*Spółka oszczędności i rozyczek*”. Їй одразу ж було надано допомогу в 6000 К. Коли керівники української спілки запротестувала проти таких дій, то делегат „Патронату” виправдовував заснування нової інституції тим, що вони нічого не знали про існування українського кредитного товариства та все ж польську спілку залишили.

М. Новаковський писав газеті „Діло” про інший випадок, який стався в с. Торках. Там Краєвий виділ „відмовив свого патронату”, мотивуючи це тим, що для „райфайзенки” в Торках „брак підстав розвою”, хоча в 1901 р.

сплачені паї в спілці дорівнювали 1310 К, вклади – 15153 К., а загальний обіг – 47386 К 34 с. Як на сільську спілку, досить хороший розвиток [271, с. 2].

Можна наводити багато схожих прикладів. Так, в с. Торське жило більше 2000 українців і 150 поляків та, незважаючи на це, патронат засновує тут польське товариство. В с. Дуплинцях (з приблизно таким самим співвідношенням польського і українського населення) не було дозволено відкрити українську спілку ощадності і позичок, зате в сусідньому с. Угринківці патронат відкрив польську спілку. В Мостиському повіті, де проживало 48266 українців і 23607 поляків засновано 14 польських спілок і 3 українських. Ставлення керівників польських спілок до українців ілюструють слова ксьондза, керівника польської спілки ощадностей і позичок в Березівцях Малих. Він заявив, що: „швидше дасть ссуду останньому грабіжнику поляку, ніж українцю” [365, с. 2].

Щоб краще зрозуміти політику „Патронату” щодо українських райфайзенських спілок, проаналізуємо їхнє становище в 1909 р.

Усіх спілок, які перебували під Патронатом Краєвого виділу, в кінці цього року було 1029. Щоправда, 59 з них через короткий час існування не подавали своїх рахунків, тому „Бюро патронату” змогло надати статистику лише щодо 970.

Таким чином, у Східній Галичині знаходилося 594 спілки (або 61,24%), а в Західній Галичині – 376 (або 38, 76%). Із 594 східногалицьких спілок про 7 не було даних, чиї вони (польські чи українські), та 7 недавно утворилися і не подавали даних про свій розвиток. Тому предметом нашого розгляду залишилися 582 спілки. З них українських було 257 (44,2%), а польських – 325 (55,8%).

Польських спілок найбільше діяло в повітах: Львівському (18), Бучацькому (16), Ярославському і Мостиському (по 15), Бродівському, Гусятинському, Тереховлянському (по 11), Рогатинському, Жовківському (по 11), Тернопільському (по 10). Лише в двох повітах не було польських спілок (Долина та Дрогобич) [142, с. 241]. Отже, польські спілки утворювали

в повітах, які служили тереном полонізації греко-католиків.

Українських спілок у 1909 р. найбільше було в Рогатинському повіті (15), Сокальському (13), Дрогобицькому (12), Яворівському, Перемиському, Рудецькому (11), Коломийському, Жовківському (по 10). В інших повітах менше ніж по 10 спілок, а в Гусятинському взагалі не було жодної української спілки, в той час як польських – 12. У повітах Бережани, Добромиль, Борщів, Сянік, Снятин, Старий Самбір, Тернопіль, Терехівля, Золочів – по 1 спілці. У Львівському повіті 3 (польських – 18).

Усі 970 галицьких спілок патронацьких займали 3220 громад із населенням 3355154 осіб (після перепису 1900 р.). На округ спілки припадало 3,32 громади і 3459 осіб населення.

На округ східногалицької спілки припадало 2,78 громади з 33932 особами населення, а на округ західногалицької спілки відповідно – 4,18 громади і 35628 осіб. [142, с. 242].

Таким чином, бачимо, що порівняно зі західногалицькою спілкою у східногалицькій було на 1,40 громади і на 1696 осіб населення менше. Отже, західногалицькі спілки мали кращі умови для свого розвитку. Займаючи більшу територію з більшою кількістю населення, ніж у Східній Галичині, вони могли розвивати більші обороти і приймати більшу кількість вкладів.

Причина того, що в східногалицьких спілках було менше громад і населення, очевидно, у національних стосунках цієї частини краю, де патронат, як вже було сказано, іноді створював польські спілки для невеличкої громади, в яких переважали католики, навіть за наявності тут української спілки.

Так, у 252 громадах, де діяли українські спілки, населення після перепису 1900 р. за релігійною приналежністю становило:

- греко-католики – 334807 осіб (78,1%);
- римо-католики – 47528 осіб (11,1%);
- євреї – 45121 осіб (10,5%);
- інші – 1170 осіб (0,3%).

Разом – 428628 осіб (100%) [205, с. 75].

Із 325 польських спілок у Східній Галичині маємо дані про населення в 309 громадах.

У цих громадах після перепису 1900 р. населення становили:

- греко-католики – 294729 осіб (43,6%);
- римо-католики – 240288 осіб (35,5%);
- євреї – 136236 осіб (20,1%);
- інші – 2708 осіб (0,8%).

Разом – 676961 осіб (100%) [205, с. 75].

Якщо порівняти відсоткове співвідношення населення в громадах із наявністю українських і польських спілок, то варто звернути увагу на дуже малий відсоток римо-католиків та євреїв в українських спілках і високий відсоток греко-католиків у польських спілках та порівняно високий відсоток євреїв, удвічі більший, ніж в українських.

Зауважимо також, що патронацькі спілки майже не виділяли позик євреям. Отже, коли відняти від загальної кількості населення в громадах з перебуванням польських спілок євреїв та інших, то процентне відношення між греко-католиками і римо-католиками зміниться так: греко-католиків – 55%, римо-католиків – 45%. А в громадах із наявністю українських спілок процентне відношення між ними змінилося відповідно: греко-католиків – 87,6%, римо-католиків – 12,4% [205, с. 76].

Із аналізу цих фактів найкраще видна полонізаційна політика щодо українців у діяльності Бюро патронату.

Для того, щоб зрозуміти яким був розвиток спілок системи Райфайзена необхідно проаналізувати кількість членів і соціальний склад цих спілок.

Так, в 1901 р. 111 патронатних спілок мали 16402 чол, тобто на одну спілку припадало приблизно 147 чол. В середньому від 50 до 200. Більше 300 чол. мали лише 7 спілок, до 50 чол. – лише 2.

В складі спілок переважали селяни: приблизно 90 % (84, 45 %).

Друге місце займали ремісники в містечках, третє – священики. (великих земельних власників – 66 або 0,04 %, власників менших господарств – 14756 або 89,45 %, священиків – 132 або 0,80 %) [364, с. 2].

Можна зробити висновок, що це були кредитні селянські товариства.

Щодо інтелігенції, то вона в цих спілках виконувала головним чином роль керівників. До них належали на першому місці сільські священики, а на другому – учителі. Так, становище керівника займали священики в 64 спілках, селяни – в 24, учителі – в 63.

Спілки ощадності і позичок системи Райфайзена були сільськими дрібними товариствами (лише декілька існували в містах) з обмеженим районом діяльності (переважно 1–8 сіл) та необмеженою відповідальністю. Таких українських спілок було в кінці 1907 р. 219, при чому 194 з них належали до Патронату при Краєвому Виділі краєвому, а 25 до КСР.

Важливо проаналізувати, яким капіталом розпоряджали спілки Райфайзена в Східній Галичині. Тут потрібно врахувати:

- 1) паї членів;
- 2) вклади;
- 3) позичений капітал.

Щодо паїв, то в райфайзенівських спілках вони були не високі, переважно становили 10 К., а іноді 2 К. Дозволом отримати більшу кількість паїв – в спілках з необмеженою порукою найбільше до 5-ти паїв – користувалися члени дуже рідко. Натомість часто користувалися статутною постановою, що дозволяла виплачувати паї частинами (по 1 К. піврічно) [393, с. 4].

Слід зазначити, що українські спілки системи райфайзена у порівнянні з польськими мали значно слібші фінансові показники. Особливо це стосується вкладів, які становили основне джерело обігових капіталів спілок. Вже в перші роки діяльності виявилось, що українські „райфайзенки” оперували кредитом, а польські – капіталом.

В 53 українських спілках було 364000 К. вкладів, а надані кредити

дорівнювали 366500 К. В 73 польських спілках вкладів було на суму 1145000 К. Польський капітал „перекачувався” в Східну Галичину при підтримці патронату, а українські селяни, щоправда, кредит отримували, але дохід з нього йшов в „чужі” руки. Приклад такої ситуації ілюструє наступна таблиця [322, с. 7].

Таблиця 4.4.

Кількість вкладів у спілки системи райфайзена
в Західній, Середній, Східній Галичині [145, с. 33].

Роки	Вкладів (в К.)	З них %		
		На Західну Галичину	На Середню Галичину	На Східну Галичину
1901	1509634	75,8	16,0	8,1
1902	3042481	75,4	16,4	8,2
1903	5950792	75,9	15,9	8,2
1904	9004023	73,1	16,9	10,0
1905	12565596	71,0	18,9	10,7
1906	18905140	71,0	18,3	9,9
1907	25542378	74,0	17,4	8,5
1908	30712680	73,9	73,9	8,6

Отже, кількість вкладів до спілок постійно зменшувалися в напрямі від заходу на схід.

В 1911 р. в 333 українських патронацьких товариствах було 56066 членів, з сумою паїв на 55705920 К., резервний фонд дорівнював 42174853 К., вклади – 687529333 К., позики – 728422142 К., касовий оборот 19256853 К. [145, с. 33] Також, крім них, в „Патронаті” було дуже багато польських товариств, членами яких були українці.

Та, незважаючи на всі недоліки в діяльності Бюро патронату, завдяки йому до райфайзенівських спілок у 1912 р. належали вже майже 290 тис.

осіб, а їхні обігові кошти становили 154 млн. крон. „Райфайзенівки” діяли у 2/3 сільських громад краю [331, с. 17], але залежність від поляків не давала їм змоги ні належно розвиватися, ні виконувати свою громадсько-виховну функцію.

До Першої світової війни на всіх понад 1500 „райфайзенок” в обох частинах краю – в Східній і Західній Галичині – було лише 400 з українською мовою урядування та українською дирекцією. Тому з українського боку розпочалися заходи щодо заснування райфайзенських спілок поза „Патронатом”, у системі української кооперативної організації.

Взагалі, сама ідея, покладена в основу патронатства, виявилася шкідливою. Адже в основі розвитку кооперативів – самоуправління, самостійність, а в цьому випадку на чолі поставили бюрократичну центральну урядову організацію, схильну до самовладдя і нерівномірного розподілу благ між представниками різних національностей. Патронацька організація не відповідала ні засадам кооперації, ні українським національним потребам

Описуючи зловживання Бюро патронату, К. Кульчицький наголошував: „Польським спілкам патронат в кредиті ніколи не відмовляє, а супроти руських ставиться неприхильно, часто-густо навіть вороже” [255, с. 164]. Проаналізувавши чисельність новостворених райфайзенівських спілок, їхнє розташування, а також національну приналежність керівництва, він зробив висновок: „Патронат форсує де лише і як лише може польські райфайзенівки, аби лиш не допустити до заложення руських райфайзенівок в українській часті Галичини..., і хоче лиш цими економічними організаціями досягти твердинь польськості на всходніх кресах...” [255, с. 165].

Для боротьби з конкурентами й українські, й польські економічні товариства проводили агітацію, контрагітацію, вдавалися до бойкоту, подавали судові позови і т. д. Невдоволення керівництва польськими фінансовими товариствами викликало те, що українці спромоглися налагодити власну мережу кредитних кооперативних організацій, яка досить

ефективно функціонувала. Це лише загострювало проблеми навколо Бюро патронату. Згадана інстанція, як ми вже зазначали, могла заборонити українцям створювати свої спілки для кількох тисяч осіб і дозволити полякам організувати аналогічне товариство для кількох сотень, а то й десятків бажаючих.

Великої критики української громадськості зазнав план керівника Бюро патронату Ф. Стефчика щодо реорганізації системи кредитування у Галичині, складений у 1909 р. Цей план передбачав:

1) примусове підпорядкування всіх економічних організацій краю Бюро патронату; 2) дозвіл на вступ у товариства великим землевласникам; 3) надання більших прав у голосуванні окремим членам товариств при вирішенні внутрішніх питань; 4) виключення зі сфери діяльності товариств торгівлі, оптових закупівель промислових товарів і заготівлі сільськогосподарської продукції [367, с. 4].

Намітки щодо реалізації цих завдань, як такі, що не враховують специфіку господарювання більшості повітів, рішуче відкинули навіть окремі польські політики. Натомість значного поширення набула практика, коли українцям під різними приводами відмовляли у виданні кредитів. При цьому польським позичальникам гроші надавали і за гірших умов.

Із початку діяльності райфайзенівських спілок частина української суспільності поставилася до них з недовірою. Так, ще 25 листопада 1890 р. Юліан Романчук, на той час голова української фракції у Галицькому сеймі, виступив із заявою, в якій у пункті 5-у зазначив, що українські послы будуть й надалі відстоювати розвиток самостійних українських господарських товариств. Цю заяву підтримало все найвище греко-католицьке духовенство (в т. ч. Митрополит Сильвестр Сембратович) [271, с. 2], значна частина лідерів товариств „Просвіта” і „Народна Рада”.

Починаючи з 1899 р., лідери українських організацій здійснювали заходи щодо зміцнення виключно національних кредитних товариств. Зокрема, налагодили систему взаємодії „Просвіти”, „Сільського Господаря”

та „Народної торгівлі”. Для їхніх членів створювали єдині системи освіти, централізованої закупівлі промислових товарів, знижок та пільгових кредитів. Ці заходи дали вагомі результати. Посилилась і критика тих українців, які брали активну участь у польських економічних організаціях та фінансових установах, що створила краєва влада. Наприклад, В. Будзиновський заявив, що ті українці, які зберігають свої гроші у державних банках і польських райфайзенівках „...годують руською кєрвавицею ворогів руського народу, допомагають тим, котрі на кожному кроці топчуть наші права...” [331, с. 17].

Лідер „Сільського Господаря” А. Пеленський одним із перших запропонував запозичити у чехів гасло „Свій до свого по своє” і розгорнути компанію з бойкоту польських товарів, крамниць, фінансових установ. Він вважав, що створивши власну мережу кредитних організацій, українці змусять усіх рахуватися з ними як із повноцінним народом [389, с. 140].

Погляди цього економіста, на нашу думку, демонструють результати еволюції свідомості керівництва українських кредитних товариств від ідей повної співпраці і навіть підпорядкування українських кооперативів від польських, до вироблення власної незалежної позиції в економічних проблемах.

Уже в перші роки ХХ ст. українські громадські організації розгорнули роботу з організації сільських кредитних кооперативів за межами „Патронату”. У створенні незалежних українських „райфайзенівок” особливо прислужилася „Просвіта”. У 1900 р. на її кошти було видано спеціальний poradник М. Новаковського „Спілки для ощадності і позичок (системи Райфайзена)”, а через чотири роки ще один – „Про нові спілки господарські. Як їх закладати та вести” К. Левицького (1904). Активісти товариства проводили в цьому напрямку лекційну й іншу пропаганду. Також „Просвіта” розпочала створювати при своїх філіях та сільських читальнях мережу кас ощадності. На початку 1913 р. при читальнях „Просвіти” існувало вже 257 сільських кредитних „кас системи Райфайзена” [414, с.

Надання кредитів і ощадництво було також основною функцією сільських універсальних кооперативів на статуті так званого „Народного Дому”, що знайшли поширення в Східній Галичині починаючи з 1904 р. Ці універсальні товариства були кооперативами змішаного типу і, поряд із кредитуванням селян, займалися постачально-збутовою та виробничою діяльністю, а також вони могли задовольняти потребу селян в промислових, споживчих товарах та продуктах, які не вироблялися в селі: цукрі, сірниках, гасі і в так званих „колоніальних товарах” (чай, кава, прянощі, цитрусові тощо). Дуже часто найбільш розвиненими були були ощадно-позичкові відділення цих товариств.

В 1904 р. вийшов накладом КСК зразковий статут „Руського Народного Дому зареєстрованого стоваришеня господарського”. Згідно статуту спілки „Народного дому”: „мають право купувати, орендувати і наймати ґрунти і будинки в цілі ведення спільного господарства; будувати, набувати і винаймати дома мешкальні; уряджувати склади знарядів господарських, навозів, збіжа, насіння і інших землеплодів; проводити торгівлю средствами поживи та предметами для домашнього і хліборобського господарства та для ремесла і торгівлі; займатися перетворюванем і продажою продуктів господарських; набувати і одержувати знаряди господарські віддавати їх до ужитку членів; закладати млини. Виробляти різні предмети, потрібні для особистого ужитку і для домашнього та хліборобського господарства; уділювати членам позичок на піднесення їхнього господарства; приймати капітали до обороту” [218, с. 4].

Ціль і ідею спілок на статуті „Народного дому” було пояснено в книжечці К. Левицького „Про нові спілки господарські” (1904 р.): „Метою наших нових спілок господарських має бути: сполучити господарські сили членів стоваришеня для їх добробуту. Діяльність спілки має бути обмежена лише до своїх членів з виключенням всяких інтересів з не членами стоваришеня [470, с. 9].

Спілка має мати якнайширший круг діланья: має мати право купувати і продавати нерухомість (хати, ґрунти для своїх членів, аби господарства і земля не переходили у чужі руки). Спільними силами ставити доми народні по громадах. В них має удержувати спілка господарська свої магазини нарядів господарських, штучних навозів, збіжжя, добірного насіння і всяких земле плодів для своїх членів, проводити торгівлю товарів.

Таким чином наші спілки господарські стануть догідніші від спілок Райфайзена, бо їх діяльність буде ширша і відповідніша потребам економічним народу” [470, с.10].

К. Левицький пропонував, щоб замість „Патронату” цими спілками опікувалися три українські інституції: КСК, Народна торгівля і КСР. КСК повинен був надавати необхідний для їх розвитку кредит, Народна торгівля – товари, а КСР – проводити ревізії, щоб „контролювати їхній розвиток і не допустити занепаду”.

Статут „Народного дому” давав членам-засновникам повну волю щодо вибору поруки (обмеженої чи необмеженої), області діяльності, кількості і розміру паїв і інших сторін роботи спілки.

Членами „Народних Домів” могли бути всі правоздатні самостійні господарі, які внесли пай розміром від 10 до 100 крон (в середньому 20 К.) Його переважно виплачували частинами. Специфіка „Народних домів” полягала в тому, що їх члени не мали рівних прав, оскільки кількість паїв була необмежена: власники одного паю мали один голос, двох-п’яти – два, шести-десяти – три голоси, а дивіденди на внесені паї не обмежувались. Правдоподібно, що ці товариства діяли в інтересах їх заможніших членів, але вони також зробили немало для економічного й культурного поступу українського села. Керували „Народним Домом” Загальні збори, Надзвірна рада та Управа. Керував таким кооперативом звичайно священик.

Дивіденди на паї в таких спілках дорівнювали від 1,5 до 10%. (найчастіше 4%). Процент від вкладів становили від 4 до 7 % (в середньому 5 %). Кредити членам спілки надавали під 4,5 – 9% [218, с. 5–6].

Діяльність товариств на статуті „Народного дому” покажемо на прикладі с. Вишатичі біля Перемишля. В цьому селі селяни за ініціативою місцевого пароха зібрали 3 тисячі крон на будівництво дахівкарні, але врешті вклали гроші в створений за його ж пропозицією кооператив. Це товариство, отримавши позику з ощадної каси Перемишля, таки збудувало дахівкарню (11 тис. крон), заклало молочарню в окремому будинку, споживчу крамницю та кредитне товариство, тобто 4 різних кооперативних заклади, справи яких провадилися до певної міри самостійно (свої службовці, керівники, рахункові книги, приміщення). Спільними були лише будинок із залом для загальних зборів, читальнею та іншими приміщеннями й голова – священик [414, с. 143].

В 1907 р. українських кредитних спілок утворених на статуті „Народного дому”, які належали до КСР було біля 60, в 1908 р. – 76, а на початку Першої світової війни – більше 100.

Таким чином, у кінці XIX – на початку XX ст. міські кредитні кооперативи системи Шульце-Деліч та сільські системи Райфайзена стали невід’ємною частиною життя українців Східної Галичини. Вони визначали темпи розвитку економіки краю. Наскільки б відмінними, на перший погляд вони не здавалися, природа їх була однакова – вони були кооперативними організаціями: мали демократичну структуру управління, кожен член мав один голос на загальних зборах, діяльність товариств була спрямована на надання послуг (більш дешевого кредиту) своїм членам тощо.

Очевидне переважання кредитних товариств над ощадно-позичковими пояснюється бідністю населення, для якого створення навіть мінімального паю було дуже обтяжливим, а також не всюди спостерігалася інформованість засновників, що пай в ощадно-позичковому товаристві може бути внесений частинами. Проте кількість кредитних кооперативів невинно зростала. До них масово долучалися широкі верстви населення. Накопичені в тисячах кредитних кооперативів дрібні заощадження селян сягнули сотень мільйонів, спинили зубожіння села та були спрямовані на культурний поступ

селянських господарств, на придбання землі, кращих знарядь праці, худоби та ін.

Загалом до першої світової війни українська кредитна кооперація була найпотужнішою ланкою українського кооперативного руху, та все ж її можливості не могли задовольнити потреби українського населення краю, яке було змушене звертатися за позичками в польські та єврейські кредитні установи, в тому числі й кооперативні. У 1912 р. в Галичині діяло 2974 кредитні товариства, з них 1575 – шульце-делічівського зразка та 1899 – райфайзенівського, переважна більшість з яких існувала в українській частині краю.

Загалом у кінці XIX – на початку XX ст. українська кредитна операція стала найпотужнішим відділом українського кооперативного руху, та все ж її можливості не могли цілком задовольнити потреби українського населення краю, яке було змушене звертатися за позичками в польські та єврейські кредитні установи, в т. ч. й кооперативи. В 1912 р. У Галичині (але не в Східній) діяли 2 974 кредитні товариства (з них 1 575 – шульце-делічівського зразка та 1399 – райфайзенівського). З них до складу Крайового союзу кредитового входили 412 (11,6% від усіх кооперативів краю), ще близько 400 перебували під контролем „Патронату”, кілька – в складі польської Спілки. Треба також врахувати, що кредити надавали й українські кооперативи змішаного типу та товариства, котрі засновували москвофіли, всього – 1011 товариств [436, 43].

Найбільшим успіхом кредитної кооперації Галичини в ті часи було те, що вона спільно з позичковими касами при читальнях „Просвіти” та при церковних братствах у багатьох повітах стримала, а то й цілком ліквідувала лихварство.

4.2. Крайовий союз кредитовий

Особливістю українського господарського відродження в Австро-Угорській імперії стала та обставина, що його фінансово-кредитне забезпечення було можливе лише з національних джерел. Позбавлені можливості державної підтримки та іноземних інвестицій, українці мали створити власні фінансово-кредитні інституції. Роль її фінансового й організаційного центру наприкінці 1890-х років в Східній Галичині посідає Крайовий союз кредитовий, який дав великий поштовх розвитку українського кооперативного руху.

Ініціатором заснування цієї інституції виступило страхове товариство „Дністер”, що на засіданні своєї Надзірної Ради 25 вересня 1896 р. доручило Дирекції виступити з ініціативою заснування „Союзу Задаткових Товариств”. Заснуванню Союзу передувала величезна підготовча робота. Як стверджується в ювілейному виданні, присвяченому 25 роковинам діяльності КСК, „крім чисто зовнішніх перешкод малося до діла з інертністю суспільства, що довгий час не усвідомлювало собі значіння в життю економічної організації. Потрібна була вперта, саможертвена робота одиниць, щоби переломити лід суспільности щодо економічно-організаційної роботи...” [431, с. 2].

Два роки тривала підготовча робота, і 3 травня 1898 року ініціатори зібралися на збори, де схвалили статут спілки і обрали комітет (у складі д-рів Я.Кулачковського, К.Левицького, С.Федака) для створення самого товариства. Головний засновник цієї установи і довголітній її керівник К. Левицький згадував, що в ініціаторів створення Крайової кредитної спілки не було єдиної думки щодо призначення майбутньої організації. „Одні були тої думки, щоби негайно засновувати і впровадити в життя КСК, як центральну організаційну установу для всіх видів наших кооператив з обов’язком нагляду їх діяльності і уділювання їм кредитів, щоби вдержати їх разом і в організованому ладі, а другі заступали таку думку, щоби наразі

не засновувати КСК, а подождати, доки буде в нас значніша кількість кооперативів, і тоді вони самі приступлять до заснування своєї організаційної, кредитної і контрольної централі. Я заступав першу думку і мені вдалося переконати моїх товаришів, що нам доцільніше мати відразу свою організаційну установу з засобами контролю і кредиту, бо інакше розлетиться ціла розпочата розбудова нашої кооперації...” [431, с. 3].

Статут товариства було зареєстровано у Львівському окружному суді того ж року, а 8 грудня відбулися перші загальні збори товариства. До складу товариства записалися 113 членів, а його фонд становив 3771 крон. Варто зазначити, що невелика кількість українських кредитних кооперативів тоді (до товариства вступило лише 26 товариств) змусила шукати підтримки в коштах фізичних осіб. Збори обрали керівні органи Союзу: надзірну раду, контрольну комісію та дирекцію. Головою надзірної ради став Григорій Кузьма, начальним директором – Кость Левицький.

У статуті новопосталого товариства окреслили широке поле завдань, зокрема:

– „Цілею стоваришення є сполучення економічних сил членів для їх добробуту (§ 3);

– стоваришення має бути Союзом стоваришень заробково-господарських, що приступлять в члени стоваришення, як також взагалі кредитовою інституцією для правних осіб і фізичних, що приступлять в члени сего стоваришення (§ 4);

– для переведення цієї цілі Союз має на оці (§ 5):

а) організувати стоваришення, товариства і спілки економічні, як також старатися о кредит для тих стоваришень, товариств і спілок економічних, що приступлять в члени стоваришення;

б) контролювати діяльність тих стоваришень товариств і спілок економічних, що приступлять в члени стоваришення;

в) уділяти своїм членам дешевого і приступного кредиту;

г) приймати до корисного обороту капітали за умовленим

опроцентованням і в депозит;

д) в міру узисканого призволення законного (концесії) видавати заставні листи і утримувати заставничий фонд;

е) переводити парцеляцію посіlostей та взагалі сполученими силами доконувати всякі пожиточні підприємства економічні на користь своїх членів” [71, арк. 1–3].

В журналі „Економіст” дирекція КСК запрошувала вступити в члени союзу на таких умовах: „Членами союзу можуть бути особи фізичні, як також товариства, громади і братства церковні. Один уділ членський виносить 50 крон. Кожен член може мати більше уділів. При складанню першого уділу належить зложити вписове на резервний фонд в квоті 2 крон” [219, с. 13]. Члени союзу могли мати де-кілька паїв і, в залежності від їх кількості, отримували на загальних зборах більше прав. Так, хто взяв один пай, мав один голос, 10 паїв – 2 голоси, 50 паїв – 3 голоси [405, с. 336].

Із статуту випливало, що основним завданням союзу була організація кооперативів усіх видів, що становили б основу для його діяльності. Поряд із цим, до його функцій належали контроль за їх діяльністю і надання їм дешевих і вигідних кредитів. Займаючись парцеляцією (поділу землі на дрібні ділянки – парцели маєтків), союз сприяв селянству у придбанні землі.

Крайовий союз кредитовий залишався організаційним центром української кооперації в Галичині, а також центральною касою усіх членських кооперативів до 1903 року. Саме тоді австрійський уряд видав розпорядження про обов’язкову ревізію кооперативів, зареєстрованих на підставі закону 1873 р. Тому в 1904 р. КСК передав функції контролю та організації кооперативів новій керівній установі української кооперації в Галичині – Крайовому союзу ревізійному, завданням якого було дбати про розвиток союзних кооперативів, перевіряти їхнє діловодство, збирати й оголошувати статистичні дані про їхню діяльність та ін. (про це ми вже зазначали).

Після заснування Крайового союзу ревізійного, до статуту КСК

внесли низку змін (30 березня 1905р.). Згідно нового статуту, КСК надає короткотермінові кредити для кооперативів – членів союзу, а також виступає посередником між дрібними кооперативними організаціями й іншими установами, які надавали кредит. Оскільки парцеляційна робота на користь українського селянства була дуже важливою і водночас складною, тому він передав її створеному з його ж ініціативи в 1907 р. парцеляційному товариству „Земля” [283, с. 15].

Також при КСК прагнули організувати справу іпотечного кредиту (іпотека – застава нерухомого майна, будівлі чи землі для отримання в банку, інших фінансових організаціях довгострокового кредиту), відсутність якого боляче відчувала українська суспільність, яка постійно страждала від лихварського кредиту і ліцитацій. Та різний характер кредитних операцій для короткотермінового та довготермінового кредиту, різні джерела капіталів, яким він оперував, не дало можливості КСК організувати іпотечний кредит. Тому довелося відмовитися від цієї ідеї і віддати справу іпотечного кредиту заснованому в 1910 р. акційному товариству „Земельний банк гіпотечний” (в його заснуванні КСК взяв активну участь). Натомість, коли у союзу з’явилася реальна можливість виступити посередником щодо надання кредиту іншими кредитними установами (Краєвим Банком, Австро-Угорським Банком, Єднотою чеських спожителень тощо) виникла потреба доповнити §5 статуту, додаючи до його цілей ще одну: „виєднувати кредит тим стоваришенням, товариствам і спілкам господарчим, що приступають в члени стоваришення”. Ці зміни були прийняті на Загальних зборах 30 березня 1905 р. і зареєстровані у Львівському окружному суді 14 липня 1905 р [283, с. 15].

Таким чином статутно союз обмежив свою діяльність виключно кредитно-кооперативною роботою, залишивши інші завдання української кооперації іншим національним інституціям.

Ілюстрацією динаміки розвитку як союзу, зокрема, так і кредитної кооперації у Східній Галичині взагалі, можуть служити дані про кількість

членів та стан капіталів КСК упродовж першого 15-ліття його існування, наведені у таблицях.

Як бачимо, на початку діяльності союзу кількість його членів-кооперативів була дуже незначною у порівнянні з кількістю фізичних членів, але щороку їхня кількість зростає. Почавши з 113 членів у 1898 р., з яких тільки 7 становили кооперативи, через рік КСК налічував уже 28 кредитних кооперативів, а у 1913 р. їх число зросло до 427, або ж на 1525% [120, с. 2; 116, с. 1]. Такий приріст кількості членів, особливо кооперативів, було яскравим свідченням того, що союз відповідав потребам часу, а також про довір'я українців до свого кооперативного кредитного центру.

Таблиця 4.5.

**Динаміка зростання кількості членів Крайового
союзу кредитного в 1899-1913 рр. [111–122]**

Роки	Загальна к-сть членів	Кількість кооперативів	К-сть Коопер-вів у відношенні до заг-ї к-сті членів (у %)
1899	258	28	11
1900	312	38	12,2
1901	358	56	16
1902	391	68	17
1903	448	82	18
1904	493	95	20
1905	517	118	23
1906	523	130	26
1907	570	180	31
1908	680	175	27
1909	740	223	30

1910	822	331	40
1911	858	375	44
1912	889	412	46
1913	906	427	47

Це зростання членів сприяло збільшенню капіталу союзу, який напередодні Першої світової війни фактично мав повну монополію серед економічних товариств Східної Галичини. Впродовж 15 років діяльності власні капітали КСК зросли у більш ніж 58 разів (1110094 К. у 1913 р.) (див. табл.)

Таблиця 4.6.

**Динаміка зростання капіталів КСК впродовж
1899-1913 рр. [431, с. 10]**

№ з/п	Види капіталів	Роки						
		1899	1902	1905	1908	1911	1912	1913
1	Виплачено по вкладах, у коронах	18 361	38 451	66138	344 439	1 018 364	1 032 364	1 053 363
2	Резервні фонди, у коронах	528	1 449	4 523	15 947	40 962	49 045	56 731
3	Разом	18 889	39 900	70 661	860 389	1 059 620	1081409	1110094
4	Вклади по роках, у коронах	183994	54745	1126627	489 474	2001590	2098081	1706199

Крім власних коштів, КСК оперував заощадженнями своїх клієнтів (сума вкладів за 15 років його існування зросла в 10 разів). У 1899 р. вклади союзу становили 183994 К., а в 1912 р. – 2098081 К. [120, с. 3; 263, с. 68].

Таке збільшення вкладів було переконливим показником економічної могутності КСК. Також союз оперував банківськими кредитами (лише в 1913 р. – 5 млрд. крон) [115, с. 6]. Слід зазначити, що вклади на рахунки КСК вносили переважно його фізичні члени та деякі громадські інституції, зокрема церковні братства.

Загальний оборот КСК у 1913 рік становив 105935384 К., а чистий прибуток – 57595 К. [115, с. 12].

Суми позичок, які надавав КСК своїм членам також постійно зростають: з 154 тис. 283 К. у 1899 р. до 4 млн. 622 тис. 228 К. у 1912 р. Кредит для кооперативів до 1912 р. був порівняно дешевим – 5,5%, а для кас системи Райфайзена навіть 5%, для приватних осіб – 7% [431, 5–9].

Кооперативам не вистачало коштів, тож їх заощадження залишалися мізерними. Але завдяки заощадженням своїх фізичних членів і наданню їм позик під вищі відсотки КСК міг забезпечувати дешевий кредит кооперативам. Водночас протягом усіх 15 років стежили, щоб на фізичних осіб припадало не більше 1/3 позичкового капіталу, а 2/3 було призначено кооперативам. Якщо взяти до уваги, що до суми позичок приватним особам належали й позики на парцеляцію, то треба визнати, що з послуг Крайового Союзу Кредитового його фізичні члени скористалися менше, ніж це мало бути згідно із сум їх заощаджень і паїв [418, с. 100].

Розвиток союзу за 15 років його передвоєнного існування ілюструють дані наступної таблиці.

Таблиця 4.7.

**Динаміка розвитку Крайового союзу кредитного
в 1899-1913 рр. [110–122]**

Рік	К-сть членів	Заявлені уділи (крон)	Власне майно		Виділений кредит		Вклади (крон)	Зиск (крон)	Загальний оборот (крон)
			Виплачено по вкладах (крон)	резервний фонд (крон)	вексельний (крон)	іпотечний (крон)			
1899	258	19 250	18 361	528	101 563	52 720	183 994	968	692 431
1900	312	35 000	25 902	758	193 978	101 852	295 569	1 168	861 199
1901	358	42 980	32 010	1 007	259 298	116 461	376 171	3 123	858 698
1902	391	51 100	38 451	1 449	407 236	126 217	547 752	3 859	1 588358
1903	448	62 050	48 789	2 575	688 517	133 279	756 405	3 751	2 359227
1904	493	71 300	56 728	3 434	689 400	103 225	980 000	4 204	3 581304
1905	517	82 000	66 138	4 523	887 541	99 907	1 126 625	5 047	5 706827
1906	523	96 600	80 712	6 244	1,227 575	83 696	1 371 694	5 326	9 035647
1907	570	114 150	97 383	8 823	1,470 793	76 156	1 498 780	7 625	10 312 979
1908	680	365 900	344 439	15 947	2,238 563	82 565	1 489 474	18 859	25 579 517
1909	740	543 200	521 216	24 634	2,771 836	1 031 223	1 763 955	27 392	43 728
1910	822	814 300	793 193	32 648	3,029 741	994 922	1 778 497	35 854	54 918 706
1911	858	1 040 750	1 018 658	40 962	3,023 654	800 033	2 001 590	47 642	56 559 486
1912	889	1 055 700	1 032 364	49 045	4 000 639	621 589	2 098 081	53 899	62 054 104
1913	906	1 077 000	1 053 363	56 731	3 900 983	363 422	1 706 199	57 536	105 935 386

Важливим напрямом діяльності КСК були заходи, пов'язані з парцеляцією землі (поділу набутої землі на дрібні ділянки – парцели для передачі її селянам). Союз або сам купував маєток для парцеляції, або виділяв кредит інституціям та окремим особам на парцеляційні справи чи

безпосередньо селянам-парцелянтам. Почав він цю роботу лише на четвертому році діяльності, створивши спеціальний парцеляційний відділ на чолі з Т. Войнаровським та М. Шухевичем. У середньому на парцеляцію КСК щороку виділяв 21,5% від усіх кредитів.

У зв'язку з складністю й ризикованістю парцеляційної справи, з 1907 р. Союз передав основну частину роботи в цій галузі товариству „Земля”, яке окреслило як головне завдання збут та придбання землі для своїх членів. Наприкінці 1912 р. товариство налічувало 570 членів, із них 437 селян. Протягом 1907–1912 рр. воно купило за свої кошти й отримані кредити 4523 морги землі, які розпродало селянам [318, с. 6].

Крім цього товариства, КСК надавав кредити на парцеляцію Хлопському банку в Калуші, Молочарсько-господарській спілці у Бережниці Шляхоцькій, а в 1913–1914 рр. купив задля цього маєток Чорницю біля Бродів [414, с. 143].

Позичені гроші спрямовувалися в основному на кредитування української кооперації: ощадно-позичкових, споживчих, молочарських і універсальних товариств, а також на фінансування парцеляційних операцій та діяльність українських культурно-просвітніх організацій і установ. Лише за перші десять років своєї діяльності (1899–1909 рр.) КСК виділив: на будівництво бурси „Педагогічному товариству” – 1900 крон, товариству „Просвіта” – 1500 крон, „Академічному Дому” – 200 крон., на будівництво українського національного театру – 3500 крон, „Народній лічниці” – 500 крон, „Захоронці” – 245 крон, робочому товариству „Зоря” – 270 крон, різним культурно-просвітнім інституціям близько 5000 крон [431, с. 15].

Такого успіху Крайовий союз кредитовий досягнув завдяки активній агітаційній роботі, виданню зразкового статуту та великої кількості спеціалізованої довідкової літератури, а також постійному успішному сприянню в отриманні дешевого кредиту в державних та кооперативних банках Австрії, Чехії, Галичини.

Величезне значення діяльності Крайового союзу кредитового дуже

добре сформулював Т. Кормош на Першому просвітньо-економічному конгресі: „Не маючи багатої шляхти ані капіталістів, не могли би ми приступати до дальшої організації економічної, а то і до заснування спілок торговельних і промислових, продукційних рілних та фабричних, бо до заснування такої спілки треба передовсім капіталу, якого з нікуди инде не добудемо, як лише від наших інституцій кредитових, тих збірників гроша” [87, с. 422].

Отже, після утворення КСК значно зросли темпи організації національних українських кредитних товариств. За оцінкою І. Витановича, до Першої світової війни кредитні кооперативи становили 70,2 % від загальної кількості західноукраїнських кооперативів [414, с. 144] і були найсильнішими в західноукраїнській кооперативній організації.

Таким чином, створення наприкінці XIX ст. Крайового союзу кредитного – першого західноукраїнського кооперативного союзу, який об’єднав і підпорядкував собі значну частину українських кредитних кооперативів, стало вирішальною організаційною передумовою розвитку західноукраїнської кооперації. Перед українською кредитною кооперацією відкривалися чималі перспективи, але її висхідний розвиток перервала Перша світова війна.

4.3. Кредитне забезпечення кооперативного руху в Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.

Важливе місце у фінансово-кредитному забезпеченні національного господарського руху в Східній Галичині на межі XIX–XX століть належало кооперативному страхуванню. Історія становлення цього ринку відзеркалює важливий етап розвитку національного господарського руху Східної Галичини та діяльності ряду яскравих особистостей, які заклали підвалини традицій українського підприємництва, прагнучи втілити ідею національного відродження у різні форми самостійної економічної діяльності.

Цей цінний досвід представлений насамперед діяльністю перших національних страхових товариств „Дністра” і ”Карпатії”. Їхня активна економічна та громадська діяльність отримала високу оцінку не тільки в тогочасному українському середовищі, а й серед представників інших національностей. Зокрема, відомий тоді галицький публіцист та громадський діяч Вільгельм Фельдман (1869–1919), високо оцінюючи цивілізаційні здобутки українців Галичини, які в умовах Австро-Угорщини спромоглися на створення знаменитого Наукового товариства ім. Т. Шевченка, кількох університетських кафедр, фахового мандрівного театру, з поважним захопленням відзначив наявність у них „навіть власної асекурації” [544, с. 101], тобто успішного страхового товариства „Дністер”. Така оцінка була цілком заслуженою, оскільки страхове підприємництво помітно відрізняється від усіх інших галузей тим, що для його ведення необхідні не лише значні фінансові ресурси, але й високий фаховий інтелект. Запорукою успіху кожного страхового товариства була опора на страхову математику, фахове застосування якої давало змогу виконувати розрахунки страхових тарифів, резервів та інвестиційного доходу. Успішну організацію діяльності інституцій убезпечення (страхування) оцінювали як найкращий доказ не тільки господарського, а й інтелектуального потенціалу українства.

Тогочасні інституції страхування можна згрупувати у три групи: кооперативні, приватні та державні. До переваг першої групи, яку представляли й українські товариства, відомий провідник національної кооперації К. Коберський відносив те, що „убезпечені є одночасно і ubezpieчениками” [425, с. 112].

Потреба у власній організації страхового захисту українського населення від стихійних лих, передусім від пожеж, ставала дедалі необхіднішою і очевиднішою. Факти кінця ХІХ ст. свідчать, що за період від 1875 до 1890 р. в Галичині горіло щорічно 8239 будинків вартістю близько п'яти мільйонів золотих ринських – сума на ті часи більш як значна. На жаль, загалом тільки третина українських господарств була частково застрахованою в іноземних страхових компаніях. За ці послуги населення Східної Галичини щорічно платило іноземним компаніям понад мільйон крон страхових платежів [370, с. 5].

Убезпечення як форма національного господарського руху в Східній Галичині зародилось у 60-х–70-х роках ХІХ ст. Його ініціатором був Д. Синкевич, який займав посади директора асекураційного товариства „Австрійський Фенікс” у Відні та головного директора „Русского Общества перестраховання”. Його справу продовжив Л. Лукашевич, керівник „Угорського товариства ubezpieчень” у Львові [539, с. 126]. Однак спроби розширити українську сферу ubezpieчень не мали успіху: австрійський уряд відмовив у концесії товариству, яке було організоване 1880 р. Проте це не зупинило галицьких українців. Організацію даної ділянки національного господарського руху очолив В. Нагірний. На його прохання у 1884 р. К. Левицький підготував перший статут товариства. Проте справа заснування останнього з різних причин затягнулась аж до 1890 р. [542, с. 142].

Не сповна відповідає дійсності твердження польського дослідника страхових відносин І. Біскупського про те, що найвідчутніші перепони українській громаді чинили передусім австрійські власті. Як відзначив у своїх спогадах ініціатор заснування товариства „Дністер” В. Нагірний, проти

організації української страхової інституції виступали насамперед москвофільська партія та польські кола, які розгорнули активну ворожу агітацію [52, арк. 23]. Значною проблемою, до розв'язання якої активно долучився В. Нагірний, стало збирання коштів на основний фонд, сума якого згідно з тодішнім законодавством мала становити не менше 50 000 золотих ринських.

Перше товариство страхування від вогню з патріотичних міркувань планували назвати „Русь”, але в ході дискусій до уваги взяли той факт, що у випадку фінансового краху товариства в антиукраїнських колах може виникнути і поширитися злісний вислів „Русь збанкрутувала”. Політично він був небажаний, бо у цьому разі крах страхового товариства асоціювався б із національною ідеєю. У зв'язку з цими міркуваннями запропонували назву „Бескид”, але остаточно було обрано – „Дністер”. Концесію на відкриття товариства було одержано у грудні 1891 р., а установчі збори відбулися 29 червня 1892 р. Першим головою надзірної (наглядової) ради став Т. Бережницький, а членами дирекції – С. Федак, Д. Савчак і А. Горбачевський [49, арк. 16].

Згідно із статутом „Дністра”, його члени могли брати участь у загальних зборах товариства у Львові і представляти свої інтереси, а також бути вибраними до управи товариства [8, арк. 12]. „Дністер” оцінював матеріальні втрати від стихійних лих за допомогою своїх делегатів. Якщо член товариства був невдоволений результатами цієї оцінки, він мав право подати позов у мировий суд.

Поліси „Дністра” приймали при іпотечних позичках Краєвий банк у Галичині та Буковині, Галицька каса ощадностей у Львові, Земельний банк гіпотечний у Львові, Руська Щадниця в Перемишлі та багато інших повітових кас [437, с. 40].

Агентами „Дністра” були лише українці (адвокати, нотаріуси, священики, вчителі, начальники громад і ін.). Таким чином, він дав працю сотням українських службовців, у той час, як інші товариства приймали на

роботу найчастіше поляків, чехів, австрійців.

Одразу ж після заснування товариство розгорнуло активну роботу із залучення українців краю до співпраці. Впродовж першого року діяльності „Дністра” організовано мережу агенцій у Східній Галичині, а наступного – на Буковині. Дирекція намагається ознайомити широкі верстви населення з діяльністю товариства. Через товариство „Просвіта” була видана книжка „Три побратима”, або „Як поконали люди біду”, видавалися плакати, які пропагували товариство [540, с. 140]. Зусилля дирекції і надзірної ради дали позитивні результати. Товариство зростало і розвивалося.

В ньому почали брати участь щораз більше свідомих селян та міщан, які до цього страхувалися в іноземних товариствах або не страхувалися взагалі. З часом навколо „Дністра” згуртувалися широкі верстви українського народу, незважаючи на політичну чи релігійну приналежність, оскільки він був лише економічною інституцією, і саме тому всі українці вважали його спільною народною власністю, спільним народним добром. Для населення характерним було індивідуальне страхування та страхування невеликого майна. Купівля страхових полісів була для нього засобом забезпечити своє існування на випадок безробіття, хвороби і т.і.

Щоправда москвофіли не могли змиритися з такою ситуацією. Тому вони вирішили допомогти чеському товариству „Славія”. Керівники русофільських партій запропонували гасло: „Доки не маємо російської асекурації, то радше асекуруймося в чеській, ніж в руській”. Вони уклали договір із чеською „Славією”, котра зобов’язувалася в обмін на відкриття при „Обществі ім. Качковського” т. зв. страхового відділу давати частину прибутку йому [178, с. 45]. Щоправда, керівники „Дністра”, швидко зорієнтувавшись у ситуації, розпочали роз’яснювальну роботу серед українського населення. Дирекція „Дністра” на чолі з Я. Кулачковським через своїх агентів і через пресу довела на фактичному цифровому матеріалі, що обіцянки „Славії” – обман. Вони пояснили, що „Славія” не є українським товариством, премія її є не нижча, ніж у „Дністрі”, вона не виділяє кошти на

руські добродійні потреби та ін [178, с. 45]. Клієнтура товариства „Дністер” повірила аргументам і залишилася його членами. У квітні 1893 р. дирекція закликала своїх агентів, що мали великі округи, створювати субагентів на базі церковних комітетів, громад, шкільних місцевих рад, сіл і міст.

Страхове товариство „Дністер” відіграло таку ж роль, що й банки. На початку ХХ ст. збільшилося фінансування торгово-промислових кооперативів, значно зросли операції з індустріального та групового страхування. Так, у 1892 р. його агенти реалізували 14337 полісів на суму 20261456 крон. Через 10 років кількість оформлених полісів становила 113389, а вартість застрахованого майна збільшилась до 116059877 крон. Порівняно з 1892 р. сума застрахованого майна збільшилася у 5,5 раза. Разом із тим, зросли і прибутки його акціонерів: у 1892 р. вони становили 96 тис. крон, а в 1902 р. – зросли до 316517 крон [200, с. 48].

У 1912 р. товариство „Дністер” реалізувало понад 272 тис. полісів на суму 312,5 млн. крон. Порівняно з 1892 р. його операції зі страхування майна збільшились у 15 разів. Одночасно зростала активність компанії в галузі прямих інвестицій. Вони становили у 1912 р. 1 289 тис. крон. У результаті збільшився прибуток акціонерів. Чистий прибуток компанії в 1912 р. після зняття резервів становив 513 тис. крон [381, с. 123]. Ці дані свідчать про те, що діяльність страхового товариства „Дністер” вийшло далеко за межі кооперативної організації. Воно фактично було важливою частиною всієї системи фінансового капіталу в Східній Галичині.

Про високі темпи розбудови провідної господарської інституції українців свідчать дані таблиці. Впродовж 22 років кількість полісів зросла на 1876%. Найвищих показників „Дністер” досягнув у передвоєнному 1913р.

Друга рубрика таблиці „Кількість громад” свідчить про потужну мережу представництв „Дністра” на місцях. Уже впродовж першого року його діяльність поширюється на 50% усіх українських громад. Такого рівня охоплення не досягла у той час жодна національна господарська інституція краю. Товариство розвивалося гармонійно до 1913 р., забезпечуючи

зростання всіх показників. Сума резервних премій збільшувалася відповідно до суми убезпечень, а резервні фонди у півтора раза перевищували суму резервних премій [381, с. 125].

Таблиця 4.8.

**Динаміка діяльності товариства „Дністер” в
1893–1913 років [49 ; 63; 377, с. 91–92; 381, с. 120–125]**

Роки	Кіль- кість дійсних полісів	Кіль- кість громад	Сума убезпечень (тис. крон)	Сума премій (крон)	Кіль- кість випла- чених збитків (крон)	Сума випла- чених збитків (крон)	Сума резервних премій (крон)
1893	14 337	1532	20 261,5	154 517	87	54 819	16 977
1900	84 765	3217	89 159,9	771 687	850	451 268	171 9412
1905	190 632	3700	185 522,6	1 827 998	2 049	1134238	415 563
1910	253 608	3829	269 153,9	2 647 546	2 920	1776208	892 689
1913	268 075	3897	321 525,8	3 084 625	3 301	1887190	1 100 526

Для аналізу господарського поступу „Дністра” напередодні Першої світової війни важливими є також дані про стан убезпечень у 1912 р. в окремих повітах (табл. 4.9.).

**Кількість будівель застрахованих у товаристві „Дністер”
станом на 1912 р. (у%) [381]**

Назва повіту	Кількість убезпечених будівель
Перемишлянський	72
Сокальський	68
Жидачівський	64
Рогатинський	61,8
Підгаєцький	60
Станіславівський	59,2
Львівський	58,5
Кам'яно-Струмилівський	57
Бродівський	56,5
Гусятинський	56
Тернопільський	54
Скалатський	53,2
Бібрський, Бережанський, Золочівський	51
Чортківський, Руднівський, Жовківський	49,3
Бучацький	47,7
Теребовлянський	45,2
Стрийський	45
Мостиський	43,5
Збаразький	43
Дрогобицький	31,8
Рава-Руський	42,9
Калуський	36,7
Товмачський	35,8
Яворівський	35
Ярослав	34,7
Перемишльський	32,7
Старосамбірський	32,3
Дрогобицький	31,8
Долинський	31,3
Городенківський	30
Самбірський	29,7
Снятинський	29
Богородчанський	28
Коломийський	26
Заліщицький, Стрижівський	25
Борщівський	24,4
Турківський	21
Новоторгівський	19
Яслівський	18
Горлицький	16,4
Надвірнянський, Кроснівський, Лісківський	16
Бжозівський, Сяноцький	14
Новосанчівський	12
Ряшівський	10
Добромільський	8
Печеніжинський	6
Грибівський	5
Переворський	3,7
Косівський	3,2

Як випливає з таблиці, діяльність „Дністра” охопила всю етнографічну українську територію Галичини. Окрім страхування будівель, товариство здійснювало також страхування збіжжя, реманенту та посівів. Воно відіграло значну роль в суспільному житті краю, даючи можливість заробити своїм працівникам. До 1914 р. штат товариства налічував 136 осіб, а його агентів тільки в Східній Галичині було більше тисячі [377, с. 92].

Від початку свого існування „Дністер” налагодив добрі стосунки з іншими, навіть конкурентними страховими товариствами. За свідченням Ігнація Біскупського, в період організації „Дністра” польські страхові товариства дотримувалися „доброзичливого нейтралітету”, а коли його поява сталася фактом, то „Дністер” навіть отримав необхідну фахову допомогу від польського страхового товариства „Флоріанка” з Кракова, котре діяло вже більше тридцяти років і займало добру позицію на страховому ринку Східної Галичини. Крім того, товариство „Дністер” не володіло ліцензією на страхування життя, тому воно пропонувало своїм клієнтам такий вид страхування від імені краківського страхового товариства „Флоріанка”, на умовах вигідної комісійної винагороди. Водночас на ринку страхування від вогню два товариства діяли як конкуренти [540, с. 144].

Страхове товариство „Дністер” мало тісні зв'язки з фінансовим капіталом, він користувався підтримкою з боку місцевих та австро-угорських банків. Наприклад, при активній участі чеського „Живностенска банка” „Дністер” проводив широкі операції по довгостроковому фінансуванню молочарських, кредитних, промислових та інших українських кооперативів, дисконтував векселі різноманітних промислових та торговельних підприємств, кредитував заможних селян під іпотеку [437, с. 40]. Компанія вела поточні рахунки для сотень кооперативних і приватних підприємств і це дозволило їй встановити свій контроль над багатьма промисловцями і торговельними закладами.

Головну роль в організації кредиту відігравали приватні банки, підприємства капіталістичного типу. Основний напрям їхньої діяльності –

надання кредиту, мета – вилучення прибутку на свою користь.

Поруч із приватними банками з кінця 1870-х років у Східній Галичині виникла нова організація кредиту у вигляді кредитних товариств, народних банків, тощо. Всі організації такого типу належать до банківських установ, але заснованих не на капіталістичних принципах роботи і саме тому виникає назва „кооперативні банки”.

Найхарактернішими рисами таких банків є:

– хоч би якою була організація банку (у формі пайового товариства, акціонерної компанії тощо) власники капіталістичних банків, із одного боку, а його клієнти – з іншого, завжди становитимуть дві різні групи людей, інтереси яких не збігатимуться;

– основним стимулом діяльності організації комерційних банків є стягнення якомога більшого прибутку;

– для капіталістичного банку не важливо, на що витрачають кошти, які клієнти взяли їх у кредит, для нього важливе лише одне – гарантія, що позика буде своєчасно повернена з відсотками.

Порівнявши структуру капіталістичного банку з кооперативним, побачимо певні відмінності:

– на відміну від комерційних банків, власниками кооперативного банку є всі його члени: і дебітори, і кредитори, а кредитом можуть користуватися тільки члени товариства;

– в основі його організації – правило взаємодопомоги;

– відповідальність за справи і зобов’язання товариства лежить на всіх членах кооперативного підприємства;

– кожний член кооперативного банку користується правом лише одного голосу, незалежно від кількості внесених ним паїв;

– основною гарантією кредитоспроможності є не майно, а довіра до дебітора;

– мета діяльності кооперативного банку – не в стягненні якомога більшого прибутку, а в розвитку господарської діяльності дебітора,

піднесенні його духовного і матеріального рівнів [539, с. 133].

Гарантія кооперативного банку полягає в тому, що його власники і дебітори взаємно пов'язані принципом взаємодопомоги, який виявляється у солідарній матеріальній відповідальності за зобов'язання банку.

Саме на цих засадах був заснований кооперативний банк „Дністер”. Досліджуючи обставини його створення можемо стверджувати, що він був економічно необхідним, оскільки товариству взаємних обезпечень „Дністер” (на кошти цього товариства створили кооперативний банк) потрібно було ввести в обіг частину коштів, які він зібрав, щоб вони не залишалися „мертвим капіталом”. Також зазначимо, що всі зібрані кошти товариства перебували в галицькому „Банку крайовім” і, звичайно ж, члени товариства „Дністер” розуміли, що ці кошти працюють на поляків, даючи значно нижчий відсоток, аніж можна було б отримати від власного банку [411, с. 130].

Тому на пропозицію директора Степана Федака Надзірна Рада товариства „Дністер” 12 липня 1894 р. на підставі закону 1873 р. ухвалила рішення про створення господарського товариства з обмеженою відповідальністю під назвою „Товариство взаємного кредиту Дністер”. Після того, як загальні збори 8 травня 1895 р. затвердили статут, дирекція виконала необхідні формальності, а суд крайовий прийняв запропонований статут до відома і 25 травня 1895 р. погодився на реєстрацію нового товариства.

Згідно зі статутом товариства взаємного кредиту „Дністер”, його метою було надавати своїм членам, „особливо селянам і ремісникам, матеріальну поміч через корисне уміщування ощадностей і уділювання позичок при помочі кредиту під найкориснішими умовами. Члени, приступаючи до товариств, сплачують вписове 2 кр. на резервовий фонд. Кожний член міг мати один або більше уділів. Уділ виносить 50 К. і залишається власністю членів та приносить дивіденд у висоті, означеній загальними зборами з чистого зиску в кінці року. Товариство приймає до обороту капітали від своїх членів. На загальних зборах кожний член має

один голос, на паї відраховується 6% річних. Позики видаються членам тільки під заставу майна, яке застраховане в товаристві” [59, 12].

Товариством взаємного кредиту „Дністер” управляли Дирекція і Наглядова рада товариства взаємних убезпечень „Дністер” у Львові, однак кожне з цих товариств вважалось самостійним і не відповідало за діяльність іншого.

Отже, головним видом діяльності кооперативного банку, як ми вже зазначали, стало надання кредиту, в якому на цей час відчувало гостру потребу українське населення Східної Галичини. Його розмір на початковому етапі не перевищував 500 крон, однак 25 вересня 1896 р. Наглядова рада на своєму засіданні уповноважила дирекцію виділяти кредит у більшій сумі, ніж 500 крон, але верхня межа кредиту становила 2000 крон зі сплатою впродовж 5–10 років. У 1904 р. кредитна сума стала ще більшою, а термін сплати продовжено до 15 років [540, с. 140].

Банк впродовж усього часу діяльності покращував умови для своїх дебіторів.

У 1911 р. оборот каси дорівнював 18.783.460 К. 94 с. (збільшився порівняно з попереднім роком на 987.833 К. 41с., тобто на 5,5%.) [540, с. 140].

Таблиця 4.10.

**Кількість вкладів у товариство взаємного кредиту „Дністер”
упродовж 1896–1911 рр. [377, с. 91–92; 381, с. 120–125]**

Роки	Вклади		
	вкладено	повернуто	сума в кінці року
1896	155.405	31.212	124.193
1897	236.935	81.372	279.756
1898	266.875	132.680	413.951

1899	544.065	277.886	680.130
1900	405.157	278.483	806.804
1901	514.074	420.664	900.214
1902	681.636	478.517	1.103.333
1903	856.529	515.272	1.444.590
1904	959.466	620.383	1.783.673
1905	933.939	644.684	2.072.928
1906	1.427.083	938.469	2.561.541
1907	1.542.060	1.308.419	2.795.183
1908	1.316.199	1.262.492	2.848.890
1909	3.820.218	2.948.034	3.721.069
1910	1.849.308	2.416.631	3.153.746
1911	2.175.485	1.860.934	3.468.297

Таблиця 4.11.

**Суми наданих позик товариством взаємного кредиту „Дністер”
упродовж 1896–1911 рр. [377, с. 91–92; 381, с. 120–125]**

Роки	Позики		
	видано	виплачено	сума в кінці року
1896	169.405	37.569	132.836
1897	230.360	78.277	283.919
1898	304.626	127.509	461.037

1899	361.150	170.629	651.557
1900	302.775	190.595	763.737
1901	340.221	234.613	869.345
1902	598.390	228.492	1.239.243
1903	556.640	465.061	1.330.822
1904	717.801	432.221	1.616.402
1905	1.001.460	585.247	2.042.615
1906	1.254.218	784.198	2.512.684
1907	2.007.451	1.179.402	3.410.684
1908	2.050.225	2.064.907	3.396.002
1909	2.212.266	2.136.789	3.471.480
1910	3.054.868	2.716.164	3.810.183
1911	2.990.417	2.884.023	3.916.577

Отже, початок діяльності товариства був досить скромним – в 1896 р. надано лише 169.405 К. кредитів, із яких повернуто 37.569 К., тобто 22,2%. Через чотири роки товариство надало позик на суму 361.151 К., а повернули 170.629 К. – це 47,2%. Ще через чотири роки – відповідно 556.640 і 465.061 К., тобто 83,5%. Після 1905–1906 рр. цифри почали різко зростати. В 1911 р. товариство вже змогло надати кредитів на суму 2.990.417 К.. з них 2.884.023 К. було повернуто, тобто 96,4%. Отже, погашали позики з кожним роком краще. Всього товариство за 16 років діяльності надало позик на 18.232.270 К., а повернули – 14.315.692 К., тобто 73,0% [59, арк. 3–15].

Якщо проаналізувати соціальний склад товариства взаємного кредиту

„Дністер”, то ми побачимо, що більшість його становили селяни. Так, у 1911 р. з 5693 усіх членів господарів-селян було 5181 (91%), купців, ремісників і промисловців – 167 (2,9 %), священників, адвокатів та лікарів – 101 (1,77%), урядників та вчителів – 163 (2,86%), церковних братств – 5 (0,09%), інституцій і товариств – 71 (1,25%), великих земельних власників – 1 (0,02%) [386, с. 133].

Таблиця 4.12.

**Зростання резервних фондів, обіг каси і
чистий прибуток в 1896–1911 рр. [540, с. 140–145]**

Роки	Резервний фонд	Касовий оборот	Чистий прибуток
1896	978	747583	989
1897	2240	1109601	4649
1898	3851	1594526	5681
1899	5692	2691988	5988
1900	7678	2424157	6782
1901	9781	3259152	8699
1902	12410	4110035	12797
1903	17715	4749522	12085
1904	22797	5369435	10459
1905	27036	5866238	17644
1906	34857	8203243	18847
1907	46842	10998296	26881
1908	55582	13025721	37484
1909	66011	17179592	34407
1910	76217	17795628	38204
1911	87586	18783461	43793

Резервний фонд, який спочатку зростав досить повільно, з 1903–1904

рр. починає підніматися дуже швидко. Це свідчило про фінансове зміцнення товариства .

Кількість членів товариства постійно зростає. Якщо в 1896 р. товариство мало 489 членів, то в 1911 р. їх вже було 5693.

Таблиця 4.13.

**Дані про кількість членів товариства „Дністер”
та їх вклади [540, с. 140–145].**

Роки	Кількість членів	Вклади (у К.)
1896	489	18998
1897	941	86832
1898	1369	55139
1899	1727	66416
1900	1857	73087
1901	2006	81169
1902	2392	96312
1903	2831	104835
1904	3351	133117
1905	3844	162127
1906	4331	193659
1907	5094	234398
1908	5223	262994
1909	5265	284196
1910	5550	313337
1911	5693	314276

Упродовж свого розвитку кооперативний банк „Дністер” займався благодійною діяльністю. Лише в 1911 р. він виділив на добродійні потреби

14000 крон. Це, зокрема, надання кредиту національним і молодіжним організаціям „Сокіл” (6000 крон), „Січ” (5000 крон), на жіночу учительську семінарію „Руського товариству педагогічному” (4000 крон) [386, с. 132].

Кредитне товариство „Дністер” відіграло значну роль в економічному житті краю. Воно піднімало матеріальний, а водночас і духовний та культурний рівні значної частини українського населення.

На основі переплетення інтересів, а також тісної співпраці двох провідних фінансових інституцій – страхового товариства та банку виник перший український фінансовий концерн, як один із небагатьох прототипів тих, які лише тепер широко поширюються на світовому ринку, отримавши сучасну назву „All finanz”, тобто „Загальні фінанси”, що передбачає взаємопереплетення страхового і банківського сектору, головним чином у сфері страхування фінансових ризиків.

Опираючись на досвід „Дністра”, ініціативні підприємці прийняли рішення заснувати також українське страхове товариство, яке б займалося страхуванням життя, оскільки воно мало дуже важливе економічне та культурне значення. Крім цього, в період, що ми розглядаємо, таке страхування майже не практикували серед українців. Та й ті з них, які страхувалися, робили це в чужих інституціях.

Організацію такого товариства очолив професор Чернівецького університету Стефан Смаль-Стоцький. Задумане товариство під назвою „Карпатія” розпочало діяти 27 серпня 1911 року. Свою діяльність товариство поширило на Галичину та Буковину. У Львові воно мало свою філію. За порівняно короткий час „Карпатія” здобула довір’я та прихильність не лише серед українців, а й іноземців. Вона встановила тісні зв’язки з буковинськими філіями Австро-угорського банку та деякими торговельними і промисловими організаціями, що сприяло її розвитку. Вже через шість місяців діяльності товариство отримало 918 внесків на суму 2 178000 крон із річною премією 95569 крон. У 1912 р. „Карпатія” реалізувала 1260 полісів на суму 3972 тис. крон (чистий прибуток її в цьому році дорівнював більше 500

тис. крон) [342, с. 20], а в 1914 р. кількість проданих полісів становила 5776, вартість застрахованого майна збільшилася майже вдвічі [539, с. 128].

Проаналізувавши соціальний склад застрахованих у цьому товаристві, побачимо, що власниками полісів були здебільшого священики (24%), заможні селяни (22%), вчителі (17%), купці (12%), представники вільних професій, тобто адвокати, лікарі, тощо (10%) [539, с. 128].

У своїх обіжниках товариство пояснювало важливість страхування життя і закликала інші українські товариства приєднувати своїх членів до „Карпатії”. Для цього багато зробили управи кредитних товариств. У багатьох випадках членам товариства виділяли позики на підставі життєвих страхових полісів. Ці члени могли брати посередництво в укладенні страхування між своїми членами і „Карпатією” [383, с. 215].

Окрім безпосередньої страхової діяльності, у Галичині ще до Першої світової війни здійснювали успішні спроби розвивати страхове посередництво (брокерство). Зокрема, відомим у Галичині й на Буковині було страхове бюро Михайла Губчака, яке приймало замовлення громадян на страхування життя, пенсії, дітей від нещасних випадків і навіть цивільну відповідальність перед третіми особами у найбільших крайових та іноземних страхових закладах на найвигідніших умовах (найнижчі премії, найширший страховий захист) [539, с. 128].

Національний страховий ринок, що нині відроджується в Україні, має, на нашу думку, опиратися на закладену національним господарським рухом на межі XIX–XX століть традицію, що була, без перебільшення, європейським господарським феноменом.

Важливе значення для розвитку українського кооперативного руху мала одна з найстаріших українських фінансово-кредитних інституцій – Земельний банк гіпотечний, який відкрився у квітні 1910 р. Це був єдиний український банк акційного типу. Українські банкіри зуміли добре налагодити справу короткотермінового та довготермінового іпотечного кредиту і таким чином позбавити українців залежності від іноземних

лихварів та примножити їхній добробут.

Врахувавши негативні уроки діяльності Рустикального і Крилошанського банків господарська еліта краю на межі XIX–XX століть розпочинає велику організаційну роботу з метою утворення широкої мережі української кредитної кооперації. Але така мережа, що була створена в східногалицьких містах і селах, не могла задовольнити потреб населення у кредитах. Це було під силу лише банку, що спирався б на поважних акційних фондах і на праві емісії заставних листів (акцій), забезпечених на нерухомому майні боржників і на власних фондах. Водночас, цей банк дав би можливість українцям вигідно вкладати свої готівкові запаси в заставні листи і на поточні рахунки. Сконцентровані таким чином готівкові фонди повинні були служити економічному відродженню галицького українства.

Ідея створення такого банку належала провідному громадському та кооперативному діячу Костеві Левицькому. Виконання цього завдання було нелегким, бо потрібно було „послугуватися переважно власними зорганізованими фінансовими засобами та власними фаховими силами” [509, с. 21]. У 1908 р. утворюється комітет засновників банку, до складу якого увійшли представники української галицької еліти: Кость Левицький, митрополит Андрей Шептицький, фінансовий радник митрополита Тит Войнаровський, станіславівський єпископ Г. Хомишин, землевласник М. Василько, посол австрійського парламенту Ю. Романчук, д-р Т. Кормош директор „Руської Щадниці” в Перемишлі, д-р Я. Кулачковський, директор страхового товариства „Дністер” у Львові, д-р С. Федак, директор товариства в „Дністер”, д-р Є. Олесницький, адвокат і депутат Державної Ради та Крайового Сейму, д-р С. Смаль-Стоцький – професор університету і крайовий віцемаршалок у Чернівцях, адвокати Т. Дембицький, Т. Соловій, М. Шухевич [509, с. 23]. Засновники обрали виконавчий комітет, до якого увійшли ініціатор ідеї д-р К. Левицький, д-р С. Федак, д-р Я. Кулачковський і д-р Т. Соловій.

Комітет виготовив проект статуту, а засновники запропонували його

міністерству скарбу у Відні для надання вступної концесії. Цим питанням зайнялась парламентська репрезентація, зокрема депутат із Буковини М. Василько і д-р К. Левицький. 17 жовтня 1907 р. на нараді Віденського парламенту К. Левицький з групою депутатів вимагали від уряду Австро-Угорщини дозволу та виділення коштів на заснування українського акціонерного банку для підтримки українства кредитами у формі іпотечних позик – Акційного іпотечного банку. Завдяки зусиллям української фракції в 1909 р. дозвіл було отримано.

Наприкінці 1908 року засновники у спеціальній відозві закликали українців до передплати основного капіталу в сумі одного мільйона крон і купівлі акцій, яких було випущено 2500 штук (по 400 крон) [509, с. 23]. Поява на міжнародному грошовому ринку українських акцій означала вихід українського підприємництва на європейську фінансову арену.

І трапилось те, чого не очікували навіть найбільші оптимісти. За неповних два місяці від дня оголошення відозви передплата акцій була здійснена. Свої кошти в банк вклали 636 осіб. Значну фінансову допомогу отримав банк від греко-католицького духовенства в особі митрополита А. Шептицького (100 акцій) та єпископа Г. Хомишина (100 акцій), Краєвого союзу кредитового, Народної торгівлі (по 25 акцій), а також від фізичних осіб (три особи по 15, 10 – по 10, а інші – по 5 акцій) [540, с. 152]. Важливо, що у фінансуванні Земельного банку гіпотечного взяли участь як представники української інтелігенції, державні і приватні урядовці, велика кількість військових старшин, так і селяни, робітники та купці. Це пояснюється тим, що ця акція була не лише важливою економічною, але й національною справою.

26 серпня 1909 р. галицький намісник від імені міністерства внутрішніх справ дав остаточний дозвіл на відкриття банку. А 8 грудня 1909 р. в будинку „Дністра” у Львові відбулися установчі загальні збори акційної спілки „Земельний банк гіпотечний” з акційним капіталом в 1 млн. австрійських крон. На збори з’явилося 180 осіб.

Збори відкрив найстарший посол Ю. Романчук. Свою промову він закінчив словами: „Нині вже всі перешкоди усунено. Коли 17 років тому при закладанні „Дністра” ми змогли роздобути невелику квоту, то тепер при заснуванні банку ми далеко меншими труднощами зібрали вдесятеро більшу” [509, с. 30].

Збори ухвалили заснування банку, прийняли його статут та обрали Першу наглядову раду. За статутом Земельний банк гіпотечний повинен був служити „земельним” інтересам українського народу Галичини і Буковини через надання дешевих позичок. Згідно рішень Наглядової ради, це мали бути низьковідсоткові позики, розділені на зручні частини, які можна було б виплачувати навіть впродовж 50 років.

Банк повинен був також виділяти позики на закупівлю ґрунтів (малося на увазі в першу чергу парцеляцію ґрунтів), і на сплату високовідсоткових боргів. При позиках на будівництво міських будинків виплата боргу могла бути продовжена на 40 років [13, с. 5– 10].

Особливу увагу управа Земельного банку гіпотечного звернула на парцеляцію ґрунтів, оскільки через брак доступного кредиту в краї і труднощі його отримання, а з другої сторони з причин „голоду на землю”, ціни на неї перевищували межі рентовності ґрунту.

Зазначимо, що самої парцеляції банк не мав права проводити, оскільки за законом 1906 р. це належало до компетенції окремих парцеляційних установ.

Банк отримав назву гіпотечного, тому що його завданням було виділяти позики під заставу нерухомого майна. Видача заставних листів, цінних паперів, за сплату яких банк поручався своїм майном та ґрунтами позичаючих, давав йому можливість отримувати великі суми коштів, необхідних для обігу. Одночасно Земельний банк гіпотечний мав право виділяти вексельні позики, переховувати складені в депозит цінності, вести торгівлю цінними паперами та ін. [241, с. 97].

Коло діяльності банку, призначеного головним чином для потреб

села, був досить широкий, такий, якого не мала досі жодна українська установа. Коли взяти до уваги, що банк міг на основі надання іпотечних позик видавати заставні листи до 15-тикратної висоти свого основного капіталу, а крім того, міг в міру розвитку збільшити свій основний капітал до 3 млн. крон, то стає зрозуміло, що він мав усі підстави невдовзі стати дійсно „серцем для кращого обігу крові – гроша в господарському організмі українського народу” – як сказав про нього один з засновників [293, с. 15].

24 січня 1910 р. банк зареєстрували в крайовому суді торговельному у Львові, а 1 квітня 1910 р. він зміг розпочати свою роботу. В перші роки діяльності розвиток банку був досить хорошим. Але це тривало недовго. Вже в 1912 р., в передчутті війни австро-угорський уряд почав вилучати з обігу золоті і срібні монети, що в господарському житті краю відбилося нестачею обігових коштів, а в результаті подорожчанням продукції.

Головну увагу Земельний банк гіпотечний звертав на виділення довготривалих позик. Вже 2 квітня банк виділив 28 перших іпотечних позик в сумі 178000 крон. А в 1910 і 1911 рр. він виділив 1094 іпотечних позик на суму 4 006 600 К. (у 1910 р. – 230 іпотечних позик на суму 1 047 700 К., у 1911 р. – 864 позик на суму 2 958 900 К.). За весь передвоєнний час банк виділив 1846 іпотечних позик на суму 7 355 500 00 крон [243, с. 47]. Всі ці позики банк виділяв на основі ухвал Надзірної ради, якої в цих питаннях до Першої світової війни відбулося 35 засідань.

У порівнянні до іпотечних позик інших банків, були це досить незначні суми. Але іноземні банки служили майже виключно великій земельній власності. Навіть банк Краєвий, заснований у 1883 р. і фінансований крайовими фондами, з великим акційним капіталом та призначений головним чином для фінансової допомоги селянам іпотечними позиками, не виконував в повній мірі цього завдання. Не раз банкова комісія галицького сейму підносила скарги на „фаворитування” великої земельної власності, на надто низькі оцінки селянських іпотек і низьку межу позик у порівнянні до позик великих посіlostей. Тому акція Земельного банку

гіпотечного, розпочата лише власними фондами, стала позитивним чинником для вирішення земельних проблем краю. Його керівництво доклало всіх зусиль, щоб банк став дійсним джерелом добробуту українського народу, адже головним чином банк надавав позики дрібній селянській власності.

При цьому потрібно зазначити, що аналізуючи усі позики, лише 7 були надані власникам великих земельних посіlostей, в тому числі одна господарській школі в Миловані і 115 на нерухомість у містах.

Крім іпотечних позик банк надавав векселеві позики. В 1912 р. їх було надано на суму 363961656 К., в тому числі позики товариствам, які знаходилися в складі КСР на суму 250233428 К [241, с. 98].

Дуже важливою була робота банківського відділу т. зв. короткотермінового кредиту, який значно зміцнював діяльність банку і полегшував можливість реалізації іпотечних позик. Продаж власних заставних листів був найважливішим джерелом отримання оборотної готівки, а регулювання їхнього продажу й попиту дозволяло утримувати їх на належній курсовій висоті на ринку. Це вимагало хороших знань у банківській діяльності, вміння працювати з іншими установами і ринками цінних паперів. В цій сфері керівництво банку також справлялося з своїми завданнями, оскільки курс був сталий.

Така політика сприяла довір'ю до банку, тому вклади на його рахунок зростали з року в рік. В 1912–1913 рр. вклади населення в Земельний банк іпотечний збільшилися до 1 674 299 крон. Одночасно із зростанням оборотів і збільшенням власних сил зростав обсяг інтересів банку, які вимагали значного зміцнення основного капіталу для природного розвитку установи. Тому на пропозицію Надзірної ради Загальні збори Земельного банку гіпотечного 12 квітня 1913 р. одноголосно прийняли таку постанову: „Загальний Збір поручає Надзірній раді банку, щоб вона в порозумінні з Дирекцією в часі, який вважатиме відповідним, приступила до підвишки акційного капіталу, або поступово, або нараз, на дальших 2 млн., то є до

квоти 3 млн. крон, шляхом емісії нових, в повні готівкою вплачених акцій по 400 крон”[509, с. 33]. Таким чином основний капітал підвищили до суми 3,4 млн. крон.

Мабуть, ця ухвала була доцільною, оскільки викликала позитивний відгук. Не дивлячись на проблеми 1914 р. вклади зростали. Цьому сприяло і те, що банк виплачував акціонерам дивіденду 6% (досить значну у порівнянні з іншими банками). Вже 31 березня 1914 р. банк отримав 30000000 К. внесків на подальше підвищення акційного капіталу. У 1914 р. вклади збільшилися до суми 481192625 К. [539, с. 130].

Таке постійне збільшення вкладів дозволяло зміцнити репутацію банку серед іноземних фінансових установ, що сприяло тіснішим зв'язкам з ними, а також можливість отримувати від них кредити. Ними банк міг обслуговувати українців короткотерміновими дешевими позиками, в першу чергу господарську кооперацію у вигляді кредитів.

З року в рік зростало й власне майно банку. Резервні фонди дорівнювали наприкінці 1914 р. 24350600 К., майже чверть млн. крон. Щороку зростали потреби української суспільності в отриманні кредиту. Тому не дивно, що коли в кінці 1911 р. рахунок боржників дорівнював 674247700 К., то в кінці 1912 р. – 908011627 К., 1913 р. – 11001067 К., а в 1914 р. (серпень) зріс до 1381425108 К. [509, с. 27].

Потрібно підкреслити, що 1913 р. був роком стихійних лих, особливо неврожаю, тому уряд змушений був допомогти і виділив Земельному банку гіпотечному навесні 1914 р. з Баденкредітанштальт кредит у сумі 2 млн. крон, які банк надав у дешевих позиках українському населенню. Ці позики мали бути повернені до осені 1914 р. Саме 1914 рік був дуже врожайним, тому хлібороби могли легко виплатити банкові цю дешеву позику, що не могли зробити восени 1913 р. Та через вибух Першої світової війни цього не сталося. Ці факти були доказом того, що фінансова та господарська політика банку була правильною.

**Характеристика діяльності Земельного банку гіпотечного у
1910–1914 рр. [509; 49]**

Рік	Акційний капітал	Резервний фонд	Загальний оборот	Векселі	Виділені іпотечні позики	Чистий зиск	Дивіденда в %
1910-1911	1000000	–	7382986	2732530	3938724	100220	6%
1912	1000000	52200	9703809	3639616	5377962	111072	6%
1913	1000000	11303	12513643	4343453	6479061	127010	6%
1914	1330400	243506	15342190	6176169	6973068	48808	3%

Українське громадянство прихильно ставилося до Земельного банку гіпотечного, підтримуючи його в важких ситуаціях купівлею акцій, щоб зміцнити акційним капіталом і дати можливість працювати. Акціонерами банку стали багато представників української інтелігенції, землевласники, торговці і промисловці. Банк розгорнув широку діяльність по проведенню кредитних операцій під заставу землі та нерухомого майна. Він опублікував векселі, організував інвестиції у різні торговельно-промислові кооперативні підприємства. „Земельний іпотечний банк” був основним джерелом кредиту для західно-українських торговельних і виробничих „сфер” – писала газета „Діло” [241, с. 97].

Банк фінансував також Крайовий союз кредитовий, Крайовий союз ревізійний, Народну торгівлю, українські кредитні спілки, Крайовий союз по збуту худоби, Крайову спілку господарства і торгівлі, Українські товариства по страхуванню худоби, Львівське українське облікове товариство, та ін.

З нагоди 25-ліття Земельного банку гіпотечного часопис українських приватників відзначав: „Цілу чверть століття Банк засилював кредитом не лише підставу й основу нашої нації – хліборобство, але також нашу кооперацію, нашу парцеляцію, наш промисл і торгівлю, наше ремесло,

зокрема, служив кредитом нашій духовній та світській інтелігенції. Кожний, хто тільки довірив йому свої гроші чи доручив свої фінансові інтереси, пізнав непохитну солідність і певність цієї інституції навіть у найтяжчих часах” [509, с. 34].

Загалом у розглядуваний період кредитна кооперація стала найпотужнішою складовою українського кооперативного руху в Східній Галичині, що дозволило навіть в умовах світової війни та визвольних змагань зберегти здобутки національного господарського руху останньої третини XIX – початку XX століття.

ВИСНОВКИ

1. Кредитна кооперація Східної Галичини останньої третини ХІХ-го – на початку ХХ ст. мала глибокі економічні і соціальні корені, вона виникла в умовах наявності залишків феодального землевпорядкування, аграрного перенаселення, низької оплати праці, значної заборгованість селян лихварям і банкам, як об'єктивна потреба об'єднання зусиль дрібних товаровиробників в умовах розвитку ринкових відносин, яка б надавала їм необхідний капітал, сприяла їх конкурентоспроможності у боротьбі з торговельним і промисловим капіталом, допомагала впровадженню агрономічних нововведень, нових засобів виробництва тощо.

2. Складне соціально-політичне та економічне становище українців у складі Австро-Угорської імперії утвердило у середовищі національної еліти переконання у необхідності опанування українцями важливих фінансово-кредитних сфер господарської діяльності, без чого була б неможливою національно-державна самоідентифікація українців. Європейський досвід кооперативного будівництва засновники української кредитної кооперації прагнули пристосувати до можливостей і завдань, що стояли перед галицьким українством. В умовах бездержавного розвитку українського суспільства кооперація розглядалася як своєрідна форма боротьби українського народу за самостійне національне існування з метою піднесення рівня добробуту українського населення. Ідеологічна спрямованість української кредитної кооперації не відповідала політиці австрійського уряду. Проте Австро-Угорщина була європейською, парламентською, порівняно демократичною державою. Її закони, а особливо «Закон про товариства» від 15 листопада 1867 року дали можливість українцям створювати кооперативні спілки та об'єднання, що дозволило розгорнути широку мережу фінансово-кредитних осередків українців.

3. 1860–1880-ті рр. стали періодом зародження українського кредитного кооперування, оскільки саме тоді українська громада визнала

ощадно-позичковий кооператив найбільш зручним засобом кредитування населення. Товариство „Просвіта”, яке активно функціонувало в цей час, відіграло визначальну роль у формуванні української національної свідомості галичан та стало ініціатором економічного відродження українців.

4. 1890-ті роки стали новим етапом в історії українського кооперативного кредиту, часом формування системи кооперативного кредитування та визначення основних його принципів для міста і села. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. міські кредитні кооперативи системи Шульце-Деліч та сільські системи Райфайзена стали невід’ємною частиною життя українців Східної Галичини. Найбільш масовою, дієвою і результативною формою кредитної кооперації були ощадно-кредитні каси, які функціонували як на обмеженому власному капіталі (вкладах), так і здебільшого на позиченому, забезпечуючи певну частину селян дешевими, порівняно з приватними, кредитами. Очевидне переважання кредитних товариств над ощадно-позичковими пояснюється бідністю населення, для якого створення навіть мінімального паю було дуже обтяжливим.

5. Основними організаційними засадами спілкового руху були: добровільність, взаємовигода, взаємодопомога, самоокупність, дисциплінованість, майнова відповідальність.

6. Проявом концентрації капіталу і певного регулювання діяльності кредитної кооперації було створення національних крайових кооперативних об’єднань (союзів), які виконували роль посередника між місцевими спілками і владою, банками, іншими комерційними структурами, забезпечували спілкові ощадно-кредитні каси дешевшим (ніж у лихварів) кредитом, необхідними товарами, допомогли у підготовці кадрів кредитної кооперації. „Райфайзенки”, кредитні товариства системи Шульце-Деліча, Крайовий союз кредитовий, Земельний банк гіпотечний мобілізували вільні капітали українського населення, спрямовуючи їх у кооперативне виробництво і приватне підприємництво. Недоліки в кооперативному русі

були пов'язані з нестачею власних коштів, передвоєнною фінансовою кризою в імперії, браком кваліфікованих кадрів і досвіду спілкової роботи.

7. Загалом, кредитна кооперація у Східній Галичині в останній третині XIX-го на початку XX ст. мала позитивне значення в житті українства. Крім матеріальних вигод, вона сприяла згуртуванню людей у певні соціальні і національні спільноти. Надаючи великої ваги культурно-просвітницькій громадській роботі, провідники кооперативного руху (інтелігенція, яка традиційно займала провідне місце в політичному, духовному та соціально-економічному житті західноукраїнського краю) розглядали розбудову економічної бази українців в краї як органічну складову єдиного націотворчого процесу.

8. Таким чином, у надзвичайно складних соціально-економічних та політичних умовах, спричиненими іноземним поневоленням, відбувалося становлення кредитної кооперації у Східній Галичині, що створювало економічний фундамент національного самозбереження. Опановуючи фінансово-кредитну сферу, українці посилювали свій вплив у містах та формували сприятливий економічний ґрунт для українського селянства, створювали собі робочі місця, підтримували рідну культуру й освіту. Розгортання фінансово-кредитного забезпечення національного господарського руху посилювало віру українства у свої сили та вселяло надію на відновлення своєї державності.

Слід підкреслити, що історичний досвід кооперативного руху в Україні – не лише минуле, а нереалізований і невикористаний у нинішніх умовах великий творчий потенціал, здатний за певних умов перетворитися на реальну силу забезпечення матеріальних і духовних потреб людей.

Теоретичне узагальнення цього досвіду дає можливість визначити кілька основних властивостей, характерних для української кооперації. По-перше, кооперація здатна вирішувати масштабні і багатопланові економічні завдання. По-друге, кооперативні організації можуть сприяти вирішенню складних соціальних проблем суспільства, насамперед, підвищити зайнятість

населення, підтримати найменш захищені його верстви. По-третє, кооперативні організації сприяють формуванню в широкого загалу людей особистої відповідальності за результати своєї праці, відновленню кращих принципів моральності. Все це може позитивно позначитися не лише на розвитку сучасної української економіки, а й на морально-психологічній атмосфері в суспільстві.

Ринкова трансформація економіки потребує широкого втілення у життя ідей кредитної кооперації. Ми переконані, що активне залучення до реального сектору економіки кооперативних господарських організацій значно прискорить розвиток вітчизняного виробництва, створить додаткові робочі місця, сформує в сільській місцевості соціально-побутову інфраструктуру. Кредитна кооперація повинна акумулювати розпорочені заощадження населення, державні інвестиції, банківські кредити та інші кошти й адресно їх надавати селянським господарствам, кооперативним підприємствам, науково-дослідним, освітнім установам під конкретні виробничі програми. Народні капітали кредитної кооперації мають стати надійним допоміжним засобом, незалежним від державного бюджету і політичного волюнтаризму для розбудови потенціалу національного інтелекту у сфері культури, науки, економіки, техніки та інших царин життя українського суспільства.

У світлі вищезгаданого відзначимо, що сьогодні відродження і розвиток кредитної кооперації в Україні є кардинальним загальнонаціональним завданням. Для успішного його вирішення необхідно здійснити певний комплекс організаційних заходів. Насамперед, потрібна чітко визначена державна кооперативна політика, необхідно розробити та затвердити державну програму пропаганди кооперативної ідеї, переваг кооперативного способу господарювання, природи кооперативних форм самопомоги, особливостей розвитку кооперації в Україні. Кооперативним структурам слід широко залучати наукові кадри, і в першу чергу, висококваліфікованих фахівців, до проведення наукових досліджень з

питань теорії і практики кооперативного будівництва, особливостей кооперативного руху в окремих регіонах країни, внесення конкретних пропозицій щодо відродження української кооперації. Необхідне розгортання в ЗМІ інформаційно-просвітницької праці про значимість кооперативного руху й ефективність кооперації для соціального захисту населення, їх впливу на суспільні відносини і роль в економіці держави, про значення державних органів влади й місцевого самоврядування щодо підтримки агітаційної праці серед населення.

Організаторам і творцям новітнього кооперативного кредитування не тільки доцільно, а й на нашу думку, необхідно використовувати багатий досвід діяльності українського кредитного руху останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

Центральний державний архів вищих органів

влади України, м. Київ

Ф. 3807 Жук Андрій – український емігрант, член президії “Спілки визволення України”.

1. Оп. 2, Спр. 15. Статті Жука А. “Земство і українська книжка”, “Наше економічне становище і вихід з нього”. Просвітньо-економічний конгрес в 1909 р. Стаття В. Васюка “Український хаос продовжується”. Відозва “до українського народу”. 1909–1936 рр. – 32 арк.

2. Оп. 2, Спр. 47. Приватні листи у зв’язку з 30-літнім ювілеєм літературної і кооперативної діяльності Андрія Жука (редактора Ревізійного союзу українських кооперативів) з додатком газет “Діло”, “Америка” та інших. 1907–1939 рр. – 156 арк.

Центральний державний історичний архів

України у м. Львові

Фонд 130. Руський Народний інститут „Народний Дім”, м. Львів.

3. Оп. 1, Спр. 960. Касовий звіт „Общого рольничо-кредитного заведення для Галичини і Буковини” у Львові (Русский Банк) за 1895 рр. та відомості про сплату ним Народному Дому відповідних сум для депозитів. – 23 арк.

4. Оп. 1, Спр. 961. Фінансовий звіт про прибутки і видатки Руського комітету для голодуючих в Галичині”. 1891р. – 35 арк.

Фонд 146. Галицьке намісництво, м. Львів

5. Оп. 4, Спр. 3783. Донесення староств і органів поліції про хід сільськогосподарських страйків (1902 р.). – 220 арк.

6. Оп. 4, Спр. 2432. Дело о проведении аграрной реформы в Галиции. 1897–

1910. – 112 листов.

7. Оп. 25, Спр. 517. Листування організаційного комітету в м. Львові про затвердження, зміни статуту та діяльність українського товариства „Повітове товариство кредитове” в м. Львові. 1900–1912 рр. – 4 арк.
8. Оп. 25, Спр. 597. Листи членів товариства в м. Львові про зміни статуту українського товариства „Товариство взаємних обезпечень „Дністер” в м. Львові. Статут. 1909–1912. – 135 арк.
9. Оп. 25, Спр. 772. Справа про затвердження і зміни статуту фірми кредитного товариства „Праця” в м. Бучачі. 1904 – 1909 рр. – 41 арк.
10. Оп. 25, Спр. 1476. Справа про затвердження і зміни статуту кредитно-господарського товариства „Поміч” в м. Бессирах. 1908–1913. – 20 арк.
11. Оп. 25. Спр. 1482. Листи староства в м. Перемишлі про затвердження і зміни статуту фірми кредитно-господарського товариства „Сян” в с. Ванівцях. Статут. – 25 арк.
12. Оп. 25, Спр. 1601. Листування з міністерством внутрішніх справ про реєстрацію фірми акціонерної спілки „Земельний банк гіпотечний” в м. Львові. Статут. Т. I. 1908–1909 рр. – 69 арк.
13. Оп. 25. Спр. 1603. Статут фірми акціонерної спілки „Земельний банк гіпотечний” в м. Львові. Т. III. 1910 р. – 30 арк.
14. Оп. 25, Спр. 1605. Баланс фірми акціонерної спілки „Земельний банк гіпотечний” в м. Львові за 1913 р. – 37 арк.
15. Оп. 25, Спр. 1777. Баланси кредитних товариств, які знаходилися на території Збаразького повіту за 1908 р.– 70 арк.
16. Оп. 25, Спр. 1858. Баланси кредитних товариств, які знаходилися на території повіту м. Чортків за 1908 рік. – 59 арк.
17. Оп. 25, Спр. 1863. Баланс кредитного товариства „Самопоміч” в м. Бродах за 1908 рік. – 13 арк.
18. Оп. 25, Спр. 1919. Баланс товариства „Товариство взаємних убезпечень „Дністер” за 1908 р. – 27 арк.

19. Оп. 25, Спр. 2005. Листи староства в м. Підгайцях про впис до реєстру фірми товариства „Товариство господарсько-кредитове” в с. Беневі. 1909–1913 рр. – 3 арк.
20. Оп. 25, Спр. 2094. Листи староства в м. Перемишлі про впис до реєстру кредитно-господарського товариства „Сян” в с. Ванівцях. – 10 арк.
21. Оп. 25, Спр. 2132. Листи староства в м. Тернополі з проханням про впис до реєстру фірми кредитного товариства „Надія” в Бірках Великих. 1909–1913. – 5 арк.
22. Оп. 25, Спр. 2498. Листи окружного суду в м. Бережанах про впис до реєстру фірми господарсько-кредитового товариства „Хлопська каса” в с. Ліщин. Статут. – 16 арк.
23. Оп. 25, Спр. 2871. Листи окружного суду в м. Станіславові про впис до реєстру господарсько-кредитного товариства „Віра” в с. Цвітовіст. Статут. – 15 арк.
24. Оп. 25, Спр. 3345. Баланси кредитних товариств, які знаходилися на території Коломийського повіту за 1909 рік. – 29 арк.
25. Оп. 25, Спр. 3441. Баланси кредитних товариств, які знаходилися на території Яворівського повіту за 1909 рік. – 54 арк.
26. Оп. 25, Спр. 3442. Баланси кредитних товариств на території Яворівського повіту за 1909 рік. – 46 арк.
27. Оп. 25, Спр. 3500. Баланс кредитного товариства „Самопоміч” в м. Золочеві за 1909 рік. – 37 арк.
28. Оп. 25, Спр. 3656. Листи окружного суду в м. Бережанах про впис до реєстру кредитного товариства „Згода” в с. Боготнівцях. Статут. – 14 арк.
29. Оп. 25, Спр. 3672. Листи окружного суду в м. Борщові про впис до реєстру товариства „Повітове товариство кредитове руського Народного Дому” в м. Борщові. 1910–1914 рр. – 6 арк.
30. Оп. 25, Спр. 3710. Листування з окружним судом в м. Бережанах про впис до реєстру господарсько-кредитного товариства „Народний Дім” в с. Бовшівці. – 7 арк.

31. Оп. 25, Спр. 3712. Листи окружного суду в м. Тернополі про впис до реєстру господарсько-кредитної спілки „Русская каса” в с. Боришківцях. Статут. – 14 арк.
32. Оп. 25, Спр. 3743. Листи окружного суду в м. Тернополі про впис до реєстру господарсько-кредитового товариства „Руский Народний Дім” в м. Будзанові. – 4 арк.
33. Оп. 25, Спр. 6818. Дело о регистрации кружка стоварищества „Господарско-кредитова Спилка” в с. Ванивцы. Статут. – 17 листов.
34. Оп. 25, Спр. 3891. Баланс кредитного товариства „Власна поміч” в с. Варваринцях за 1910 рік. – 23 арк.
35. Оп. 25 а, Спр. 39. Финансовые отчеты торговых, кредитных и др. обществ по сбережению денежных средств, находящихся на территории Котенка-Струмиловского повета за 1908 год. – 41 арк.
36. Оп. 25 а, Спр. 51. Финансовые отчеты обществ действующих на территории Тернопольского повета за 1913 год. – 36 арк.
37. Оп. 25 а, Спр. 164. Статут товариства „Руський Ревізійний Союз”, „Краєвий Союз Ревізійний”. – 14 арк.
38. Оп. 25 а, Спр. 165. Отчет общества „Краевой Ревизионный Союз” во Львове о своей деятельности за 1905–1907 гг., 1909 г. – 78 листов.
39. Оп. 29 а, Спр. 171. Звіт роботи I-го Національного конгресу, який відбувся 21 вересня 1909 р. у м. Стрию. – 33 арк.
40. Оп. 25 б, Спр. 164. Прошение основателей общества „Русский ревизионный союз” во Львове об утверждении прилагаемого устава и решение по этому вопросу. – 13 арк.
41. Оп. 25 б, Спр. 165. – Звіт „КСР” з розвитку руських союзних товариств заробкових і господарських до 1905 року. – 22 арк.
42. Оп. 25 б, Связка 7, Спр. 165. Отчет общества „Краевой ревизионный союз” во Львове о своей деятельности за 1909–1912 гг. – 32 листа.
43. Оп. 58, Спр. 178. Сведения староств о наличии обществ и товариществ на

их територіях. – 153 арк.

44. Оп. 58, Спр. 1274. Сообщения окружных судов о регистрации кредитных банков в г. Перемишле, Львове, Дрогобиче и др. С приложением уставов. – 53 листа.

45. Оп. 58, Спр. 1388. Сообщение окружного суда о регистрации украинского кредитного общества „Самопомич” в с. Броды с приложением устава. – 16 листов.

46. Оп. 58, Спр. 1434. Финансовый отчет кредитного общества „Власна Помочь” в Буцьках за 1905 год. – 4 листа.

47. Оп. 58, Спр. 1454. Финансовый отчет кредитного общества в м. Будзанов за 1902 год. – 36 листов .

48. Оп. 58, Спр. 1459. Финансовый отчет кредитного заведения в м. Бохня за 1907 г. – 5 листов.

49. Оп. 70, Спр. 117. Материалы об учреждении и деятельности общества взаимного страхования „Днистер” во Львове (уставы, отчеты, протоколы, переписка и др.). 1890–1893 – 149 листов.

Фонд 302 Крайове сільськогосподарське товариство „Сільський господар” у Львові. 1899-1944 рр.

50. Оп. 1, Спр. 633. Лозинський М. Чим для нас кредитова кооперація. – 17 арк.

Фонд 309 Наукове товариство імені Шевченка у Львові

51. Оп. 1, Спр. 388. К. Левицький. Автобіографія. Список наукових праць. – 24 арк.

52. Оп. 1, Спр. 1667. Робота Нагірного Василя. З моїх споминів. Рукопис. – 217 арк.

Фонд 320. Ревізійний Союз Українських Кооперативів, м. Львів.

53. Оп. 1, Спр. 4. Книга реєстрації кооперативів із зазначенням дати їх заснування і прізвищ членів правлінь. – 152 арк.

Фонд 348. Товариство “Просвіта”, м. Львів. 1868–1939 рр.

54. Оп. 1, Спр. 1. Новий змінений статут товариства „Просвіта” з 1891 року, апробований Галицьким намісництвом у 1898 р. – 12 арк.

55. Оп. 1, Спр. 90 а. Звіти про діяльність товариства і його філіалів. 1908–1909. – 72 арк.

56. Оп. 1, Спр. 142. Протокол ювілейних звітно-виборчих загальних зборів членів товариства, проведених за участю делегатів від філіалів, читалень “Просвіти” 2 лютого 1894 року у Львові. 1894. – 20 арк.

57. Оп. 1, Спр. 7632. Протоколи засідань Головної управи товариства. 1905–1910. – 26 арк.

Фонд 363. Левицький Володимир Лукич (псевд. Василь Лукич), нотаріус, письменник, літературознавець, культурно-освітній діяч, дійсний член НТШ. 1856–1938 рр.

58. Оп. 1, Спр. 11. Біографічна довідка про Левицького Костя до 75-річчя народження, написана Левицьким В. 1934. – 2 арк.

Фонд 373. Федак С. – адвокат, громадський діяч. 1861–1937.

59. Оп. 1, Спр. 8. Матеріали про діяльність товариства взаємного кредиту „Дністер” у Львові. – 26 арк.

Фонд 382. Романчук Юліан – письменник.

60. Оп. 1, Спр. 1. Звернення, декларації, листи-спростування та інші матеріали про заходи Романчука Ю. як голови об’єднаного українського депутатського клубу в австрійському парламенті в справі консолідації українців для боротьби проти дискримінації (оригінали, чернетки). 1890–1923. – 65 арк.

Фонд 409. Центр адміністративних столових маєтків.

61. Оп. 1, Спр. 98. Листи Земельного іпотечного банку, товариства „Дністер” та інших банків про сплату процентів від позичених грошей. 1913 р. – 4 арк.

Фонд 421. Товариство взаємного страхування „Дністер”, м. Львів

62. Оп. 1, Спр. 25. Звіт про фінансово-господарську діяльність за 1904 р. – 15 арк.

63. Оп. 1, Спр. 26. Звіт про фінансово-господарську діяльність за 1905р. – 12 арк.

64. Оп. 1, Спр. 27. Страхове товариство „Дністер”. Звіт про фінансово-господарську діяльність за 1906 р. – 10 арк.

Фонд 428. Ревізійний союз руських кооперативів у Львові

65. Оп. 1, Спр. 52. Звіти, баланси, акти ревізій та ін. документи про діяльність кредитної каси „Надія” в м. Куликові. 1910–1929 рр. – 63 арк.

66. Оп. 1, Спр. 54. Баланс господарсько-кредитового товариства „Самопоміч” в с. Палівцях Зелених за грудень 1911 року. – 42 арк.

67. Оп. 1, Спр. 64. Фінансовий звіт кредитного товариства „Надія” в с. Турці за 1911 р. – 5 арк.

68. Оп. 1, Спр. 71. Список кредитних і господарських товариств, в яких проведено ревізію їх господарської діяльності в 1911 р. – 87 арк.

69. Оп. 1, Спр. 72. Список кредитних і господарських товариств, розташованих на території Чортківського окружного суду. – 92 арк.

70. Оп. 1, Спр. 109. Заяви окремих осіб про вступ у члени кредитного товариства „Львівська самопоміч”. – 176 арк.

Фонд 514 Театральне товариство „Руська бесіда”, м. Львів

71. Оп. 1, Спр. 101. Книжечка уділова Крайового союзу кредитового, товариства зареєстрованого з обмеженою порукою у Львові для членів Вп. Товариства „Руська Бесіда” у Львові. Витяг із статуту Крайового союзу кредитового. – 9 арк.

Фонд 562. Земельний іпотечний банк в м. Львові

72. Оп. 1, Спр. 18. Переписка с сберегательным кредитным товариществом „Прут” о предоставлении ему кредита. – 22 листа.

73. Оп. 1, Спр. 20. Переписка с частными лицами о предоставлении кредита, об уплате векселей и др. – 183 листа.

Державний архів Тернопільської області(м.Тернопіль)

Фонд 294. Документи про діяльність „Просвіти” у м. Тернопіль.

74. Оп. 1, Спр. 42. Фінансові звіти кооперації при читальнях „Просвіти”. – 12 арк.

75. Оп. 1, Спр. 67. Справозданє з люстрацій читальні „Просвіти” в Чернелеві Мазовецькім з дня 28 січня 1912 р. – 31 арк.

76. Оп. 1, Спр. 71. Документи (протоколи Загальних зборів, членів читальні, відомості, звіти) про діяльність читальні „Просвіта” в с. Петрики (1901–1912 рр.). – 44 арк.

77. Оп. 1, Спр. 74. Документи (протоколи Загальних зборів, членів читальні, відомості, звіти) про діяльність читальні „Просвіта” в с. Біла (1904–1938 рр.) – 64 арк.

78. Оп. 1, Спр. 158. Сведения сельских читален „Просьвиты” о новоизбранном руководстве и праздновании 40-летия юбилея „Просьвиты”. – 16 листов.

Державний архів Івано-Франківської області

Фонд 7. Станіславське міське управління, 1841–1918 рр.

79. Оп. 1, Спр. 198. Переписка органів міського управління з намісництвом та Міністерством внутрішніх справ про порядок видачі закордонних паспортів (1887–1918 рр.). – 67 арк.

80. Справа по звинуваченню Сочинського Антона за розміщення в газеті „Слово польське” замітки про підготовку українцями різні поляків і євреїв у місті Надвірна, 1906 р. – 28 арк.

Фонд 114. Товариство „Просвіта”.

81. Листування товариства “Просвіта” у Києві і “Краєвого союзу ревізійного” у Львові про підготовку всеукраїнського кооперативного з’їзду в 1910 р. Серпень–жовтень 1909 р. // Ф. 114 Товариство “Просвіта”. – Спр. 118. – 5 арк.
82. Творидло М. Нарис історії просвіт на Галичині. Без кінця. [1910-і рр.]. Машинопис // Ф. 114. – Спр. 23. – 68 арк.

II. Опубліковані документи і матеріали

83. Закон України “Про кооперацію” від 10 липня 2003 р. // *Голос України*. – 2003. – 28 серпня. – С. 20–21.
84. Закон України “Про кредитні спілки”. // *Вісті центральної спілки товариств України*. Діловий випуск № 5 (156). – 1 лютого 2002. – С. 1–10.
85. Конституція України. Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Українська правнича фундація, 1996. – 54 с.
86. На вічну ганьбу Польщі. Твердині варварства в Європі. Третє незмінене видання. Нью-Йорк: “Говерля”, 1978. – 150 с. (Серія “Документи і матеріали”, ч. 2).
87. Перший український просвітньо-економічний конгрес уладжений Товариством „Просвіта” в сорокліте заснованя у Львові в днях 1. і 2. лютого 1909. року. / Протоколи і реферати зредагували Д-р І. Брик і Д-р М. Коцюба; Коштом і накладом Товариства „Просвіта” – Львів: З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка. Під зарядом К. Беднарського, 1910. – XIV, 2, 655 с. – (На авантитулї назв.: Пропамятна книга).
88. Право народу. Приступний виклад програми Української Соціалістично-Радикальної Партії (УСРП). – Львів, (б.р.). – 37 с.

89. Програма Русько-Української радикальної партії // Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали. В III т. – Б. М.: Сучасність, 1983. Т. 1. – С. 9–13.
90. Резолюція Руского Всенародного Віча, котре старанням львовських Русинів відбулося в „Домі Народнім” на дні 17. (29) червня 1883 р.
91. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали. В III т. – Б.м.: Сучасність, 1983. Т. 1. – 510 с.; Т. II. – 429 с.
92. Церква і суспільне питання. Документи і матеріали 1899–1944 рр. Том II. Кн. 2. – Львів: Вид-во отців василіан “Місіонер”, 1999. – 1090 с.

III. Мемуари

93. Альманах Станіславівської землі. Т. I. Нью-Йорк. – Торонто. – Мюнхен. 1975 .
94. Бережанська земля. Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто: вид. НТШ, 1970. – 877 с.
95. Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто: вид. НТШ, 1973. – 836 с.
96. Жовківщина. Історико-мемуарний збірник. – Жовква – Львів – Балтимор: вид. Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, земляцьке об’єднання „Жовківщина”, 1995. – Т. 2. – 346 с.
97. Збаражчина. Збірник статей, матеріалів і споминів. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто: вид. НТШ, 1980. – Т. 1. – 740 с.
98. Нагірний В. З моїх споминів. – Львів: накладом РСУК. – 1935. – 70с.
99. Підволочиська земля в спогадах емігрантів. – Тернопіль: вид. Тернопіль, 1993. – 176 с.
100. Стрийщина: історично-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнітівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини. Т. II. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто: вид. НТШ, 1990. – 657 с.
101. Тербовлянщина в спогадах емігрантів. – Тернопіль: вид. Тернопіль,

1993. – 293 с.

102. Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1992. – 214 с.
103. Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина. Регіональний історично-мемуарний збірник. Т. III. Філядельфія, ЗСА, 1983. – 846 с.

IV. Статистичні звіти

104. Звіт Дирекції Спілки Взаємного кредиту „Лемківський Банк” стоваришеня заробкового з обмеженою порукою в Новім Санчи з діяльності і рахунків за рік 1903 – 1909. – Новий Санч: З друкарні тов-ва „Руської Ради” в Чернівцях, 1905. – 68 с.
105. Звіт з діяльності „Міщанського Союзу Кредитового” стоваришеня зареєстрованого з обмеженою порукою у Львові за V рік діловий 1911. – Львів: „Загальна Друкарня”, 1912. – 13 с.
106. Звіт з діяльності „Повітового товариства кредитового” стоваришеня зареєстрованого з обмеженою порукою в Городенці з і рахунків за рік 1909. – 15 с.
107. Звіт з діяльності Товариства „Просвіта” за час від 1 січня 1898 до 31 грудня 1899 р. З друкарні товариства ім. Шевченка. – Львів, 1905. – 45 с.
108. Звіт з діяльності філії Просьвіти в Стрию за час від 11. мая 1904 до 11. мая 1906. – Львів: Накладом філії Просьвіти в Стрию. З печатні В.А.Шийковського, 1906.
109. Звіт з діяльності філії Просьвіти в Стрию за час від 11. червня 1903 до 11. мая 1904. – Львів: Накладом філії Просьвіти в Стрию. З печатні В. А. Шийковського, 1904. – 31 с.
110. Звіт, замкнене рахунків і білянс Краєвого Союзу Кредитового, стоваришеня зареєстрованого з обмеженою порукою у Львові, за дванадцятий рік адміністраційний 1910. – Львів, 1911. – 12 с.

111. Звіт, замкнене рахунків і білянс Краєвого Союзу Кредитового, стоваришеня зареєстрованого з обмеженою порукою у Львові, за девятий рік адміністраційний 1907. – Львів, 1908. – 13 с.
112. Звіт, замкнене рахунків і білянс Краєвого Союзу Кредитового, стоваришеня зареєстрованого з обмеженою порукою у Львові, за десятий рік адміністраційний 1908. – Львів, 1909. – 15 с.
113. Звіт, замкнене рахунків і білянс Краєвого Союзу Кредитового, стоваришеня зареєстрованого з обмеженою порукою у Львові, за одинайцятий рік адміністраційний 1909. – Львів, 1910. – 12 с.
114. Звіт, замкнене рахунків і білянс Краєвого Союзу Кредитового, стоваришеня зареєстрованого з обмеженою порукою у Львові, за осьмий рік адміністраційний 1906. – Львів, 1907. – 14 с.
115. Звіт, замкнене рахунків і білянс Краєвого Союзу Кредитового, стоваришеня зареєстрованого з обмеженою порукою у Львові, за пятайцятий рік адміністраційний 1913. – Львів, 1914. – 12 с.
116. Звіт товариства „Краєвий союз ревізійний у Львові” з діяльности Товариства і розвою союзних, руских заробкових і господарських стоваришень за 1907 р. – Львів: З друкарні наукового товариства ім. Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1908. – 33 с.
117. Звіт товариства „Краєвий союз ревізійний” у Львові з діяльності до дня 31 грудня 1905 р. – Львів: З друкарні наукового товариства ім. Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1906. – 8 с.
118. Звіт Товариства „Просвіта” з діяльності за час від 1. I. 1910 до 31. XII. 1912. – Львів: З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1913. – 158 с.
119. Sprawozdane z dżylnoty „Краєвого союзу Кредитового”, стоваришеня зареєстрованого з обмеженою порукою у Львові, за другий рокъ истнованя, то э за рокъ адміністраційный водъ 1 сїчня до 31 грудня 1900 р. – Львовъ, 1901. – 9 с.
120. Sprawozdane z dżylnoty „Краєвого союзу Кредитового”, стоваришеня

- zareєстрованого зь обмеженою порукою у Львовѣ, за перший рокъ истнованя, то э за рокъ адміністраційный водь 1 сѣчня до 31 грудня 1899 р. – Львовъ, 1900. – 10 с.
121. Sprawozdane zь дѣяльности „Краєвого союза Кредитового”, стоваришеня zareєстрованого зь обмеженою порукою у Львовѣ, за третий рокъ истнованя, то э за рокъ адміністраційный водь 1 сѣчня до 31 грудня 1901 р. – Львовъ, 1902. – 12 с.
122. Sprawozdane zь дѣяльности „Краєвого союза Кредитового”, стоваришеня zareєстрованого зь обмеженою порукою у Львовѣ, за четвертий рокъ истнованя, то э за рокъ адміністраційный водь 1 сѣчня до 31 грудня 1902 р. – Львовъ, 1903. – 11 с.
123. Sprawozdane zь дѣяльности Головного Виділу Товариства „Просвіта” за рокъ 1891. З друкарні товариства ім. Шевченка – Львовъ, 1892. – 27 с.
124. Sprawozdane i zamknenє рахунків спілки взаїмного кредита „Лемківський Банк” zareєстрованої з обмеженою порукою в Новім Санчи за VII. рік адміністраційний (1910) предложені Загальним Зборам дня 15-го н. с. цвѣтня 1911 р. – Новий Санч, З друкарні Романа Піша, 1911.
125. Sprawozdane i zamknenє рахунків спілки взаїмного кредита „Лемківський Банк” zareєстрованої з обмеженою порукою в Новім Санчи за VIII. Рік адміністраційний (1911) предложені Загальним Зборам дня 15-го н. с. цвѣтня 1912 р. – Новий Санч, З друкарні Романа Піша, 1912.
126. Sprawozdane i zamknenє рахунків спілки взаїмного кредита „Лемківський Банк” zareєстрованої з обмеженою порукою в Новім Санчи за IX. Рік адміністраційний (1912) предложені Загальним Зборам дня 15-го н. с. цвѣтня 1913 р. – Новий Санч, З друкарні Романа Піша, 1913.
127. Podrecznik statystyki Galicji. Wydany przez krajowe biuro statystyczne. Pod redakcja T. Pilata. – Lwow, 1900. – T. IX. – Cz. II. – 166 s.
128. Podrecznik statystyki Galicji. Wydany przez krajowe biuro statystyczne. Pod redakcja T. Pilata. – Lwow, 1913. – T. III. – Cz. I–II. – 210 s.

129. Rocznik statystyki Galicji. Wydany przez krajowe biuro statystyczne. Pod kierunkiem T. Rutowskiego. – Rok I. – Lwow, 1887. – 294 s.
130. Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych. Wydany przez krajowe biuro statystyczne / Pod kierunkiem T. Rutowskiego. – Lwow, 1882. – T. XVI. – Zs. II. – 173 s.
131. Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych. Wydany przez krajowe biuro statystyczne / Pod kierunkiem T. Rutowskiego. – Lwow, 1882. – T. VIII. – Zs. I. – 45 s.
132. Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych / Pod redakcja T. Pilata. – Lwow, 1890. – T. XI. – S. 1 – 68.
133. Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych / Pod redakcja T. Pilata. – Lwow, 1891. – T. XII. – 40 s.
134. Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych / Pod redakcja T. Pilata. – Lwow, 1900. – T. XX. – S. 1–54.
135. Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych / Pod redakcja T. Pilata. – Lwow, 1909. – T. XXVII. – 38 s.
136. Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych / Pod redakcja T. Pilata. – Lwow, 1911. – T. XXV. – S. 176–248.

V. Періодичні видання

137. А. Гаврилко. Закон про полегші податкові для стоваришень заробкових і господарських і зачетних кас / А. Гаврилко // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1913. – Ч. 3–4. – С. 59–64.
138. А. Ільченко. Кілька слів. Організаційний хаос в нашій економічній праці / А. Ільченко // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1909. – Ч. 6. – С. 2–3.

139. А. Ж. Громадські каси позичкові в Галичині / А. Ж. // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1910. – Ч. 12. – С. 281–282.
140. А. Ж. Економічна діяльність „Общества” ім. М. Качковського / А. Ж. // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1910. – Ч. 8–9. – С. 199 – 201.
141. А. Ж. Заробково-господарські стоваришеня в Галичині в р. 1911 / А. Ж. // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1912. – Ч. 11 і 12. – С. 202–205.
142. А. Ж. Національна статистика спілок ощадності і позичок під Патронатом Краєвого Виділу в Східній Галичині, після стану з днем 31 грудня 1909 року / А. Ж. // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1910. – Ч. 11. – С. 241–244.
143. А. Жук. Наша організація економічна / А. Жук. // Самопоміч. – Ч. 1–2. – С. 5–18.
144. А. Жук. Наше економічне становище і вихід з него (З приводу рефератів і резолюцій просвітно-економічного конгресу 1–2 лютого 1909 р. видрукованих в пропам’ятній книзі конгресу. / А. Жук. // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1911. – Ч. 1. – С. 1–7.
145. А. Жук. Патронатські спілки ощадности і позичок / А. Жук // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного /

- Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1914. – Ч. 2. – С. 30–34.
146. А. Ж. Сорок літ / А. Ж. // Самопоміч. – Ч. 10–12. – С. 16–17.
147. А. Ж. Хто кого рабує? / А. Ж. // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1911. – Ч. 12. – С. 217 – 218
148. А. І. Національно-економічні відносини на Україні і в Галичині / А. І. // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійног / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1910. – Ч. 8–9. – С. 173–179.
149. А. Курилас. Як організувати наших хліборобів? / А. Курилас. // Господар і промисловець. Орган „Краєвого союзу господарсько-молочарського в Стрию”. – Стрий, 1909. – Ч. 11–12. – С. 4–6.
150. Анкета в справі асекурації худоби // Самопоміч. Популярний додаток до “Економіста”. Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1910. – Ч. 10. – С. 3–4.
151. Анкета в справі забезпечення худоби // Господарська часопись. Орган Краєвого Товариства Господарського “Сільський Господар” / Ред. Г. Величко. – Львів: З друкарні І. Айхельбергера. – 1910. – Ч. 19. – С. 1–3.
152. Безпроцентові позички для потерпівших від елементарних нещасть // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1913. – Ч.5. – С. 93– 97.
153. Беруть гроші, але не ми (про читальні Просвіти) // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1904. – Ч. 1. – С. 6 – 8.

154. Білянс стоваришень заробкових і господарських за 1904 рік // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1905. – Ч. 9. – С. 12–13.
155. Білянс галицьких стоваришень заробково-господарських // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1911. – Ч. IX–XI. – С. 198.
156. Білянс союзних стоваришень кредитових і господарських за 1905 рік // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1906. – Ч. 5. – С. 13.
157. Білянси стоваришень заробкових і господарських за 1904 рік // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1905. – Ч. 6. – С. 12–13.
158. Білянси стоваришень заробкових і господарських за 1904 рік // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1905. – Ч. 7. – С. 14.
159. Білянси стоваришень заробкови і господарських за 1904 рік // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1905. – Ч. 8. – С. 14–15.
160. Біжучий рахунок. Товариство кредитове „Самопоміч” Підгайці // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1908. – Ч. 4. – С. 11–12.
161. Борба о землю // Діло. – Львів, 1902. – 27 мая (9 червня). – С. 1.
162. Брик І. З картин забутого / Брик І. // “Просвіта” за шістьдесять літ.

Ювілейний альманах. – Львів: Видання Т-ва “Просвіта”. З друкарні Вид. Сп. “Діло”, 1928. – С. 56–59.

163. В. Д. Чи святі горшки ліплять? (Під розвагу нашим селянам) / В. Д. // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1906. – Ч. 11. – С. 18–19.
164. В обороні хлопа-хлібороба. (Промова посла Д-ра Евгена Олесницького виголошена в палаті послів австрійського парляменту на засіданю 13 жовтня 1911 при дебаті над внесеннями в справі дорожнечі) // Діло. – Львів, 1911. – 17. н. ст. жовтня (4. жовтня ст. ст.). – С. 1–2.
165. В обороні хлопа-хлібороба. (Промова посла Д-ра Евгена Олесницького виголошена в палаті послів австрійського парляменту на засіданю 13 жовтня 1911 при дебаті над внесеннями в справі дорожнечі) // Діло. – Львів, 1911. – 18. н. нт. жовтня (5. жовтня ст. ст.). – С. 3–4.
166. В обороні хлопа-хлібороба. (Промова посла Д-ра Евгена Олесницького виголошена в палаті послів австрійського парляменту на засіданю 13 жовтня 1911 при дебаті над внесеннями в справі дорожнечі) // Діло. – Львів, 1911. – 19. н. ст. жовтня (6. жовтня нт. нт.). – С. 2–3.
167. В справі залеглостий позичкових рат // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1913. – Ч. 11–12. – С. 199–200.
168. В справі іпотечного кредиту для селян // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1904. – Ч. 11. – С. 15.
169. Вага економічної роботи для національної справи // Самопоміч. – Львів, 1910. – Ч. 4. – С. 1.
170. Важна пільга для економічної організації // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О.

- Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1906. – Ч. 4. – С. 10–11.
171. Важність економічних організацій // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1905. – Ч. 5. – С. 1–2.
172. Витанович І. Як народжувався український кооперативний рух в Галичині / Витанович І. // Кооперативна республіка. – 1936. – Ч. 11. – С. 350–356.
173. Віче львівських Русинів // Діло. – Львів, 1903. – 18 (31) жовтня. – С. 1.
174. Володимир Навроцкій, его значенъе и заслуги. Ôдчитъ д-ра Евгенія Олесницкого, выголошенный въ памятный день шестыхъ роковинъ смерти бл. П. Вол. Навроцкого // Дѣло. – Львôвъ, 1888. – 28 мая (9) червня. – С. 1–2.
175. Володимир Навроцкій, его значенъе и заслуги. Ôдчитъ д-ра Евгенія Олесницкого, выголошенный въ памятный день шестыхъ роковинъ смерти бл. П. Вол. Навроцкого // Дѣло. – Львôвъ, 1888. – 30 мая (11) червня. – С. 1–2.
176. Всячина. Кас ощадности було в Галичині з кінцем 1907 р. // Самопоміч. – Львів, 1909. – Ч. 9. – С. 8.
177. Всячина. Краєвий Союз Кредитовий в 1910 р. // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1911. – Ч. 3. – С. 62.
178. Всячина. Русофільська агітація проти „Дністра” // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1912. – Ч. 2. – С. 45.
179. Всячина. Перемиська „Руська Щадниця” // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О.

- Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1911. – Ч. IV–V.– С. 99–100.
180. Г. Мороз. Еміграція Бойків до Америки. (Допись з Турчанського) // Діло. – Львів, 1902. – 17 (30) нт. – С. 2.
181. Головні типи кредитних спілок // Економіст. Місячник економічно-господарський, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1906. – Ч. 12. – С. 3.
182. Гаврилко А. Значення кооперативної свідомості і як її ширити / Гаврилко А. // Господарсько-кооперативний часопис. – 1921. – Ч. 5–6. – С. 12.
183. Головна державна каса для заробкових і господарських стоваришень // Економіст. Місячник економічно-господарський, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського 1906. – Ч. 11. – С. 16–17.
184. Громадьте в спілках фонд резервовий // Самопоміч. – Львів, 1909. – Ч. 2. – С. 5.
185. Грунтова лихва // Діло. – Львів, 1902. – 5 (18) січня. – С. 2–3.
186. Де і які спілки закладати? // Економіст. Місячник економічно-господарський, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1909. – Ч. 5. – С. 1–3.
187. Де лучше щадити? // Економіст. Місячник економічно-господарський, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1906. – Ч. 11. – С. 20–21.
188. Де що з діяльності тов. „Просьвіта” у Львові на поли економічного розвою нашого народу // Економіст. Місячник економічно-господарський, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні

- Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1906. – Ч. 12. – С. 9–10.
189. Де що з статистики стоваришень кредитових, продукційних і промислових в Галичині // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1906. – Ч. 11. – С. 18–19.
190. Денис Кучика. Наша економічна політика / Денис Кучика // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1906. – Ч. 10. – С. 2–4.
191. Десять заповідей для члена кредитової спілки // Самопоміч. – Львів, 1913. – Ч. 1–2. – С. 22.
192. Де що з звіту товариства взіймних обезпечень від огню „Дністер” у Львові за рік 1905 // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1906. – Ч. 5. – С. 11–12.
193. Дивіденди по товариствах кредитових і гандлевих // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1904. – Ч. 1. – С. 19–20.
194. Діяльність Краєвого Союзу ревізійного в 1910 р. // Самопоміч. – Львів, 1911. – ч. 3–4. – С. 25–29.
195. Для охорони хліборобів. Відень, 15. жовтня 1911 // Діло. – Львів, 1911. – 16. н. ст. жовтня (3. жовтня ст. ст.). – С. 3.
196. Для пояснення // Діло. – Львів, 1904. – 8 (21) грудня. – С. 1.
197. Для чого треба убезпечуватись? // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. –

- Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1904. – Ч. 1. – С. 1–13.
198. "ДнїстерЪ" в році 1901 // Дїло. – Львів, 1902. – Ч. 88. 16 лютого (1 марта). – С. 2.
199. "ДнїстерЪ" товариство взаїмних обезпечень у Львові // Господарї. Часопис для руських хліборобів. – 1901. – Ч. 11. – С. 176.
200. "ДнїстерЪ" товариство взаїмних обезпечень у Львові // Господарї. Часопис для руських хліборобів. – 1902. – Ч. 3. – С. 48.
201. "ДнїстерЪ" товариство взаїмних обезпечень у Львові // Господарї. Часопис для руських хліборобів. – 1903. – Ч. 12. – С. 192.
202. До русинів Галицької землі // Дїло. – Львів, 1908. – 3. н. Ст. Жовтня (20. вересня ст. Ст.). – С. 2.
203. Домові каси ошадности // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1906. – Ч. 6. – С. 13.
204. Др. Ваньо. Наші стоваришеня кредитові в сьвітлі критика польского / Др. Ваньо // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1909. – Ч. 4. – С. 1–5.
205. Др. К. Кульчицький. Десять літ діяльности Патронату хліборобських спілок при Виділі Краєвім. (Про кооперацію в Сх. і Західній Галичині) / Др. К. Кульчицький // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1910. – Ч. 4. – С. 75–79.
206. Др. К. Кульчицький. Десять літ діяльности Патронату хліборобських спілок при Виділі Краєвім. (Про кооперацію в Сх. і Західній Галичині) / Др. К. Кульчицький // Економіст. Місячник економічно-господарский,

- Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О.Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1910. – Ч. 5. – С. 106–112.
207. Д-р Кость Кульчицький. Про взаїмні відносини між „Сільським Господарем” і кредитовими спілками / Д-р Кость Кульчицький // Економіст. Місячник економічно-господарський, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1910. – Ч. 1–2. – С. 3–7.
208. Др. К. Левицький. Закон з 10-го червня 1903, В.з. д. 133, про ревізію стоваришень заробкових і господарських та иньших товариств / Др. К. Левицький // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз Ревізийного. З друкарні “Діла”, 1904. –Ч. 1. – С. 2 – 4.
209. Др. К. Кульчицький. Лихва і кооперація кредитова / Др. К. Кульчицький // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізийного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізийний. З друкарні “Діла”, 1913. – Ч. 11–12 – С. 200–203.
210. Др. Лех. Кредит і єго наслідки у нас / Др. Лех // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізийного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізийний. З друкарні “Діла”, 1906. – Ч. 1. – С. 9–10.
211. Др. Т. Ваньо. Банк краєвий / Др. Т. Ваньо // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізийного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізийний. З друкарні “Діла”, 1910. – Ч. 3. – С. 50–52.
212. Д-рô Е. О[лесницький]. Примусова асекурація / Д-рô Е. О[лесницький] // Дїло. – Львôвъ, 1888. – 4 (16) сїчня. – С. 1.
213. Д-рô Е. О[лесницький]. Примусова асекурація / Д-рô Е. О[лесницький] // Дїло. – Львôвъ, 1888. – 5 (17) сїчня. – С. 1.
214. Д-ръ Е.О-[лесницьки]й. Новї робїтничї закони въ Австрїи / Д-ръ Е.О-

- [лесницьки]й // Дїло. – Львѡвъ, 1888. – 25 червня (7 липня). – С. 2.
215. Жук А. До ювілею Ревізіійного Союзу Українських Кооперативів у Львові / Жук А. // Кооперативна республіка. – 1934. – Ч. 1. – С. 29-33.
216. З господарсько-промислової комісії т-ва „Просьвіта” у Львові. (Звіт за час від 21 жовтня до 9 грудня 1907) // Економіст. Місячник економічно-господарский, орган стоваришень заробкових і господарских / Ред. К. Паньковський. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1908. – Ч. 1. – С. 31.
217. З Земельного Банку Гіпотечного // Самопоміч. – Львів, 1910. – Ч. 6. – С. 6.
218. З Краєвого Союзу Кредитового у Львові. Інформація до заснування зареєстрованих стоваришень заробкових і господарських з обмеженою порукою // Економіст. Місячник економічно-господарский, орган стоваришень заробкових і господарских / Ред. К. Паньковський. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1905. – Ч. 1. – С. 14.
219. З “Краєвого Союзу Ревізіійного” у Львові // Економіст. Місячник економічно-господарский, орган стоваришень заробкових і господарских / Ред. К. Паньковський. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1904. – Ч. 10. – С. 13–14.
220. З нарад українських послів // Дїло. – Львів, 1908. – 7. н. Ст. Марця (23. ст. Ст. Лютого). – С. 1.
221. З спілкового руху в Галичині // Самопоміч. – Львів, 1909. – Ч. 3. – С. 4–6.
222. З спілкового руху в Галичині // Самопоміч. – Львів, 1909. – Ч. 7. – С. 6.
223. З товариства взаїмних обезпечень „Дністер” // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізіійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізіійний. З друкарні “Дїла”, 1909. – Ч. 3. – С. 11–12.
224. З товариства „Дністер”. Білянс товариства за XVI рік адміністраційний

- // Господар і промисловець. Орган „Краєвого союзу господарсько-молочарського в Стрию”. – Стрий, 1909. – Ч. 1. – С. 8.
225. За мѣсяць выборы // Дѣло. – Львѡвъ, 1900. – 22 Липня (4 Серпня). – С. 1.
226. Загальні Збори Краєвого Союзу Кредитового. // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1910. – Ч. 3. – С. 60.
227. Загальні збори” // Діло. – Львів, 1902. – 7 (20) лютого. – С. 1–2.
228. Зарібкова еміграція // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні “Діла”, 1904. – Ч. 2. – С. 22 – 23.
229. Збори „Краєвого Союзу Ревізійного” // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз Ревізійного. З друкарні “Діла”, 1905. – Ч. 5. – С. 13–14.
230. Звіт з діяльності Товариства “Краєвий Союз ревізійний у Львові” // Діло. – Львів, 1907. – 6 лютого. – С. 1.
231. Звіт з Засідання Ради Товариства „Краєвий Союз Ревізійний у Львові” яке відбуло ся дня 30 січня 1908 в притутности 10 членів Ради // Економіст. Економічно-господарський місячник, орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. К. Паньковський. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1908. – Ч. 2. – С. 5–6.
232. Звіт Товариства “Краєвий Союз Ревізійний” у Львові за рік 1904 // Економіст. Економічно-господарський місячник, орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. К. Паньковський. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1905. – Ч. 5. – С. 12–13.
233. Звіт Товариства “Краєвий Союз Ревізійний у Львові” з діяльності до дня 31. грудня 1905. року // Економіст. Місячник економічно-

- господарский, орган стоваришень заробкових і господарских / Ред. К. Паньковський. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1906. – Ч. 1. – С. 1–6.
234. Звіт Товариства „Краєвий Союз ревізійний у Львові” з діяльності за рік 1906 // Економіст. Економічно-господарський місячник з популярним додатком – “Самопоміч”. Орган Краєвого Союзу ревізійного, руських стоваришень господарських, позичкових, торговельних і промислових / Ред. Комітет: К. Паньковський, А. Жук, О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1907. – Ч. 1. – С. 1–32.
235. Звіт Товариства „Краєвий Союз Ревізійний у Львові” з діяльності Товариства і розвою союзних, руських заробкових і господарських стоваришень за 1907 рік // Економіст. Економічно-господарський місячник з популярним додатком – “Самопоміч”. Орган Краєвого Союзу ревізійного, руських стоваришень господарських, позичкових, торговельних і промислових / Ред. Комітет: К. Паньковський, А. Жук, О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1908. – Ч. 1. – С. 1–29.
236. Звіт Товариства “Краєвий Союз Ревізійний” у Львові з діяльності Товариства і розвою союзних стоваришень за 1908. рік // Економіст. Економічно-господарський місячник з популярним додатком – “Самопоміч”. Орган Краєвого Союзу ревізійного, руських стоваришень господарських, позичкових, торговельних і промислових / Ред. Комітет: К. Паньковський, А. Жук, О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1909. – Ч. 1. – С. 1–32.
237. Звіт Товариства „Просвіта” з діяльності за час від 1.І. 1910 до 31. ХІ. 1912 – Львів: З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1913. – 158 с.
238. Звіт з діяльності Краєвого Союзу ревізійного у Львові і стану союзних стоваришень за 1910 р // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич. –

- Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1911. – Ч. 2. – С. 25–37.
239. Звіт з діяльності “Краєвого Союзу ревізійного” у Львові і стану союзних стоваришень за 1911. рік // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1912. – Ч. 2. – С. 26–36.
240. Звіт з діяльності “Краєвого Союзу ревізійного” у Львові і стану союзних стоваришень за 1912. рік // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного у Львові. – Львів: З друкарні “Діла”, 1913. – Ч. 1. – С. 1–23.
241. Земельний Банк гіпотечний спілка акційна у Львові // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного у Львові. – Львів: З друкарні “Діла”, 1912. – Ч. 4. – С. 96–97.
242. Земельний Банк Гіпотечний в 1912 р. // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного у Львові. – Львів: З друкарні “Діла”, 1913. – Ч. 5. – С. 97–99.
243. Земельний банк гіпотечний в 1913 р. // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного у Львові. – Львів: З друкарні “Діла”, 1914. – Ч. 3. – С. 46–47.
244. Зріст наших спілок в 1909 р. // Самопоміч. – Львів, 1910. – Ч. 1. – С. 2.
245. І. Волошиновський. Про вкладки щадничі в кредитових спілках // Самопоміч. – Львів, 1912. – Ч. 4. – С. 5.
246. І. Петрушевич. Кредит товарний а кредит банковий / І. Петрушевич // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного у Львові. – Львів: З друкарні “Діла”, 1905. – Ч. 1. – С. 1–3.
247. Ів. Івашко. Руська еміграція з Галичини / Ів. Івашко // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного у Львові. – Львів: З друкарні “Діла”, 1911. – Ч. ІХ. – С. 168–171.

248. Іван Петрушевич. Позичкові каси та крамниці / Іван Петрушевич // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного у Львові. – Львів: З друкарні “Діла”, 1908. – Ч. 6. – С. 13–15.
249. Із статистики економічних відносин в Галичині // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного у Львові. – Львів: З друкарні “Діла”, 1910. – Ч. 1–2. – С. 19.
250. Із статистики економічних відносин в Галичині // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного у Львові. – Львів: З друкарні “Діла”, 1911. – Ч. 1. – С. 14.
251. Ільченко А. Роля кооперації в нашій національній боротьбі / Ільченко А. // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1909. – Ч. 3. – С. 1–5.
252. Інтерпеляция посла Д-ра Олесницького й тов. До Високого ц. К. Правительства в справі трактованя властями правительств виборів до рад громадских // Дїло. – Львѡвъ, 1901. – 6 (19) червня. – С. 1–2.
253. Жидівські заробково-господарські стоваишення в Галичині в 1908 р. // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний З друкарні “Діла”, 1910. – Ч. 8–9. – С. 201–202.
254. Земельна власність в Галичині // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1905. – Ч. 10. – С. 11.
255. К. Кульчицький. Міжнаціональні відносини в галицькім кооперативнім рухови / К. Кульчицький // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1911. – Ч. IX. – С. 161 – 168.

256. К. Л. В справі кредиту стоваришень в Банку Краєвим / К. Л. // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1904. – Ч. 3. – С. 10–11.
257. Каса позичкова „Поміч” в Тереховлі // Самопоміч. – Львів, 1913. – Ч. 5–7. – С. 21.
258. Катастрофа голодова // Дїло. – Львовъ, 1890. – 9 (21) марта. – С. 2.
259. Кілька слів про читальні товариства „Просьвіти” // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1904. – Ч. 5. – С. 13–14.
260. Кость Кульчицкий. О кредиті парцеляційнім / Кость Кульчицкий // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1908. – Ч. 4. – С. 8–11.
261. Кольонізоване Поляками Східної Галичини // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1912. – Ч. 2. – С. 41.
262. Коренець Д. Вступне слово / Коренець Д. // Ювілейний альманах Центросоюзу в 30-ліття. – Львів, 1930. – С. 3–5.
263. Краєвий Союз Кредитовий в 1912 р. // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1913. – Ч. 3–4. – С. 68–71.
264. Кредит і его форми // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1906. – Ч. 12. – С. 4.

265. Кредит по спілкових крамницях // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1908. – Ч. 11. – С. 14.
266. Кредит хліборобський // Господар і промисловець. Орган „Краєвого союзу господарсько молочарського” в Стрию. – Стрий, 1909. – Ч. 13–14. – С. 11.
267. Кривавий день у Львові // Діло. – Львів, 1902 р. – 22 мая (4 червня) – С. 1.
268. Лихва // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1908. – Ч. 8. – С. 12.
269. Лихва і кооперація кредитова // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1913. – Ч. 10. – С. 185–187.
270. М. Л. „Старий край” – а американські Русини (про еміграцію) / М. Л. // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1904. – Ч. 8. – С. 7–8.
271. М. Новаковський. Єще О „безпарциальности” райфайзенського „Бюра Патронату” / М. Новаковський // Діло. – Львів, 1902. – 11 (24) лютого. – С. 2–3.
272. Месники людскои кривды // Діло. – Львов, 1890. – 22 марта (3 цвѣтня). Ч. 66. – С. 2.
273. Москвофільська кирия (про „Дністер”) // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1911. – Ч. IX. – С. 171–173.

274. Навчайтеся ошадности! // Господарѣ. Часопись для руськихъ хлѣборобовѣ. – 1898. – Ч. 2. – С. 17.
275. „Народний Дім” в Радехові. // Самопоміч. – Львів: Краєвий Союз ревізійний, 1913. – Ч. 9. – С. 9–10.
276. Наш національний доробок на економічному полі. Спілки кредитові // Самопоміч. – Львів: Краєвий Союз ревізійний, 1909. – Ч. 4. – С. 6–7.
277. Наша еміграція // Дѣло. – Львів, 1902. – 14 (27) лютого. – С.2.
278. Наша спілкова організація в році 1911. – Самопоміч. – Львів, 1912. – Ч. 9–10. – С. 9–12.
279. Наші товариства кредитові // Діло. – Львів, 1902. – 27 мая (9 червня). – С. 1–2.
280. Новинки. Дещо неоголошеного з 40–літної статистики тов. „Просвіти” // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1908. – Ч. 12. – С. 28.
281. Новинки. В справі лихварських товариств // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1904. – Ч. 6. – С. 29.
282. Новинки. В справі просвітно-економічного конгресу у Львові // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1908. – Ч. 12. – С. 28.
283. Новинки. КСК у Львові повідомляє // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1905. – Ч. 11. – С. 15.
284. Новинки. З КСК у Львові повідомляє // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О.

- Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1905. – Ч. 12. – С. 14.
285. Новинки. Дирекція КСК повідомляє // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1906. – Ч. 1. – С. 14.
286. Новинки. Еміграція русинів до Америки // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1906. – Ч. 2. – С. 15.
287. Новинки. Зі звіту головного Виділу тов. „Просвіта” у Львові // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні “Діла”, 1906. – Ч. 7. – С. 13.
288. Новинки. З КСК у Львові // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного. / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні “Діла”, 1906. – Ч. 9. – С. 20.
289. Новинки. З господарсько-промислової комісії тов. „Просьвіти” // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного. / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні “Діла”, 1908. – Ч. 2. – С. 11–12.
290. Новинки. З КСК // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного. / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз Ревізійного. З друкарні “Діла”, 1906. – Ч. 3. – С. 14.
291. Новинки. З Краєвого Союзу Кредитового // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного. / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні “Діла”, 1908. – Ч. 2. – С. 11–12.

292. Новинки. З товариства парцеляційного „Земля” // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного. / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні “Діла”, 1908. – Ч. 2. – С. 11–12.
293. Новинки. Земельний банк гіпотечний // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного. / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні “Діла”, 1908. – Ч. 9. – С. 15–16.
294. Новинки. Із статистики Галичини // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного. / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні “Діла”, 1904. – Ч. 2. – С. 28.
295. Новинки. Наша еміграція // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні “Діла”, 1904. – Ч. 8. – С. 22.
296. Новинки. Рахунок Краєвого Товариства кредитового урядників і священників стоваришеня зареєстрованого з обмеженою порукою у Львові за місяць падолист 1902. // Діло. – Львів, 1902. – 26 падолиста (9 грудня). – С. 4.
297. Новинки. Рахунок товариства кредиту „Днїсьєрь” у Львовь стоваришеня зареєстрованого з обмеженою порукою за рокь 1901. // Діло. – Львів, 1902. – 18 (31 сїчня). – С. 4.
298. Новинки. Рахунок товариства кредиту „Бєскид” в Сяноці, стоваришеня зареєстрованого з обмеженою порукою за місяць падолист 1902. // Діло. – Львів, 1902. – 12 (25 грудня). – С. 3.
299. Новинки. Справозданє з діяльности Банку Зв’язкового в Станіславові, стоваришеня зареєстрованого з обмеженою порукою за місяць вересень 1902 р. // Діло. – Львів, 1902. – 30 вересня (13 жовтня). – С. 4.

300. О Зголошеннях о позичку // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1911. – Ч. X–XI. – С. 186–187.
301. О кредиті парцеляційнім // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1908. – Ч. 3. – С. 7–10.
302. [Олесницький Є.]. Новый податокъ одъ горѣвки и интересы пропинаціи / [Олесницький Є.] // Дѣло. – Львѣвъ, 1888. – 10 (22) лютого. – С. 1–2.
303. [Олесницький Є.]. Новый податокъ одъ цукру и его экономично-политичне значенъе / [Олесницький Є.] // Дѣло. – Львѣвъ, 1888. – 1 (13) лютого. – С. 1.
304. О[лесницький Є.]. Письма изъ села въ справахъ экономичныхъ / О[лесницький Є.] // Дѣло. – Львѣвъ, 1890. – 6 (18) марта. – С. 1.
305. IV. Обезпеченє в Товаристві асекураційнім „Дністер” затыгаючих позички в союзних стоваришенях // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1911. – Ч. 3. – С. 70.
306. Обезпечуйтесь від пожеж! // Самопоміч. – Львів, 1909. – Ч. 4. – С. 7.
307. Обіжник Краєвого Союзу Ревізійного у Львові з дня 30 червня 1908 до союзних стоваришень заробкових і господарських // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1908. – Ч. 6. – С. 12–13.
308. Обіжник Краєвого Союзу Ревізійного у Львові з дня 31. липня 1908 до союзних стоваришень заробкових і господарських // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О.

- Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1908. – Ч. 7. – С. 13–15.
309. Обіжник Краєвого Союзу Ревізійного у Львові до союзних стоваришень заробкових і господарських з дня 31. грудня 1908. // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1908. – Ч. 12. – С. 26–28.
310. Обіжник Краєвого Союзу ревізійного до союзних стоваришень з дня 31. серпня 1911 р. // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1911. – Ч. 8. – С. 158.
311. Обіжник Краєвого Союзу ревізійного до союзних стоваришень з дня 31. січня 1912 р. // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1912. – Ч. 1. – С. 32–33.
312. *Observator*. В справі організації кредитових стоваришень / *Observator* // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1913. – Ч. 5. – С. 87–93.
313. Оголошенє. Краєвий Союз Ревізійний у Львові. Х. Загальні збори „Краєвого Союзу Кредитового” // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні “Діла”, 1908. – Ч. 3. – С. 16.
314. Олесницький Е. В справі рільничого кредиту ґрунтового / Олесницький Е. // Господар і Промисловець. Орган “Краєвого Союзу господарско-молочарского” в Стрию. – Стрий, 1909. – Ч. 7. – С. 1–2.
315. Олесницькій Е. Право приватне а интересы убогихъ клясъ / Олесницькій

- Е. // Дїло. – Львѡвъ, 1890. – 17 (29) марта. – С. 1–2.
316. Ортоскоп. Аграрна реформа / Ортоскоп // Економіст. Економічно-господарський місячник з популярним додатком – “Самопоміч”. Орган Краєвого Союзу ревізійного, руських стоваришень господарських, позичкових, торговельних і промислових / Ред. Комітет: К. Паньковський, А. Жук, О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1904. – Ч. 6. – С. 1–5.
317. Ортоскоп. Організація кредиту / Ортоскоп // Економіст. Економічно-господарський місячник з популярним додатком – “Самопоміч”. Орган Краєвого Союзу ревізійного, руських стоваришень господарських, позичкових, торговельних і промислових / Ред. Комітет: К. Паньковський, А. Жук, О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1904. – Ч. 7. – С. 1–5.
318. Парцеляційне товариство „Земля” // Самопоміч. – Львів, 1910. – Ч. 3. – С. 6.
319. Перегляд розвою руських союзних стоваришень заробкових і господарських зіставлений на підставі білянсів за рік 1904. // Економіст. Економічно-господарський місячник з популярним додатком – “Самопоміч”. Орган Краєвого Союзу ревізійного, руських стоваришень господарських, позичкових, торговельних і промислових / Ред. Комітет: К. Паньковський, А. Жук, О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1905. – Ч. 10. – С. 8–9.
320. Перша руска щадниця в Галичині // Економіст. Економічно-господарський місячник з популярним додатком – “Самопоміч”. Орган Краєвого Союзу ревізійного, руських стоваришень господарських, позичкових, торговельних і промислових / Ред. Комітет: К. Паньковський, А. Жук, О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1906. – Ч. 7. – С. 6–7.
321. Перший білянс „Руської Щадниці” в Перемишли // Економіст. Економічно-господарський місячник з популярним додатком –

- “Самопоміч”. Орган Краєвого Союзу ревізійного, руських стоваришень господарських, позичкових, торговельних і промислових / Ред. Комітет: К. Паньковський, А. Жук, О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1908. – Ч. 5. – С. 10–11.
322. „Про вкладки щадничі”. Каси позичкові і щадничі системи Райфайзена // Господар і промисловець. Орган „Краєвого Союзу господарсько-молочарського” в Стрию. – Стрий, 1909. – Ч. 19–20. – С. 7.
323. Про гнізда лихви і визиску в Галичині // Економіст. Економічно-господарський місячник з популярним додатком – “Самопоміч”. Орган Краєвого Союзу ревізійного, руських стоваришень господарських, позичкових, торговельних і промислових / Ред. Комітет: К. Паньковський, А. Жук, О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1910. – Ч. 3. – С. 60.
324. Про зарібкову еміграцію // Економіст. Економічно-господарський місячник з популярним додатком – “Самопоміч”. Орган Краєвого Союзу ревізійного, руських стоваришень господарських, позичкових, торговельних і промислових / Ред. Комітет: К. Паньковський, А. Жук, О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1906. – Ч. 5. – С. 5–7.
325. Про кредит. Що то є кредит? // Самопоміч. – Львів, 1909. – Ч. 5. – С. 2.
326. Про кредит. Яким буває кредит? // Самопоміч. – Львів, 1909. – Ч. 6. – С. 2.
327. Про перехід „Каси залічкової” в Яворові з польських в руські руки // Економіст. Економічно-господарський місячник з популярним додатком – “Самопоміч”. Орган Краєвого Союзу ревізійного, руських стоваришень господарських, позичкових, торговельних і промислових / Ред. Комітет: К. Паньковський, А. Жук, О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1911. – Ч. IX–XI. – С. 207.
328. Проект нових спілкових законів // Економіст. Економічно-господарський місячник з популярним додатком – “Самопоміч”. Орган

- Краєвого Союзу ревізійного, руських стоваришень господарських, позичкових, торговельних і промислових / Ред. Комітет: К. Паньковський, А. Жук, О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1912. – Ч. 5–6. – С. 105–115.
329. „Просьвіта” // Діло. – Львів, 1902. – 29 цвітня (12 мая). – С. 3.
330. Просьвітно-економічний конгрес. Резюме реферата Є. Олесницького // Економіст. Економічно-господарський місячник з популярним додатком – “Самопоміч”. Орган Краєвого Союзу ревізійного, руських стоваришень господарських, позичкових, торговельних і промислових / Ред. Комітет: К. Паньковський, А. Жук, О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1909. – Ч. 3. – С. 5–10.
331. Райфайзенські спілки в Галичині // Самопоміч. – Львів, 1913. – Ч. 3–4. – С. 17.
332. Ратункова акція пана Потоцького // Діло. – Львів, 1908. – 24. н. Ст. (11. ст. Ст.) марця. – С. 1.
333. Рахунок товариства взаємного кредиту „Дністер” за р. 1901. // Господарѣ. Часопис для руських хліборобів. – 1902. – Ч. 3. – С. 48.
334. Резолюції Краєвої Конференції в справі елементарних нещасть // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного у Львові. – Львів: З друкарні “Діла”, 1913. – Ч. 9. – С. 180–182.
335. Рефератъ д-ра Евг. Олесницкого на вѣчи народнѣмъ въ Станиславовѣ въ справахъ економічныхъ // Дѣло. – Львѣвъ, 1892. – 26 червня (8 липня). – С. 1.
336. Роди хліборобського кредиту // Економіст. Місячник економічно-господарський, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1908. – Ч. 2. – С. 9–11.
337. Розвиток коперації у Русинів (Українців) в Галичині (Реферат, представлений українськими делегатами галицької кооперації VIII

- Міжнародному кооперативному Конгресови в Гамбурзі) // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1910. – Ч. 8–9. – С. 170–173.
338. Розвій селянських господарств в Східній Галичині 1848–1898 // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1904. – Ч. 1. – С. 4–6.
339. Розвій селянських господарств в Східній Галичині 1848–1898 // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1904. – Ч. 3. – С. 5–7.
340. Русини галицкои землі // Дїло. – Львѡвъ, 1895. – 23 жовтня (4 падолиста). – С. 2.
341. Руське асекураційне товариство „Дністер” // Господарь. Часопись для руських хліборобів. – 1901. – Ч. 4. – С. 62–63.
342. Руське Товариство обезпечень житєвих „Карпатія” // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1912. – Ч. 1. – С. 20–21.
343. Руській банкъ парцеляційный // Дїло. – Львіві, 1902. – 7 (20) сїчня. – С. 1.
344. Рух в союзних товариствах кредитових з 30 серпня 1906 р. // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1906. – Ч. 9. – С. 19.
345. Рух в союзних товариствах кредитових з 30 цвітня 1906 р. // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1906. – Ч. 6. – С. 11.

346. Рух в товариствах кредитових, належачих до „Краєвого Союзу Кредитового” з 31/12 1903. // Економіст. Місячник економічно-господарський, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1904. – Ч. 1. – С. 20.
347. Рух в товариствах кредитових, належачих до „Краєвого Союзу Кредитового” з 31/1 1904. // Економіст. Місячник економічно-господарський, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1904. – Ч. 2. – С. 26.
348. Рух в товариствах кредитових, належачих до „Краєвого Союзу Кредитового” з 29/2 1904. // Економіст. Місячник економічно-господарський, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1904. – Ч. 3. – С. 21.
349. Рух в товариствах кредитових, належачих до „Краєвого Союзу Кредитового” з 30/4 1904. // Економіст. Місячник економічно-господарський, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1904. – Ч. 5. – С. 21.
350. Рух в товариствах кредитових, належачих до „Краєвого Союзу Кредитового” з 31/5 1904. // Економіст. Місячник економічно-господарський, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1904. – Ч. 6. – С. 27.
351. Рух в товариствах кредитових, належачих до „Краєвого Союзу Кредитового” з 30/6 1904. // Економіст. Місячник економічно-господарський, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1904. – Ч. 7. – С. 26.

352. Рух в товариствах кредитових, належачих до „Краєвого Союзу Кредитового” з 31/7 1904. // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1904. – Ч. 8. – С. 21.
353. Рух в товариствах кредитових, належачих до „Краєвого Союзу Кредитового” з 31/8 1904. // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1904. – Ч. 9. – С. 14.
354. Рух в товариствах кредитових, належачих до „Краєвого Союзу Кредитового” з 31/10 1904. // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1904. – Ч. 11.– С. 14.
355. Рух в товариствах кредитових, належачих до „Краєвого Союзу Кредитового” з 30/11 1904. // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1904. – Ч. 11.– С. 11.
356. С. К. Із статистики економічних відносин в Галичині / С. К. // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1911. – Ч. 1. – С. 14–20.
357. С. Кузик. Економічна діяльність Товариства „Просьвіти” у Львові / С. Кузик // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1910. – Ч. 10. – С. 229–233.
358. С. Кузик. Економічна діяльність Товариства „Просьвіта” у Львові / С.

- Кузик // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: 3 друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1910. – Ч. 12. – С. 275–281.
359. Селянська доля // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: 3 друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1906. – Ч. 8. – С. 1–4.
360. Селянська доля // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: 3 друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1906. – Ч. 9. – С. 1–4.
361. Селянські спілки забезпечення худоби // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: 3 друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1908. – Ч. 6. – С. 10–11.
362. „Слухайтеся тільки своїх людей і не давайтеся попасти в чужі тенета” // Самопоміч. – Львів, 1909. – Ч. 1. – С. 6.
363. Спілки системи Райфайзена в Галичині // Діло. – Львів, 1902. – 18 (31 грудня). – С. 1.
364. Спілки системи Райфайзена в Галичині // Діло. – Львів, 1903. – 20 грудня (2 січня). – С. 2.
365. Спілки системи Райфайзена в Галичині // Діло. – Львів, 1903. – 21 грудня (3 січня). – С. 2.
366. Спілкова справа на просьвітньо-економічному конгресі // Самопоміч. – Львів, 1909. – Ч. 2. – С. 1.
367. Справа спілок патронацьких в соймі краєвому // Самопоміч. – Львів, 1910. – Ч. 3. – С. 4.
368. Стан земельної власности в Галичині в р. 1902 // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О.

- Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1906. – Ч. 9. – С. 5–6.
369. Статут Товариства „Красвий Союз ревизийний” у Львові // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1904. – Ч. 1. – С. 11–13.
370. Стрежись від огню // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1905. – Ч. 4. – С. 5.
371. Стоваришеня кредитові // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1908. – Ч. 1. – С. 12–19.
372. Суспільне значіне кооперації // Економіст. Місячник економічно-господарский, Орган Краєвого Союзу Ревізийного / Ред. О. Саєвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1906. – Ч. 11. – С. 1.
373. Творидло М. “Центросоюз” (трицятиліття його діяльности) / Творидло М. // Ювілейний альманах Центросоюзу в 30-ліття. – Львів, 1930. – С. 6–19.
374. Творидло М. Для обнови нашої господарської самоосвіти / Творидло М. // Ювілейний альманах Центросоюзу в 30-ліття. – Львів, 1930. – С. 145–157.
375. Товариство взаємних обезпечень „Дністерѣ” // // Господарѣ. – 1903. – Ч. 4. – С. 60.
376. Товариство взаємнихъ обезпечень „Дністеръ” // Дѣло. – Львів, 1902. – 8 (21) січня. – С. 2.
377. Товариство взаємних обезпечень “Дністер” // Економіст. Місячник

- економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1911. – Ч. 4–5. – С. 91–92.
378. Товариство взаємних обезпечень „Дністер” в 1907 р. // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1908. – Ч. 5. – С. 7–9.
379. Товариство взаємних обезпечень „Дністер” в 1909 р. // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1910. – Ч. 7 – С. 159–162.
380. Товариство взаємних обезпечень „Дністер” в р. 1911. // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1912. – Ч. 5–6. – С. 129–131.
381. Товариство взаємних обезпечень „Дністер” в році 1912. // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1913. – Ч. 6. – С. 120–125.
382. Товариство взаємних обезпечень „Дністер”. Із „Справозданя” за XII рік (1904). // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1905. – Ч. 5. – С. 11–12.
383. VII Товариство взаємних обезпечень на жите і на ренти „Карпатія” в Чернівцях // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1911. – Ч. IX–XI. – С. 215.
384. Товариство взаємного кредиту „Дністер” // Господар. – 1903. – Ч. 2. – С. 31.

385. Товариство взаїмного кредиту „Днїстерґ” у Львовї. Справозданє за чась водь 1 сїчня до 30 падолиста 1903. // Господарґ. – 1903. – Ч. 12. – С. 192.
386. Товариство взаїмного кредиту „Днїстерґ” в р. 1911. // Економїст. Місячник економїчно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревїзійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревїзійний. З друкарнї І. Айхельбергера, 1912. – Ч. 5 і 6. – С. 132–133.
387. Товариство „Просьвіта” в 1908 і 1909 рр. // Самопоміч. – Львів, 1910. – С. 2.
388. Третї загальнї збори товариства „Краєвий союз ревїзійний” у Львовї // Економїст. Місячник економїчно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревїзійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревїзійний. З друкарнї І. Айхельбергера, 1906. – Ч. 5. – С. 10–11.
389. Українські спілки ощадности і позичок під Патронатом Видїлу краєвого // Економїст. Місячник економїчно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревїзійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревїзійний. З друкарнї І. Айхельбергера, 1912. – Ч. 7 і 8. – С. 137–140.
390. Ф. Стефчик. В інтересї руских спілок Райфайзена / Ф. Стефчик // Дїло. – Львів, 1902. – 8 (21) лютого. – С. 2.
391. Хлїбороб. Сила і сила ощадности. // Самопоміч. – Львів, 1911. – ч. 8–9. – С. 1–14.
392. Хлопські стрейки // Дїло. – Львів, 1902. – 4 (17) липня. – С. 1.
393. Ціль Спілок ощадности і позичок системи Райфайзена // Самопоміч. – Львів, 1909. – Ч. 2. – С. 4.
394. XIV–ті звичайнї Збори Краєвого Союзу Кредитового // Економїст. Місячник економїчно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревїзійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревїзійний. З друкарнї І. Айхельбергера, 1912. – Ч. 3. – С. 72–74.
395. Шкільнї і домовї каси щадничї // Економїст. Місячник економїчно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревїзійного / Ред. О. Саєвич. –

- Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1906. – Ч. 11. – С. 18–19.
396. Що зробило товариство „Просьвіта” у Львові для піднесення культури і добробуту українського народу в Галичині // Самопоміч. – Львів, 1913. – Ч. 8. – С. 11–16.
396. Як др. Ф. Стефчик собі славу здобуває.(Допись). (про польські і українські райфайзенівки) // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного / Ред. О. Саєвич. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. З друкарні І. Айхельбергера, 1910. – Ч. 3. – С. 52.
397. Agrarne hasło // Słowo Polskie. – 1908. – 21 stycznia. – № 34. – S. 1–2.
398. Ostruszka E. Kilka słow w sprawie ruskiej / Ostruszka E. // Gazeta Stryjska. – Stryj. – 1893. – 1 lipca. – №3. – S. 1.
399. Ustawa o mieszkaniach dla robotników // Gazeta Narodowa. – Lwów. – 1902. – 31 lipca. – № 193. – S. 1.

VI. Монографії, брошури, статті

400. Аркуша О. Політика польських клубів Галицького сейму щодо українського питання (кінець XIX – початок XX століття) / Аркуша О. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 191–220.
401. Бабенко С. Г. Історія кооперативного руху: Підручник для кооперативних вузів / Бабенко С. Г., Гелей С. Д., Гончарук Я. А. та ін. – Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 410 с.
402. Бабенко С. Г. Основи кооперації: Навчальний посібник / Бабенко С. Г., Гелей С. Д., Гончарук Я. А., Пастушенко Р. Я. – К.: Знання, 2004. – 470 с.
403. Баран С. Трийцятьліття Українського Банку Кооперативного в

- Тернополі (1898–1929) / Баран С. – Тернопіль: Накладом Українського Банку Кооперативного, кооп. з обм. відп. в Тернополі, 1929. – 56 с.
404. Барвінський В. Вексель і лихва наша біда / Барвінський В. – Львів, 1875.
405. Бачинський Ю. Україна irredenta (по поводу еміграції). Суспільно-політичний скіц / Бачинський Ю. – Львів: З друкарні інститута Ставропігійського, 1895. – 139 с.
406. Белей И. Двацять и пять лѣтъ исторіи товариства “Просвѣты” / Белей И. – Б. М.: Зъ друкарнѣ Наукового Товариства им. Шевченка пѣдъ зарядомъ К. Беднарского, 1894. – 68 с.
407. Бородаєвський С. Історія кооперації / Бородаєвський С. – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. – 445 с.
408. Бородаєвський С. Теорія і практика кооперативного кредиту / Бородаєвський С. – Подєбради: Накладом Укр. Госп. Акад. та „Вид. Т-ва при У.Г.А.”, 1925. – 367 с.
409. Василик І. Кость Левицький в економічному житті Східної Галичини кінця ХІХ- початку ХХ століття / Василик І. // Збірник наукових праць ХДПУ ім. Г. С. Сковороди. Серія ”Історія та географія”. – Харків, 2003. – Вип. 14–15. – С. 103–112.
410. Васюта І. Західноукраїнська кооперація: досвід господарської діяльності (1883–1939рр.) / Васюта І. // Економіка України. – 1994. – № 3. – С. 76–82.
411. Вербовий М. Українська традиція кооперативного забезпечення / Вербовий М. // Фінанси України. – 2004. – № 6. – С. 129–136.
412. Видання “Просвіт” Галичини: книги та аркушева продукція (1868–1939): Бібліографічний покажчик. – К.: Абрис, 1996. – 248 с.
413. Витанович І. Андрій Жук (Ільченко). Кооператор-громадянин. (Реферат прочитаний на сходинах Товариства Українських Кооператорів у Львові, дня 2. 1. 1938, з нагоди 30-ліття літературно-кооперативної праці) / Витанович І. – Львів, 1938. – 16 с.

414. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Із праць Історично-Філософічної Секції НТШ. / Витанович І. – Нью-Йорк: Товариство Української Кооперації, 1964. – 624 с.
415. Витанович І. Нарис суспільно-економічної української історії (популярний виклад) / Витанович І. – Львів: Накладом РСУК, 1934.– 36 с.
416. Витанович І. Українське селянство на шляху до перемоги / Витанович І. – Львів: Накладом „Самоосвіти” кооп. з обм. відп. у Львові, 1936. – 40 с.
417. Гарат Р. М. Діяльність товариства „Просвіта” в Галичині (1868–1921 рр.) / Гарат Р. М., Коцур А. П., Коцур В. П. – Переяслав-Хмельницький: Книги–XXI, 2005. – 168 с.
418. Гелей С. Діяльність Крайового кредитного союзу в І-й половині ХХ ст. / Гелей С. // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. Зб. Статей. Т. II. За заг. ред. д-ра іст. наук, проф. С. Гелей. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С. 96–103.
419. Гелей С. Для загального добра. Вплив Української Греко-Католицької Церкви на становлення та розвиток кооперативного руху в Галичині / Гелей С. // Дзвін. – 2003. – № 4. – С. 117–125.
420. Гелей С. Ілля Витанович / Гелей С. // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти (збірник статей). Т. 1. – Львів: Укоопспілка, Інститут українознавства НАН України, ЛКА, 1998. – С. 421–433.
421. Гелей С. Д. Теорія та історія кооперації: Підручник / Гелей С. Д., Пастушенко Р. Я. – К.: Знання, 2006. – 513 с.
422. Гелей Т. Євген Олесницький (1860–1917) / Гелей Т., Занік Я. // Українські кооператори. Історичні нариси. Кн. 1. – Львів: Вид-во “Укоопосвіта” Львівської комерційної академії, 1999. – С. 156–163.
423. Герасименко М. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства / Герасименко М. – К: Вид-во Академії Наук Української РСР, 1959. – 303 с.

424. Гнасевич К. Організація руських кооперативних кас / Гнасевич К. – Львів: Ревізійний Союз Руських Кооперативів, 1937. – 32 с.
425. Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців (1772 – 1880 рр.) / Гнатюк В. – Відень, 1916. – 65 с.
426. Головацька Н. Історія банківської системи України у XVIII–XX століттях / Головацька Н. // Вісник Національного банку України. – 2004. – № 5. – С. 116–123.
427. Гончаренко В. Кредитна кооперація. Форми економічної самопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика) / Гончаренко В. – К.: Глобус, 1998. – 330 с.
428. Гончаренко В. Кредитні спілки як фінансові кооперативи: міжнародний досвід та українська практика / Гончаренко В. – К., 1997. – 240 с.
429. Горкіна Л. З історії ідей колективного землеробства / Горкіна Л. // Історія народного господарства та економічної діяльності України. – К., 1991. – С. 200–212.
430. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XX ст. (навч. Посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів.) / Грицак Я. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.: іл.
431. Двадцятьпять літ існування Краєвого Союзу Кредитового (1898–1923). – Львів: Накладом Краєвого Союзу Кредитового, 1924. – 24 с.
432. Діячі кооперативного руху Галичини /1873–1939/: Бібліографічний покажчик. – Дубляни, 1995. – 76 с.
433. Доманицький В. Про Галичину та життя галицьких Українців / Доманицький В. – К.: З Друкарні Першої Київської Друкарської Спілки, 1909. – 80 с.
434. Аліман М. В. Євген Олесницький (1860–1917) / Аліман М. В., Гавриленко Ю. М. // Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї. – Донецьк: “ПРОЕКТ”, 2000. – С. 188–189.

435. Жук А. Кредитова кооперація і організація ощадностей / Жук А. – Львів: Накладом товариства „Ощадність” у Львові, 1934. – 62 с.
436. Жук А. Наша організація економічна / Жук А. – Львів, 32 с.
437. Жук А. Українська кооперація в Галичині / Жук А. – Київ: Друкарня Другої Артїлі, Велика Володимирська 43, 1913. – 60 с.
438. Залозецький Р. Катастрофи елементарні і акція ратункова / Залозецький Р. – Львів: Накладом Товариства господарського “Сільський Господар”, 1914. – 14 с.
439. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. + 8 кол. мап.
440. Злупко С. Економіка Галичини в другій половині ХІХ–на поч. ХХ ст.: Текст лекції / Злупко С. – Львів, 1992. – 72 с.
441. Злупко С. Іван Франко – економіст / Злупко С. – Львів: МП „Слово”, 1992. – 206 с.
442. Злупко С. Персоналії і теорії української економічної думки / Злупко С. – Львів: Євросвіт 2002. – 528 с.: іл.
443. Ільченко А. Про заснуванє спілок. З покажчиком літератури про кооперацію / Ільченко А. – Львів: Накладом Костя Паньківського, 1910. – 29 с.
444. Історія споживчої кооперації України: Навч. Підручник / За ред. С. Гелея. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1996. – 383 с.
445. История Украинской ССР в десяти томах. Том четвертый: Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX в.) / Ред. колл.: Н. Н. Лещенко (отв. ред.), А. М. Анфилов, А. К. Волощенко и др. – К.: Наукова думка, 1983. – 694 с.

446. История Украинской ССР в десяти томах. Том пятый. Украина в период империализма (Начало XX в.). / Ред. Колл.: В. Г. Сарбей (отв. ред.), А. Ф. Вовчик, П. В. Замковий и др. – К.: Наукова думка, 1983. – 558 с.
447. Історія української кооперації. Витяги з лекцій читаних на кооперативних курсах укр. Сел. Спільки в Празі Я. Грабовим. – Прага: Видання української селянської спільки на еміграції в Ч.-С. Р., 1924. – 79 с.
448. Качала С. Що нас губить, а що допомогти може / Качала С. – Львів, 1870. – 28 с.
449. Качараба С. Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890–1914 рр. / Качараба С.П., Рожик М.Є. – Львів: Б. В., 1995.
450. Качор А. Роля духовенства і церкви в економічному відродженні Західної України / Качор А. – Вінніпег: Накл. УВАН, 1992. – 40 с.
451. Качор А. Роля “Просвіти” в економічному розвитку Західної України / Качор А. – Вінніпег: Накладом Товариства “Просвіта” в Порт Артурі, 1960. – 31 с.
452. Коберський К. Буквар кооперації: Для вжитку самоосвітників, кооперативних курсів, вишколу хліборобської молоді / Коберський К. – Львів: Б-ка Рев. Союзу українських кооператив, 1939. – 158 с.
453. Коберський К. Про кредит і сільські каси (райфазенки) / Коберський К. – Львів: “Сільський господар”, 1928. – 40 с.
454. Коваль Ф. Кредитна кооперація – шлях розбудови інтелектуального і економічного потенціалу України / Коваль Ф. – Львів: Каменярь, 2002. – 40 с.
455. Коваль Ф. „Просвіта” – „хресна мати” галицької кооперації / Коваль Ф. // „Просвіта”: історія та сучасність (1868–1998). – К., 1998. – С. 67–70.
456. Ковальчак Г. Економічний розвиток західно-українських земель / Ковальчак Г. – К., 1988. – 249 с.
457. Ковба Ж. “Просвіта” – світло, знання, добро і воля українського народу

- / Ковба Ж. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 1993. – 128 с.
458. Комарницька З. Українські банки Львова в авангарді руху ощадності / Комарницька З. // Вісник Національного банку України. – 2007. – №5. – С. 53–57.
459. Кондратюк К. Історія України. Від половини ХІХ століття до 1917 року. Навч. посібник / Кондратюк К. – Тернопіль: Б. В., 1994. – 175 с.
460. Кравець М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині ХІХ ст. (методологічні розробки для студентів) / Кравець М. – Львів, 1964. – 19 с.
461. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст.–1939 р.) / Кугутяк М. – Івано-Франківськ: Б. В., 1993. – 200 с.
462. Кузик С. Про кооперацію, її поширення і значінє для нас (З нагоди першого просвітньо-економічного конгресу у Львові) / Кузик С. – Львів, 1909. – 79 с.
463. Кузьмінець О. В. Діяльність “Просвіт” в галузі кооперації та господарського виховання українського народу в кінці ХІХ–на початку ХХ століть / Кузьмінець О. В., Цапко О. М. – К.: Знання, 1998. – 18 с.
464. Кульчицький В. С. Апарат управління Галичиною у складі Австро-Угорщини / Кульчицький В. С., Бойко І. Й., Мікула О. І., Настасяк І. Ю. – Львів, 2002. – 88 с.
465. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу: Навчальний посібник. – 2-ге вид., перероб. і доп. / Лановик Б. Д., Лазарович М. В. – Тернопіль: Джура, 2003. – 316 с.
466. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914 на підставі споминів. Ч.1. / Левицький К. – Львів: Б. В., 1926. – 432 с.
467. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. З ілюстраціями на підставі споминів і документів. Ч.2. / Левицький К. – Львів: Накладом власним. З друкарні оо. Василян у Львові, 1927. – 736 с.

468. Левицький К. Про ґрунтовий кадастеръ / Левицький К. – Львів, 1895. – 20 с.
469. Левицький К. Про каси позичкови. З статутом товариства каси позичковои „Власна помочъ” / Левицький К. – Львовъ, 1889. – 46 с.
470. Левицький К. Про нові спілки господарські / Левицький К. – Львів, 1904. – 40 с.
471. Левицький К. Про с҃льськи каси позичкови и щадницъ / Левицький К. – Львів, 1894. – 64 с.
472. Левицький К. Про шпихлыры и крамници / Левицький К. – Львів, 1893. – 45 с.
473. Левицький К. Що має робити „Просьвіта” на основѣ нового статуту / Левицький К. – Львов: З҃ друкарнѣ Товариства ім. Шевченка подь зарядомѣ К. Беднарского, 1892. – 32 с.
474. Лихва і закони проти неї. Річ д-ра М. Бачинського держана на зборах філії тов. Просвіта д. 9 жовтня 1881 р. в Станіславові. – Львів, 1882.– 21 с.
475. Лозинський М. Сорок літ діяльности “Просьвіти”. (В 40-літній ювілей Товариства) / Лозинський М. – Львів: Коштом і заходом Товариства “Просьвіта”, 1908. – 72 с. + карта. Ч. 344.
476. М. Н. Спілки для ощадностей і позичок (Райфайзенки) / М. Н. – Львів, 1899. – 13 с.
477. Мазурок О. Города западноукраинских земель эпохи империализма (социально-экономический аспект) / Мазурок О. – Львов: Свит, 1990. – 156 с.
478. Мазурок О. Український центральний кооперативний банк „Центробанк” у Львові 1898–1939: Матеріали Краєвого Союзу кредитового / Мазурок О. – Едмонтон: Б-в., 1984. – 31 с.
479. Макарчук С. Етносоціальное развитие и національные отношения на западноукраинских землях в период империализма / Мазурок О. – Львов:

- Вища школа, 1983. – 256 с.
480. Мандрик М. Сторінки історії “Просвіти” Стрийщини / Мандрик М. – Стрий: “Просвіта”; Щедрик, 1998. – 176 с.
481. Мартос Б. Теорія кооперації. Виклади слухачам економічно-кооперативного відділу Української Господарської Академії в Ч.С.Р. / Мартос Б. – Подєбради, 1923. – 246 с.
482. Михальський Ю. Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку ХХ століття: (1902–1914) / Михальський Ю. – Львів: Каменяр, 2002. – 166 с.
483. Нарис історії “Просвіти” / Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів–Краків–Париж: Просвіта, 1993. – 232 с. – (Популярна енциклопедія “Просвіти”; Ч. 1).
484. Олесевич Л. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883–1939) / Олесевич Л. – К.: Наукова думка, 1974. – 167 с.
485. Олесницький Є. Рефератъ Д-ра Евгенія Олесницкого на першихъ зборахъ філії “Просвѣты” въ Стрию дня 29 н. ст. серпня 1892 року. Передрукъ зъ “Дѣла” / Олесницький Є. – Львѡвъ: Зъ Друкарнѣ Товариства имени Шевченка пѡдъ зарядомъ К. Беднарского, 1892. – 34 с.
486. Олесницький Є. Рефератъ економічний д-ра Евгенія Олесницкого выголошений на вѣчи народнѡмъ въ Станиславовѣ дня 4 н. ст. липня 1892 / Олесницький Є. – Львѡвъ: Накладомъ автора. Зъ друкарнѣ Товариства имени Шевченка пѡдъ зарядомъ К. Беднарского, 1892. – 29 с.
487. Осечинський В. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму / Осечинський В. – Львів: Книжк-журн. вид., 1954. – 185 с.
488. Павликовський Ю. Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху / Павликовський Ю. – Львів: З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, 1934. – 16 с.
489. Павлюк О. Комерційні та кооперативні банки. Кооперативний банк

- “Дністер” / Павлюк О. // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти (збірник статей). Т. 1. – Львів: Б. В., 1998. – С. 157–160.
490. Пантелеймоненко А. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти: Монографія / Пантелеймоненко А. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. – 227 с.
491. Пантелеймоненко А. Українська кредитна кооперація в минулому. / Серія „Бібліотечка кооператора” за ред. В. В. Гончаренка. – № 2. – К.: НАКСУ, 1999. – 61 с.
492. Пастушенко Р. Українська кредитна кооперація в Галичині у другій половині XIX – на початку XX століття / Пастушенко Р. // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. Зб. Статей. Т. II. За заг. ред. д-ра іст. наук, проф. С. Гелея. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С. 84–96.
493. Пашук В. „Закон про товариства” від 15 листопада 1867 р. і його вплив на розвиток українського національного руху в Галичині / Пашук В // Народознавчі зошити. – 2000. – № 6. – С. 966–976.
494. Пашук В. Статути ”Просвіти” / Пашук В. // „Просвіта”: історія та сучасність (1868–1998). – К, 1998. – С. 21.
495. Пашук В. Товариство “Просвіта” у Львові / Пашук В. // Львів: Історичні нариси / Упоряд. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України – С. 53–64.
496. Погодинь. А. Славянській мірь. Политическое і экономическое положение славянскихъ народовъ перед войной 1914 года. / Погодинь. А. – 121 с.
497. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації / Пожарський П. К.: Друкарня т-ва „Робітнича книгарня”, 1919. – 77 с.
498. Політична історія України. XX століття: У 6 т. Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст.–1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С.

- Кармазіна. – К.: Генеза, 2002. – 424 с.
499. Пришляк Я. Шляхами кооперації – до економічного відродження України / Пришляк Я. – Монреаль–Стрий: „Вигода”, 1994. – 85 с.
500. Ростикус Р. В інтересах панівних класів. Антинародний характер виборчої системи в Галичині за часів Австро-Угорщини / Ростикус Р., Матейко Р // Трудова слава. – Тереховля, 1974. – 15 черв. – С. 2–3.
501. Ростикус Р. За загальне виборче право / Ростикус Р., Матейко Р. // Текстильник. – Тернопіль, 1975. – 11 черв. – С. 2.
502. Савчук В. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина ХІХ ст.– кінець 30-х років ХХ ст.) / Савчук В. – Івано-Франківськ: Плай, 1999 – 121с.
503. Середяк А. “Просвіта” / Середяк А. // Довідник з історії України: вид. в 3-х т., т. 2 /К–П/. – К.: Генеза, 1995. – 435 с.
504. Скоморович І. Еволюція банківської справи в українських землях / Скоморович І. // Фінанси України. – 2002. – № 7. – С. 137–144.
505. Сливка Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення / Сливка Ю. – К., Наукова думка, 1973.
506. Сорокаліття українського банку кооперативного в Тернополі. 1899–1939. – Тернопіль, 1939. – 47 с.
507. Стефчик Ф. Про спілки ощадності і позичок (системи Ф. В. Райфайзена під патронатом Виділу краєвого у Львові) / Стефчик Ф. – Львів, 1914. – 122 с.
508. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті) / Сухий О. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 497 с.
509. Творидло М. Земельний Банк Гіпотечний. У 25–ліття його діяльності / Творидло М. – Львів: Накладом Земельного Банку Гіпотечного. З друкарні видавничої спілки „Діло”, 1935. – 87 с.

510. Творидло М. П'ятдесятилітня діяльність "Просвіти" на полі економічнім / Упоряд., вступні статті В. Пашука, Ж. Ковби / Творидло М. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 98 с.
511. Тотоміянц В. Вступні відомості про кооперацію / Тотоміянц В. – : Накладом Повітового Союзу Кооператив, 1930. – 120 с.
512. Туган-Барановський М. Соціальні основи кооперації / Туган-Барановський М. – М.: Економіка, 1989. – 496 с.
513. Туган-Барановський М. Кооперація, її природа та мета / Туган-Барановський М. – Львів: РСУК, 1936. – 143 с.
514. Франко І. Банк крайовий // Зібр. Творів у 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 163–180.
515. Франко І. Бесіда Василя Нагірного, виголошена на другім народнім вічі русинів дня 17 (29) червня 1883 для умотивування першої резолюції о економічних справах краю // Зібр. Творів. У 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 181–204.
516. Франко І. Галицька промисловість // Зібр. Творів у 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 53–60.
517. Франко І. Громадські шпихліри // Зібр. Творів у 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 181–182.
518. Франко І. Еміграція українського населення // Зібр. Творів у 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 282–283.
519. Франко І. Земельна власність у Галичині // Зібр. Творів у 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 44 – Кн. 1. – С. 546–576.
520. Франко І. Злидні Галичини в цифрах // Зібрання творів у 50-ти тт. – Т. 44. Кн 2. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 11–35.
521. Франко І. Катастрофа банку селянського // Зібр. Творів у 50-ти тт. – Т. 44. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 295–313.
522. Франко І. Лихварство в Галичині // Зібр. Творів у 50-ти тт. – Т. 44. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 373–391.

523. Франко І. Народна програма // Зібр. Творів у 50-ти тт. – Т. 44. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 521–550.
524. Франко І. Наше теперішнє положення // Зібрання творів у 50-ти тт. – Т. 46. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 306–322.
525. Франко І. Парцеляція більшої земельної власності // Зібр. Творів у 50-ти тт. – Т. 44. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 36–41.
526. Франко І. Перехресні стежки // Зібр. Творів у 50-ти тт. – Т. 44. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 173–459.
527. Франко І. По Загальному зборі Рустикального банку // Зібр. Творів у 50-ти тт. – Т. 44. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 346–351.
528. Франко І. Поляки і русини // Зібр. Творів у 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 317–330.
529. Франко І. Проект 200 000 позички Бродам // Зібр. Творів у 50-ти тт. – Т. 44. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 283–285.
530. Франко І. Реорганізація банку Крайового // Зібр. Творів у 50-ти тт. – Т. 44. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 273–280.
531. Франко І. Розміри лиха // Зібр. Творів у 50-ти тт. – Т. 44. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 189–195.
532. Франко І. Селянський рух в Галичині // Зібр. Творів у 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 242–257.
533. Франко І. Старі акти нової нужди // Зібр. Творів у 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 171–174.
534. Франко І. Сумна історія Крилошанського банку і його так званої санації // Зібр. Творів у 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 429–437.
535. Франко І. Земельна власність в Галичині // Зібрання творів у 50-ти тт. – Т. 44. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 308–311.
536. Франко І. Число русинів в Австрії // Зібрання творів у 50-ти тт. – Т. 44. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 519–520.

537. Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. Зб. Статей. Т. II. За заг. ред. д-ра іст. наук, проф. С. Гелея. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – 224 с.
538. Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 1. – Львів: Вид-во „Укоопосвіта” Львівської комерційної академії, 1999. – 456 с.
539. Хонігсман Я. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.) / Хонігсман Я. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1971. – 254 с.
540. Хоткевичь И. Кооперація въ Галичинѣ / Хоткевичь И. – Харьков: Издательство “Союзъ” Харьковскаго Кредитнаго Союза Кооперативовъ, 1918. – 212 с.
541. Цюцюра Т. Боротьба українців у віденському парламенті за загальне виборче право і національну автономію (Зокрема в роках 1905–1907) / Цюцюра Т. // Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства / Ред. Любомир В. Винар, заст. ред. М. Антонович; Ред. кол.: О. Баран та ін. – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1980. – Ч. 1–4. – С. 23–44.
542. Шимонович І. Галичина. Економічно-статистична розвідка / Шимонович І. – Харків, 1928. – 176 с.
543. Шимонович І. Територія і населення. Статистична розвідка / Шимонович І. – Львів, 1926. – 21с.
544. Щибиловок З. І. З історії ощадної справи Західної України / Щибиловок З. І., Кульчицька Р. Б. // Фінанси України. – 1997. – № 7. – С. 100–112.
545. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Яковенко Н. – Видання друге, перероблене та розширене. – К.: Критика, 2005. – 582 с.
546. Ястребовъ Н. Галиція накануне Великой Войны 1914 года / Ястребовъ Н. – Петроградъ: Типография А. Э. Коллинсъ, 1915. – 446 с.
547. Biskupski I. O ubezpieczeniach / Biskupski I. – Poznań: Fiszer i Majewski, 1925. – S. 34.

548. Bujak F. Galicya. – T. I.: Kray. Ludnosc. Spoleczenstwo. Rolnictwo / Bujak F. – Lwów, 1908. – 562 s.
549. Buszko J. Historia Polski 1864–1948 / Buszko J.– Warszawa, 1980. – 480 s.
550. Buszko J. Sejmowa reforma wuborcza w Galicji 1905–1914 / Buszko J. – Warszawa, 1956. – 300 s.
551. Diamand H. Tablice statystyczne gospodarstwa spolecznego w Austrii ze szczególnym uwzględnieniem Galicji / Diamand H. – Kraków, 1913. – 32 s.
552. Feldman W. Stronnictwa i programy politycznej 1864–1914 / Feldman W. – Warszawa, 1933. – 389 s.
553. Maczak A. Od plemion do Rzeczypospolitej: naród, państwo, terytorium w dziejach Polski / Maczak A., Samsonowich H., Szwarc A., Tomaszewski I. – Warszawa, 1996. – 250 s.
554. Naydus W. Szkice z historii Galicji. – T. I.: Galicya w latach 1900–1904 / Naydus W. – Warszawa, 1958. – 411 s.
555. Naydus W. Szkice z historii Galicji. – T. II.: Galicya w latach 1905–1907 / Naydus W. – Warszawa, 1960. – 336 s.
556. Olszański A. Historia Ukrainy XX w. / Olszański A. – Warszawa, 1994.
557. Rozwadowski J. Ruskie bezrobocie w r. 1902. Uwagi o jego terenie / Rozwadowski J. – Lwów, 1904. – 110 s.
558. Świętochowski A. Historia chłopów polskich w zarysie / Świętochowski A. – Lwów–Poznań, 1928. – T. II. – 510 s.
559. Wasilewski L. Ukraina i sprawa ukraińska / Wasilewski L. – Kraków, 1911. – 219 s.
560. Wygoda B. Ustrój gospodarstw włościańskich w Galicji / Wygoda B. – Lwów, 1916. – 58 s.
561. Zaskilniak L. Stosunki polsko-ukraińskie w XX wieku: analiza i interpretacja / Zaskilniak L. // Polska – Niemcy – Ukraina w Europi. – Rzeszów, 1996. – S. 187–202.
562. Żuk A. Lviv – center of Ukrainian economics in Galicia. Role of cooperative movement in the Ukrainian liberation struggle / Żuk A. // Lwiv: A symposium

on its 700-th Anniversary. – New-York: Published under the sponsorship of Alumni of institutions of Higher Education in Lwiw, 1962. – S. 304–396.

VII. Дисертації та автореферати

563. Вербовий М. Фінансово-кредитні інституції національного господарського руху в Західній Україні впродовж 1848–1939 років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.01.04. / Вербовий М. – К., 2005. – 22 с.
564. Вітенко М. Польсько-українські відносини у Галичині: соціально-економічний аспект (остання третина ХІХ–початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. / Вітенко М. – Івано-Франківськ, 2006. – 18 с.
565. Марочко В. Українська селянська кооперація в Україні: історико-теоретичний аспект (1861–1929рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. / Марочко В. – К., 1996. – 43 с.
566. Расевич В. Українська національно-демократична партія (1899–1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01./ Расевич В. – Львів, 1996. – 22 с.